

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNİN YAPIM MORFOLOJİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Funda İLKÜL

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL

Ankara - 2008

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNİN YAPIM MORFOLOJİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Funda İLKÜL**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL**

Ankara – 2008

ONAY

Funda İlk l tarafından hazırlanan “Yeni Uygur Türkçesinin Yapım Morfolojisi” başlıklı bu çalışma, 24/09/2008 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ahmet Bican ERC LASUN

Prof. Dr. İsmet CEM LOęLU

Prof. Dr. H ly  KASAPOğLU ÇENGEL

ÖN SÖZ

Uygur Türkçesi, Türk dilinin güneydoğu grubunda yer alan bir Türk lehçesidir. Emir Necip'in belirttiğine göre; pek çok arkaik unsuru bünyesinde korumuş olan Uygur Türkçesi, Eski Uygur yazılı eserlerini içeren Eski Uygur Türkçesi, İslamî dönem Uygur edebî eserlerini içeren Ortaçağ Uygur Türkçesi ve nihayet Çağdaş Uygur Türkçesi olarak gelişmiştir. Uygur Türkçesi bugün Doğu Türkistan'da (Sincan Uygur Muhtar Bölgesi) olmak üzere Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Afganistan, Suudi Arabistan, Pakistan, Türkiye ve Hindistan'da yaşayan Uygur Türkleri tarafından konuşulmakta ve yazı dili olarak kullanılmaktadır.

Uygur Türkçesi öteki Türk dillerinden kendine mahsus dil bilgisi ve kelime hazinesiyle, fonetik yapısıyla farklılık gösterir. Günümüz Uygur Türkçesi, ünlü uyumunun muhafaza edilmesi açısından Türk lehçeleri içinde singarmonik ve singarmonik olmayan diller arasında orta derecede bir yerdedir.

Uygurcanın araştırılması 11. yüzyılın ikinci yarısında Kâşgarlı Mahmud tarafından başlamış olup *Türk Dilleri Lûgatı*'nda sadece leksikolojik açıdan değil, aynı zamanda dil bilgisi açısından da gayet değerli bilgiler sunulmuştur. Daha sonraları, 14. yüzyıldan başlayarak Orta Asya'da, Mısır'da farklı sözlükler ve dil bilgisi kitapları yayımlanmıştır. Bunlarda az veya çok derecede Uygur Türkçesinin fonetik, dil bilgisi ve leksikolojik özellikleri verilmiştir.

Uygur Türkçesi eserleri üzerinde Batıda, Rusya'da ve Sovyetler döneminde çalışmalar devam etmiştir; bu çalışmalar arasında W. Radloff ve S. E. Malov'un eserleri önemlidir. Özellikle S. E. Malov hayatının sonuna kadar farklı içerikli çok sayıda Uygur edebî eserleri üzerinde çalışmış, araştırmalar yapmış ve o konularda diyalektik özellikte sözlükler hazırlamıştır. Yeni Uygur Türkçesi ile ilgili çalışmalar arasında, 1968'de Moskova'da yayımlanan ve çalışmamıza kaynaklık eden Emir Necip'in *Uygursko-russkiy slovar* adlı sözlüğü, Hamit Tömür'ün *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-*

Morfologiya- ve A. T. Kaydarov'un *Hazirki Zaman Uygur Tili, Morfologiya ve Sintaksis* adlı eserler önemlidir.

Yeni Uygur Türkçesi hakkında Türkiye'de yapılmış önemli çalışmalar arasında Hülya Kasapoğlu Çengel'in yüksek lisans tezi olarak çalıştığı *Modern Uygur Türkçesinde Fiil*¹ adlı çalışması ile ilmî dergilerde yayımladığı ve uluslararası kongre ve sempozyumlarda sunduğu makaleleri önemli kaynaklardandır. Ayrıca bu konuda Rıdvan Öztürk'ün doktora tezi olarak çalıştığı ve yayımladığı *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*² isimli çalışması Uygur ve Özbek Türkçelerinin karşılaştırılması bakımından bu alanda yapılmış önemli çalışmalardandır. Yeni Uygur Türkçesinin gramerini ses ve şekil bilgisi olarak iki ana başlıkta anlatmış olduğu *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*³ isimli kitabı da dikkate değer çalışmalardandır. Bunun dışında Habibe Yazıcı'nın yüksek lisans tezi olan *Yeni Uygur Türkçesinde Arapça ve Farsça Unsurlar*⁴ ve Mustafa Yıldız'ın doktora tezi, *Yeni Uygur Türkçesinde Tasvir Fiilleri*⁵, yapılan çalışmalar arasındadır.

Bu çalışmamızda, Yeni Uygur Türkçesinin yapım eklerini Türkçenin tarihî dönemleriyle özellikle Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi ile karşılaştırarak, eklerin ses ve şekil bilgisi açısından değişim ve gelişimlerine yer verilmiştir. Ayrıca Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde bulunmayan; incelememizde tespit ettiğimiz yapım ekleri de çalışmamızda yer almaktadır. Bu amaçla A. von Gabain'in *Eski Türkçenin Grameri* (Gabain, A. von, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000), J. Eckmann'ın *Çağatayca El Kitabı* (Eckmann, János, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul Üniv. Yayınları, İstanbul, 1988), Hamit Tömür'ün *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya-* (Tömür, Hamit, *Hazirki Zaman Uygur Tili*, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1987), A.T.

¹ Hülya Kasapoğlu, *Modern Uygur Türkçesinde Fiil*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1988.

² Rıdvan Öztürk, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, TDK, Ankara, 1997.

³ Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara, 1994.

⁴ Habibe Yazıcı, *Yeni Uygur Türkçesinde Arapça ve Farsça Unsurlar*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1999.

⁵ Mustafa Yıldız, *Yeni Uygur Türkçesinde Tasvir Fiilleri*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara, 2004.

Kaydarov'un *Hazirki Zaman Uygur Tili, Morfologiya ve Sintaksis* (Kaydarov, A.T., *Hazirki Zaman Uygur Tili, Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966), M. Räsänen'in *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen* (Räsänen, M., *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957), Rıdvan Öztürk'ün *Yeni Uygur Türkçesi Grameri* (Öztürk, Rıdvan, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998) adlı eserler kaynak olarak seçilmiştir.

Çalışmamız *Giriş, İnceleme ve Dizin* olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın yöntemi ve malzemesi, kullanılan malzemenin içeriği hakkında bilgiler, kısaltmalar ve işaretler yer almaktadır. Ayrıca Uygur adı, Uygur Türklerinin tarihi, Yeni Uygur Türkçesi ve Edebiyatı, Yeni Uygur Türkçesi ağızları, Uygurların kullandıkları alfabeler, Uygur Türkçesinin Türk dilleri içindeki yeri ve tezimize kaynaklık eden Emir Necip'in *Uygursko-russkiy slovar* adlı sözlüğü hakkında da bilgiler bulunmaktadır.

İnceleme bölümü şekil bilgisinden oluşmaktadır. Şekil bilgisi ise yapım ekleriyle sınırlıdır. Yapım ekleri, *Uygursko-russkiy slovar* adlı sözlük taranarak tespit edilmiş, daha sonra ekler tasnif edilerek (isimden isim, isimden fiil, fiilden isim, fiilden fiil yapma ekleri) tarihî karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Tarihî karşılaştırmada ise Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesinin gramerleri kullanılmıştır. Ayrıca çalışmamızda Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde yer almayan, bizim *Uygursko-russkiy slovar*'dan tespit ettiğimiz yapım eklerine de yer verilmiştir. Çalışmamız *Yeni Uygur Türkçesi Ek Dizini* ile sona ermektedir.

Kaynak kısmı ise çalışmamızın çeşitli safhalarında faydalanılan ve inceleme alanımızla ilgili kitap ve makalelerden oluşmaktadır.

Böyle bir çalışma yapmamızın sebebi, Yeni Uygur Türkçesinin yapım eklerini derli toplu ve ayrıntılı olarak vermektir. Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde bulunmayan bizim tespit ettiğimiz yapım ekleri de çalışmamızın önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Ayrıca tezimize kaynaklık eden *Uygursko-russkiy slovar*'da tespit ettiğimiz yapım eklerini Türkçenin tarihî dönemleriyle özellikle Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesiyle

karşılaştırarak eklerin değişim ve gelişimleri dipnotlarda yer almaktadır. Bu açıdan çalışmamız ayrı bir öneme sahiptir.

Yüksek lisans öğrenimim ve tez çalışmam sırasında bilgi ve desteğiyle daima yanımda olup karşılaştığım zorlukları aşmamda sonsuz yardımlarını ve anlayışını esirgemeyip, bilgi ve tecrübelerinden yararlanmamı sağlayan değerli hocam Hülya Kasapoğlu Çengel'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Funda İlkül

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	xiii
TABLolar LİSTESİ	xv
İŞARETLER	xvi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ

1.1. UYGUR ADI	3
1.2. UYGUR TÜRKLERİNİN TARİHİ	5
1.2.1. Uygurlar Hakkında İlk Bilgiler	5
1.2.2. Büyük Uygur Kağanlığı'nın Kuruluşu	6
1.2.3. Büyük Uygur Kağanlığı'nın Yıkılışı (840).....	8
1.2.4. Kansu (Kan-Chou) Uygur Devleti	9
1.2.5. Turfan (Doğu Türkistan) Uygur Devleti.....	10
1.2.6. Uygurların Bugünkü Durumu ve Doğu Türkistan.....	10
1.3. YENİ UYGUR TÜRKÇESİ VE EDEBİYATI	13
1.3.1. Çağdaş Uygur Edebiyatında Yeni Gelişmeler	16
1.4. YENİ UYGUR TÜRKÇESİNİN AĞIZLAR	18
1.4.1. Lopnur Ağzı	18
1.4.2. Hoten Ağzı	18
1.4.3. Merkezî Ağzı	18
1.5. UYGUR TÜRKLERİNİN KULLANDIĞI ALFABELER	20
1.5.1. Doğu Türkistan'da (Çin'de) Kullanılan Alfabe.....	23
1.5.2. Kazakistan'da (eski Sovyetler Birliği'nde ve şu anda) Kullanılan Alfabe.....	24
1.6. UYGUR TÜRKÇESİNİN GENEL TÜRK DİLİ İÇİNDEKİ YERİ.....	25
1.7. UYGURSKO-RUSSKIY SLOVAR	27

İKİNCİ BÖLÜM
İNCELEME
YENİ UYGUR TÜRKÇESİNİN YAPIM MORFOLOJİSİ

2.1. KÖK-GÖVDE	29
2.2. EKLER	32
2.3. YAPIM EKLERİ	33
2.3.1. İsimden İsim Yapma Ekleri.....	33
2.3.1.1. +aç	34
2.3.1.2. +ak	34
2.3.1.3. +aŋ/ +äŋ.....	35
2.3.1.4. +ça/ +çä	36
2.3.1.5. +çak/ +çäk.....	38
2.3.1.6. +çan/ +çän	40
2.3.1.7. +çi	44
2.3.1.8. +çik/ +çuk.....	45
2.3.1.9. +çil	47
2.3.1.10. +çilik/ +çilik/ +çuluk	49
2.3.1.11.+çin	49
2.3.1.12. +dak/ +däk	50
2.3.1.13. +daş	51
2.3.1.14. +di	51
2.3.1.15. +din	52
2.3.1.16. +duruk/ +turuk.....	53
2.3.1.17. +düz	53
2.3.1.18. +än	53
2.3.1.19. +är.....	53
2.3.1.20. +äv	54
2.3.1.21. +eylän/ +ylän/ +üylän	54
2.3.1.22. +ğa	54
2.3.1.23. +gak/+kak/ +käk.....	55
2.3.1.24. +gä/ +ka	55

2.3.1.25. +gäy/ +käy	55
2.3.1.26. +gil	56
2.3.1.27. +gina/ +kina	56
2.3.1.28. +gu	56
2.3.1.29. +gur	57
2.3.1.30. +kay/ +kay	57
2.3.1.31. +ki / +ki	58
2.3.1.32. +lak	59
2.3.1.33. +lap	59
2.3.1.34. +li	59
2.3.1.35. +ligan/ +ligän	60
2.3.1.36. +lik/ +lik/ +lük	64
2.3.1.37. +maç	64
2.3.1.38. +män	65
2.3.1.39. +mtul/ +mtül	65
2.3.1.40. +müş	66
2.3.1.41. +nçi	66
2.3.1.42. +ntü	67
2.3.1.43. +rak/ +räk	67
2.3.1.44. +sil/ +sul	68
2.3.1.45. +siman/ +suman	69
2.3.1.46. +siz/ +suz	70
2.3.1.47. +ş	71
2.3.1.48. +tak	71
2.3.1.49. +tär	71
2.3.1.50. +tu	71
2.3.1.51. +tuk/ +tük	73
2.3.1.52. +än	73
2.3.1.53. +anä	74
2.3.1.54. +ändä	75
2.3.1.55. +at/ +ät	75
2.3.1.56. +baz	76

2.3.1.57. +bäd	76
2.3.1.58. +bi	77
2.3.1.59. +bin	77
2.3.1.60. +çä	78
2.3.1.61. +dan	78
2.3.1.62. +dar	79
2.3.1.63. +doz	79
2.3.1.64. +gar	80
2.3.1.65. +gär	80
2.3.1.66. +göy	81
2.3.1.67. +häm	81
2.3.1.68. +han	82
2.3.1.69. +hana	83
2.3.1.70. +hor	83
2.3.1.71. +ist	84
2.3.1.72. +iy/ +viy	85
2.3.1.73. +izm	85
2.3.1.74. +kar	86
2.3.1.75. +kâş	86
2.3.1.76. +män	87
2.3.1.77. +na	88
2.3.1.78. +namä	89
2.3.1.79. +päräst	90
2.3.1.80. +pärvär	90
2.3.1.81. +pâz	91
2.3.1.82. +stan	91
2.3.1.83. +şunas	92
2.3.1.84. +van	92
2.3.1.85. +vân	92
2.3.1.86. +var	93
2.3.1.87. +vaz	93
2.3.1.88. +zadä	94

2.3.1.89. +zar	94
2.3.1.90. +zat	95
2.3.2. İsimden Fiil Yapma Ekleri.....	95
2.3.2.1. +a-/ +ä.....	97
2.3.2.2. +al-/ +l.....	97
2.3.2.3. +ar-/ +r	98
2.3.2.4. +ay-/ +äy-/ +y	99
2.3.2.5. +ca-/ +ça-/ +çä	99
2.3.2.6. +cira-/ +cirä-/ +cura.....	100
2.3.2.7. +da-/ +dä.....	102
2.3.2.8. +ğa-/ +ka-/ +kä.....	102
2.3.2.9. +ğar-/ +kar-/ +kär	103
2.3.2.10. +gi-/ +ki	103
2.3.2.11. +i-/ +u.....	104
2.3.2.12. +ırka-/ +ıka	104
2.3.2.13. +k-/ +k	105
2.3.2.14. +kir-/ +kur-/ +kür.....	106
2.3.2.15. +kıra-/ +kirä-/ +kürä	106
2.3.2.16. +la-/ +lä	108
2.3.2.17. +lan-/ +län	109
2.3.2.18. +laş-/ +läş	110
2.3.2.19. +lat-/ +lät	111
2.3.2.20. +ra-/ +rä	112
2.3.2.21. +sa-/ +sä	112
2.3.2.22. +san-/ +sän	113
2.3.2.23. +si-/ +su	113
2.3.2.24. +sin-/ +sun-/ +sün	114
2.3.2.25. +sit	115
2.3.2.26. +sira-/ +sirä	116
2.3.2.27. +şa-/ +şä	116
2.3.2.28. +şi-/ +şu	117
2.3.2.29. +t.....	117

2.3.2.30. +ta	117
2.3.2.31. +tür	117
2.3.3. Fiilden İsim Yapma Ekleri	118
2.3.3.1. -a	118
2.3.3.2. -ak/ -äk	119
2.3.3.3. -alak	120
2.3.3.4. -am	120
2.3.3.5. -an/ -än/ -aŋ/ -äŋ	120
2.3.3.6. -ar/ -är	121
2.3.3.7. -ç	122
2.3.3.8. -ça/ -çä	123
2.3.3.9. -çağ/ -çäk	123
2.3.3.10. -çuk/ -çük	124
2.3.3.11. -di	125
2.3.3.12. -duk	126
2.3.3.13. -ğ	127
2.3.3.14. -ğa/ -gä/ -ka/ -kä	127
2.3.3.15. -ğak/ -gäk/ -kağ/ -käk	128
2.3.3.16. -ğan/ -gän/ -kan/ -kän	130
2.3.3.17. -ğın/ -gin/ -ğun/ -gün/ -kın/ -kun/ -kün	132
2.3.3.18. -ğilak/ -kilak	134
2.3.3.19. -ğu/ -gu/ -gü/ -ku/ -kü	134
2.3.3.20. -ğuç/ -güç/ -kuç/ -küç	136
2.3.3.21. -ğuçi/ -güçi/ -kuçi/ -küçi	138
2.3.3.22. -ğur/ -gür/ -kur/ -kür	140
2.3.3.23. -ğuy	141
2.3.3.24. -k/ -k	141
2.3.3.25. -kaç	142
2.3.3.26. -kal	143
2.3.3.27. -kum	143
2.3.3.28. -m	143
2.3.3.29. -ma/ -mä	144

2.3.3.30. -mağ/ -māk	146
2.3.3.31. -mal/ -māl	146
2.3.3.32. -mas/ -mäs	147
2.3.3.33. -miş/ -muş/ -müş	148
2.3.3.34. -n.....	149
2.3.3.35. -ruğ.....	150
2.3.3.36. -sül	150
2.3.3.37. -ş	150
2.3.3.38. -t.....	152
2.3.4. Fiilde Fiil Yapma Ekleri.....	153
2.3.4.1. -a/ -ä	153
2.3.4.2. -çi	153
2.3.4.3. -dar/ -tar	154
2.3.4.4. -dur/ -dür/ -tur/ -tür	154
2.3.4.5. -gä/ -ka/ -kä.....	157
2.3.4.6. -ğuz/ -güz/ -kuz/ -küz	157
2.3.4.7. -i/ -u/ -ü	159
2.3.4.8. -k/ -k.....	160
2.3.4.9. -l.....	161
2.3.4.10. -la/ -lä.....	162
2.3.4.11. -ma/ -mä	163
2.3.4.12. -msira/ -msirä	164
2.3.4.13. -n.....	164
2.3.4.14. -nķira	165
2.3.4.15. -r/ -ar/ -är.....	166
2.3.4.16. -sin	167
2.3.4.17. -sät	167
2.3.4.18. -ş	168
2.3.4.19. -t.....	169
2.3.4.20. -z	171

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ EK DİZİNİ	172
SONUÇ	178
KAYNAKÇA	181
ÖZET	186
ABSTRACT	187

KISALTMALAR

age.	: adı geçen eser
agm.	: adı geçen makale
Ar.	: Arapça
C.	: Cilt
CPED	: STEINGASS, F.. A Comprehensive Persian-English Dictionary, London : Keyan Paul, Trench, Trubner Co. Ltd., 1947.
Çağ.	: Çağatay Türkçesi
ÇEK	: Eckmann, János, <i>Çağatayca El Kitabı</i> (Çev. Günay Karaağaç), İst. Üni. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988.
Çev.	: Çeviren
DLT	: Atalay, Besim, <i>Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi</i> , C. I-III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1985-1986.
ED	: Clauson, S. Gerard, <i>An Etymological Dictionary of Pre- thirteenth Century Turkish</i> , Oxford, 1972.
ET	: Eski Türkçe
Far.	: Farsça
FTS	: KANAR, Mehmet. Büyük Türkçe-Farsça Sözlük, Birim Yayıncılık, İstanbul, 1993.
Haz.	: Hazırlayan
Kaz.	: Kazak Türkçesi
KB	: Arat, R. Rahmeti, <i>Kutadgu Bilig I Metin</i> , Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
M.E.B	: Milli Eğitim Bakanlığı
Osm.	: Osmanlı Türkçesi
OTL	: DEVELLIOĞLU, Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, Ankara, 2001.

OTS	: KANAR, Mehmet. Örnekli Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Derin Yayınları, İstanbul, 2003.
Özb.	: Özbek Türkçesi
Rus.	: Rusça
s.	: sayfa
S.	: sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
URS	: NADJİP, E. N., Uygursko-russkiy slovar, Moskva, 1968.
Yay.	: Yayınları
YUyg.	: Yeni Uygur Türkçesi

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Doğu Türkistan’da (Çin’de) Kullanılan Alfabe.....	22
Tablo 2. Kazakistan’da (eski Sovyetler Birliği’nde ve şu anda)	
Kullanılan Alfabe	23

İŞARETLER

//	: fonem parantezi.
+	: isim köküne veya tabanına gelen ek.
-	: fiil köküne veya tabanına gelen ek.
*	: kelimedен önce varsayım işareti.
<	: bu şekle gider.
>	: bu şekilden gelir.
~	: benzerlik, yaklaşıklık işareti (alternasyon).

GİRİŞ

Çalışmamızın inceleme bölümü şekil bilgisini içermektedir. Yeni Uygur Türkçesinin yapım eklerini Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi ile karşılaştırırken art zamanlı (*diachronic*) ve karşılaştırmalı (*comparative*) yöneme başvurulmuştur. Ayrıca incelememizde eş zamanlı (*synchronic*) yöntem de uygulanmıştır. Çalışmamızda tarihî dil malzemesi ve Yeni Uygur Türkçesine ait bilgiler dipnotlarda verilmiştir.

Çalışmamızın temelini oluşturan yapım eklerine Emir Necip'in *Uygursko-russkiy solvar* adlı sözlüğündeki kelimeler kaynaklık etmiş ve sözlükten büyük ölçüde yararlanılmıştır. Yapım eklerinin alfabetik sırayla yer almasına özen gösterilmiş; ekle ilgili madde başlarında ekin sadece tespit edilen şekilleri yer almış; ekleniş şartları açıklanarak örneklerle yer verilmiştir. Bu bölümde isimlere gelen ekler için +, fiillere gelen ekler için - işareti kullanılmıştır. Bunun yanında açıklama gerektiren ekler için tarihî yazı dillerindeki malzemeye ve mevcut Yeni Uygur Türkçesi gramerlerine başvurulmuş ve bununla ilgili şekiller ve örnekler dipnotlarda gösterilmiştir. Bu malzeme için özellikle A. von Gabain⁶, János Eckmann⁷, Martti Räsänen⁸, Hamit Tömür⁹, A. T. Kaydarov¹⁰, Ahmet B. Ercilasun¹¹, N. Hacıeminoğlu¹², Ali F. Karamanlıoğlu¹³, Muharrem Ergin¹⁴, Rıdvan Öztürk'ün¹⁵ eserlerinden ve Sir Gerard Clauson¹⁶'un etimolojik sözlüğünden yararlanılmış; ayrıca bazı yerlerde *Kutadgu Bilig* ile *Divanü Lûgati't-Türk*'teki malzemeye de başvurulmuştur.

⁶ A. von. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000.

⁷ János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988.

⁸ M. Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957.

⁹ Hamit Tömür, *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya-*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987.

¹⁰ A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili, Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966.

¹¹ Ahmet B. Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil-*, Ankara, 1984.

¹² Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara, 1996.

¹³ Ali F. Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994.

¹⁴ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981.

¹⁵ Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

¹⁶ S. G. Clauson, *An Etymological Dictionry of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.

Çalışmamızda, tespit ettiğimiz Türkçe yapım eklerinin dışında Arapça ve Farsçadan Türkçeye yerleşmiş olan ekler de bulunmaktadır. Alıntı kelimeler (Arapça, Farsça, Rusça, Çince), alıntı birleşik kelimeler ve Arapça ve Farsça ekler de incelemeye dahil edilmiştir. Yapım ekleri Emir Necip'in *Uygursko-russkiy slovar*¹⁷ adlı sözlüğünün taranması suretiyle tespit edilmiştir. Ayrıca alıntı kelimelerin imlâ ve anlamı konusunda F. Steingass'ın¹⁸, Mehmet Kanar'ın¹⁹ ve Ferit Devellioğlu'nun²⁰ sözlüklerinden faydalanılmıştır.

Çalışmamızda yer alan bütün terimler için *Gramer Terimleri Sözlüğü*²¹ imlâ konusunda ise TDK tarafından 2000 yılında yayımlanan *İmlâ Kılavuzu* esas alınmıştır.

Yeni Uygur Türkçesi için kabul ettiğimiz çeviriyazı şöyledir: Ünlülerden açık /e/ sesi /ä/, kapalı /e/ sesi /e/ ile gösterilir. Ayrıca Yeni Uygur Türkçesi /ı/ ve /i/ sesleri tek bir ses ile gösterildiği için biz de /ı/ ve /i/ seslerini /i/ sesi ile gösterdik. Ünsüzlerden /خ/ sesi /ħ/, /آ/ sesi /h/, /ق/ sesi /k/, /ك/ sesi /k/, /گ/ sesi /g/, /غ/ sesi /g/, /ك/ sesi /h/, /ق/ sesi /v/ ile yazılmıştır.

Çalışmamızda öncelikle kelimenin yazılışı daha sonra kelimenin tahlili yapılarak ekin gösterilmesi, tırnak içinde kelimenin anlamı ve parantez içinde sözlük adı ve kelimenin yer aldığı sayfa numarası verilmiştir. Ayrıca alıntı kelimelerde parantez içinde kısaltmayla hangi dile ait olduğu, alıntı kelimenin *Uygursko-russkiy slovar*'daki yazılış şekli ile sözlükteki anlamı verildikten sonra ayrı bir parantezle sözlüğün adı ve kelimenin yer aldığı yer numarası verilmiştir.

Uygursko-russkiy slovar'ı tarayarak tespit ettiğimiz yapım eklerinin, Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi gramerleri başta olmak üzere tarihî karşılaştırmalı olarak değişim ve gelişimleri dipnotlarda verilmiştir. Aynı

¹⁷ Emir, Necip, *Uygursko-russkiy slovar*, Moskova, 1968.

¹⁸ F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Librairie du Liban, Beirut, 1980.

¹⁹ Mehmet, KANAR, *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük*, Birim Yayıncılık, , İstanbul, 1993. *Örneklî Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Derin Yayınları, İstanbul, 2003.

²⁰ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.

²¹ Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992.

zamanda Yeni Uygur Türkçesi gramerleri de incelenerek yapım ekleriyle ilgili bilgi ve örnekler dipnotlarda yer almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ

1.1. UYGUR ADI

Uygur adı Türkçe kaynaklarda, Orhon yazıtlarında ilk defa 716 yılındaki olaylar sırasında, Uygur İlteberi'nin ismi vasıtasıyla zikredilmiştir. Bu sırada Uygurlar, Köktürk (Göktürk) hakimiyetini tanımak istemeyerek Köktürk ülkesinin doğusuna, muhtemelen de Çin sınırlarına doğru kaçmış olmalıdırlar.²² Uygur adına Karabalgasun, Şine-Usu, Tes Il, Suci, İyme 1, Şivet-Ulan yazıtlarında da rastlıyoruz.²³

Çin kaynaklarında Uygur adı Hui-hu, Hui-he, Wei-hu, Wei-u'u, Kao-che, Yüan-ho gibi çeşitli şekillerde yazılmıştır. Uygur adına 974 yılında yazılan Chiou Wu Tai Shih adlı Çin kaynağında şahin gibi dolaşan, hücum eden anlamı verilmektedir. Yine uy (akraba, müttefik)'dan geldiği ve On Uygur adının 10 müttefik manasında olduğu da bildirilmiştir. Daha başka anlamlar da verilmiştir.²⁴ Bundan başka, 1283 numaralı Pelliot yazmaları içinde, 787-843 yılları arasında Tibet'e giden beş Uygur elçisinin raporları münasebetiyle, Uygur adı Tibetçe ho-yor-hor şeklinde yazılmıştır. Bütün bu değişik yazılışlar Uygur adını ifade etmektedir.

Uygur adının anlamı ve etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. Gy. Németh Uygur adının *uy-* “uymak, takip etmek” fiilinden türediğini ve “akraba-müttefik” anlamında olduğunu düşünmektedir. Hamilton düşüncesini “On-Uygur” adıyla bağdaştırarak “on-müttefik” anlamını çıkarmıştır. Ebulgazi Bahadır Han da Uygurların adını “uymak, yapışmak” fiiline dayandırır. Tarihî kaynaklarda; Kaşgarlı Mahmud “hozhorend>hozhor>Uygur” değişimiyle oluştuğunu ifade etmiştir. Radloff, Dr. Rıza Nur, Prof. Dr. Sultan Mahmud Kaşgarlı “Uygur” kelimesinin “uyanlar, uyuşanlar, birleşenler, birleşici, işbirliği yapanlar” anlamında olduğunu söylemektedirler. Kelimenin genellikle *Uy+gur*

²² Erkin Emet, “Uygur Türkleri”, Türkler, Cilt. 3, Ankara, 1984, s. 233.

²³ Saadettin Gömeç, “Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü”, Ankara, 1997, s. 11-12.

²⁴ Ahmet Taşağıl, “Uygurlar”, Türkler, Cilt. 3, Ankara, 1984, s. 215.

şeklinde geliştiği, “akraba, müttefik” anlamında olduğu, On Uygur adının da “On müttefik” anlamına geldiği yolunda açıklamalarda bulunulmuştur. Uygur adının siyasî bir addan ziyade, kabile ve bölge adı olarak kullanıldığı yolunda da görüşler vardır.²⁵

Genel Türk tarihinde kurdukları medeniyetlerle önemli yer tutan Uygur devleti 10-11. yüzyıllarda İslamiyet’in yayılması sonucunda tarihî “Uygur” adını kaybetti. Bu dönemden itibaren Uygur Türkleri kendilerini yaşadıkları şehir adlarına göre adlandırmaya başladılar. Ruslarla Avrupalılar Sart veya Tarañçi, Çinliler de “Çan-to” (Sarıklı Başlar) ve “Çan-hui” (Sarıklı Müslümanlar) adlarını Uygur Türkleri için kullanıyorlardı. 1921 yılında Taşkent’te Batı Türkistan’da yaşayan Doğu Türklerinin yaptıkları bir toplantıda tekrar tarihî “Uygur” adının kullanılmasına karar verildi. 1955 yılında Şinciang-Uygur Muhtar bölgesinin kurulması ile bu ad resmîlik kazandı.²⁶

1.2. UYGUR TÜRKLERİNİN TARİHİ

Orta Asya Türk tarihinin eski devrinde bozkır coğrafyasında bozkır kültürüyle kurulan üçüncü devlet Uygur Kağanlığı’dır. Uygurlar VIII. yüzyılın ortasında Gök Türklerden sonra bağımsızlıklarını kazanıp kendi devletlerini kurdular. Bu kağanlık yaklaşık yüz yıl devam ettikten sonra Kırgızlar tarafından yıkılınca ikiye ayrılan Uygurların bir kısmı Kansu-Ordos bölgesine, diğer bir kısmı ise Beşbalık bölgesine geldiler. Takip eden asırlar içinde her iki grup da hayat tarzını değiştirerek yerleşik kültüre geçtiler. Maniheizm, Budizm ve İslam dinlerinin de etkisi buna katılınca eski Türklerin farklı bir yönleri ortaya çıktı. Neticede yerleşik hayat tarzı onlara günümüze kadar gelen eşsiz sanat eserleri meydana getirme fırsatı tanıdı. Dolayısıyla Uygurlar, Türk tarihinin çok farklı bir cephesini oluşturdular.²⁷

²⁵ Erkin Emet, “Uygur Türkleri”, age., s. 233.

²⁶ Levent Doğan, Oğuzhan Durmuş, “Yeni Uygur Türkçesi ve Edebiyatı”, Türkler, Cilt. 14, Ankara, 1984, s. 290.

²⁷ Ahmet Taşağıl, “Uygurlar”, Türkler, Cilt, 3, Ankara, 1984, s. 215. .

1.2.1. Uygurlar Hakkında İlk Bilgiler

Uygurların kökenleri konusu kaynaklar tarafından aslında açıkça bildirilmesine rağmen günümüzde tam olarak anlaşılamamıştır. Bunun sebebi İslam öncesi devrede boylar ve onların tarihî gelişimlerinin bilinmemesidir.²⁸ Çin kaynakları, Uygurların Köktürkler gibi Hunların neslinden olduğu yolundaki haberlerde hemfikirdirler ve Köktürkler gibi onların da kurttan türediklerini söylerler. Fakat bunun yanı sıra Uygurların ağaçtan türediklerine dair efsaneler de vardır. Uygurlara ait en eski kayıtların M.Ö. 176 ve 43 yıllarında Issık-Köl civarındaki kalıntılarda bulunduğu söylenmektedir. Köktürkçe kitabelerden ve Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, Uygurların tarih sahnesine çıktıkları ilk yurdun, Selenge nehrinin doğu kısımları olduğu anlaşılmaktadır.²⁹

Çin kaynakları Uygurları Hunların nesilleri olarak kabul ederler. Akraba kavimlerle birlikte Dokuz Oğuz-On Uygur diye isimlendirilirler. Uygurlar IV.-V. asırlarda Toba devleti zamanında Töles adını aldılar. Çinlilere göre Uygurlar sayı bakımından pek kalabalık değillerdi. Fakat çok kabiliyetli ve cesurlardı. Yüksek tekerlekli arabaları vardı ve göç ve savaşlarda bu arabalarına güveniyorlardı, Uygurlar bu yüzden Çin kaynaklarında Kao-ch'in (yüksek tekerlek) adıyla da kaydedilmektedir. İlk zamanlarda bu Töles boylarının müşterek bir reisi yoktu. Göçebe oldukları için bir yerde devamlı oturmuyorlardı. Selenga, Orhun ve Tola nehirlerinin kıyılarında oturan bu oymaklar, Göktürk devleti kurulunca, onların hakimiyetini tanıdılar. VII. asırda Göktürkler Çinlilere yenilince Töles birlikleri de dağıtıldı. Göktürk devletinin zayıf çağı olan VII. asrın başında Orhun ve Selenga kıyılarında oturan Uygur, Bugu, Bayırku, Tongra vb. kabileler bir şefin hakimiyeti altında toplandılar. Reislerin unvanı İrkin idi. İrkin'in P'u-sa isimli bir oğlu vardı. P'u-sa 630 senesinden sonra Göktürklerin kuzey sınırlarına akınlar yapmağa başladı. Göktürkler bu akınları durdurmaya çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardır ve bu galibiyet Uygurlara büyük itibar kazandırmıştır. Bu

²⁸ Ahmet Taşağıl, "Uygurlar", age., s. 215.

²⁹ Erkin Emet, "Uygur Türkleri", Türkler, Cilt. 3, Ankara, 1984, s. 233.

zaferden sonra P'u-sa Alp İlteber unvanını aldı. P'u-sa zamanı Uygurların refah devridir.

646'da Uygurlar yine bir İlteber'in idaresindeydi; fakat Çin'in sözünden çıkmıyordu, diğer taraftan Göktürkler ise zayıflamıştı. Çin hakimiyetinde kalmak istemeyen Uygurlar isyan ederek İlteber'i öldürdü. Ancak Çinliler gittikçe kuvvetlenerek Uygurları kendi istedikleri bir reisin idaresi altına soktular. 716 yılına kadar Köktürkçe ve Çin kaynaklarında Uygurların önemli bir faaliyeti görülmemektedir.

Göktürk devleti, ikinci defa kurulduğu zaman Uygurlar tekrar Göktürk devleti içinde yer aldılar.³⁰

1.2.2. Büyük Uygur Kağanlığı'nın Kuruluşu

742-43 senelerinde Göktürklerin hakimiyeti altında bulunan Karluk, Basmıl ve Uygur oymakları Göktürk kağanı Ozmış'ı mağlup edip ortadan kaldırdılar. Göktürk devleti ortadan kalkınca Basmların idaresinde yeni bir kağanlık kuruldu. Uygurlar sol (doğu), Karluklar sağ (batı) yabguluğunu teşkil ettiler. 744 yılında Uygur yabgusu Basmıl kağanını mağlup ederek kendini kağan ilan etti. Kutluk Bilge Kül Kadir Kağan unvanını aldı. Bu suretle Uygur Kağanlığı kurulmuş oldu.

744'de Uygur reisi Basmları tamamiyle mağlup etti. Uygur birliği tamamlanmış oldu. Bu dönemde Uygur toprakları gittikçe genişledi. Kısa ve başarılı bir dönemden sonra 747 senesinde Kutluk Bilge Kül Kağan ölünce yerine oğlu Moyen-Çor geçti.

Moyen-Çor zamanında Uygurlar, Batı'da Türgişlerle mücadele etmişler ve bunları hakimiyetleri altına alarak sınırlarını batıda Sir Derya nehri boylarına kadar genişletmişlerdir. Moyen-Çor zamanında en önemli siyasî ilişkiler Çinlilerle olmuştur. Bu dönemde Çin'de büyük iç karışıklıklar hüküm sürüyordu. 751 yılında Karluk Türklerinin desteklediği Arap orduları, Talas Savaşı'nda Çinlileri büyük bir yenilgiye uğrattınca, "Tarım Havzası" Uygurların

³⁰ Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", Türkler, Cilt. 2, Ankara, 1984, s. 193-194.

eline geçmiştir. Bu önemli gelişme, Uygurların burada büyük bir yerleşik medeniyet kurmalarını sağlayacaktır.³¹

Moyen-çor'un kendi adına dikilen kitabelerinde onun birçok Türk boyunu (Tokuz-Oguz, Çik, Kasar, Bars-İl, Üç-Karluk, Türgiş, Kırgız, Basmıl, Çigil vb.) ve yabancı kavmi (Tatar, Çin vs.) itaat altına aldığı anlaşılmaktadır.

759 senesinde Moyen-Çor Kağan ölünce yerine küçük oğlu geçti. Böğü Kağan'ın Kök Türk metinlerindeki unvanları şunlardır: Bökü Ulug Kagan ve İl Tutmuş. Karabalgasun yazıtının Çince yüzünde ise unvanı; Ay Tengride Kut Bolmuş...Alp Kutlug Bilge Kagan şeklinde geçmektedir. Böğü'nün adı Çince Mou-yü olarak geçmektedir.³² Böğü Kağan'ın taşıdığı Böğü adı, akıl ve feraset sahibi, âlim, sihirbaz anlamlarını taşımaktadır.

Böğü Kağan ilk iş olarak kardeş Türk boyları ile devleti arasındaki pürüzleri giderdi. Millî birliği sağladıktan sonra da dikkatini Çin olaylarına çevirdi. Yeni bir karışıklık dönemine giren Çin'de isyancı liderlerden Shih Chiao-ı ile temas kurdu. Çin imparatorunun kuvvetlerini yenerek Çin'in kuzey kısmını hâkimiyeti altına aldı. İsyancı liderin, Uygur hâkimiyetini reddetmesi üzerine Çin imparatoru ile anlaşarak isyancı kuvvetleri dağıttı. Çin imparatoru, Böğü Kağan'a bu yardımından dolayı 2000 aileyi doyuracak kadar vergi vermeyi kabul etti. Artık Çin bir nevi Uygurların hâkimiyeti altına girmişti. Nitekim 764 yılında bir grup isyancı ile Tibetlilerin isyan etmesi üzerine, Uygur Kağan'ı isyancıları mağlûp etmiş ve bunun karşılığında da Çin Devleti'nden büyük maddî destek alıp, Uygur halkının rahat bir hayat yaşamasını sağlamıştır.³³

Tibetlilerin saldırıları sonucunda kendisinden yardım isteyen Çin'e ordularıyla birlikte giren Böğü Kağan, 762 yılında Çin'in başkenti Lo-yang şehrini asilerin elinden kurtarmıştır. Bu sefer sırasında Çin'de uzun süre kalan Böğü Kağan, fikir bakımından oldukça etkilenmiş, dönüşünde dört Mani

³¹ Ali Güler, Suat Akgül, Atilla Şimşek, "Türklük Bilgisi", Ankara, 2001, s. 31.

³² Saadettin Gömeç, "Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü", AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 40-41.

³³ Mehmet SARAY, "Doğu Türkistan Tarihi (II)", Doğu Türkistan'ın Sesi, S.41, s.10.

rahibini beraberinde ülkesine getirmişti. Bunların etkisinde kalan Böğü Kağan, ülkesinde “Maniheizm” dininin yayılması için çalışmaya başladı. Maniheizm; Hristiyanlık, Budizm ve Mazdeizm gibi dinlerin karışmasından oluşmuş bir dindi. Bu din, savaşçılık duygularını zayıflatıyor, hayvanî gıdaları yemeyi yasaklıyordu. Bu sebeple Uygurların yaşama biçimine ve Türk karakterine ters bir inanç sistemi idi.

Çin’e sefer düzenlenmesi konusunda Böğü Kağan’la tartışan ve onu bu isteğinden vazgeçiremeyen Vezir Tung Baga Tarkan, kağanı öldürerek Uygur tahtına geçti (779). Tung Baga Tarkan, liderlik özellikleri fazla olan iyi bir devlet adamı idi. Kırgızları yenerek tekrar devlete bağlayan Kağan, Çinli bir prensesle evlenerek, akrabalık sayesinde Çin’le olan bazı anlaşmazlıkları ortadan kaldırdı. Çinliler tarafından kendisine “Alp Kutluk Bilge Kağan” unvanı verilmiştir. Çin ile iyi ilişkiler içerisinde olan Uygur devletinde ilişkilerin bozulmasıyla karışıklıklar başladı.

1.2.3. Büyük Uygur Kağanlığı’nın Yıkılışı (840)

Alp Bilge Kağan 821 yılının başında ölünce Alp Küçlüg Bilge Kağan tahta geçti. Bu arada Çin’de de taht değişikliği olmuştur. Çin entrikaları bu dönemde yoğun bir şekilde devletin içini karıştırırken, Çinliler bol hediyelerle kağana hiçbir şey olmamış gibi davranıyorlardı. 832 yılında bu başarısız kağan öldürülerek saltanatına son verildi. Yerine yeni bir kağan geçti ki, bu kağan devleti nispeten toparladı; ancak o da öldürüldü. 839 yılında çok ağır bir kış olmuş ve Uygurların hayvan sürülerinin çoğu telef olmuştu. Bu da siyasi bunalımı ağırlaştıran ekonomik kıtlığı ortaya çıkardı. 840 senesine gelindiğinde 100 bin kişilik bir Kırgız ordusu Uygur başkenti Karabalsagun’u kuşattı ve son Uygur kağanı olan Üge (Wu-Chie) Tegin öldürüldü. Batıya doğru giden grup ikiye ayrılarak bir kısmı Kuça’ya, diğer kısmı Beşbalık’a yerleşti.³⁴

³⁴ Ahmet Taşağıl, “Uygurlar”, Türkler, Cilt. 3, Ankara, 1984, s. 216-221.

1.2.4. Kansu (Kan-Chou) Uygur Devleti

Bugünkü Kansu eyaletinde kurulan Kansu Uygur devleti, özellikle X. yüzyılın ortalarından itibaren Uygurların kuvvet merkezi haline gelmiştir. Kansu Uygurlarına aynı zamanda “Sarı Uygurlar” da denilmektedir. 840 tarihinden sonra Uygurların bir kısmının Tibet ve An-Shi bölgesine göç ettikleri bilinmektedir. Bu bölgenin merkezi ise Kansu (Kan-Chou) şehri idi. Kansu şehri özellikle Çin ile bugünkü Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Bu bölgenin en önemli özelliği Budizm’in en fazla yayılmış olduğu bir yer ve Dun-huang mağaralarının bulunmasıdır.

911 tarihinde Sarı Uygurların ilk defa olarak askerî bir harekete geçtikleri ve Dun-huang şehrini zaptettikleri Çin kaynaklarından öğrenilmektedir. 923 senesinde Kansu veya Sarı Uygurların başında Jen-Mei Kağan bulunuyordu. Jen-Mei kendileri için büyük tehlike oluşturan Tibetlilere karşı Çin’le bir anlaşma yapmıştı. 924 yılında Jen-Mei ölünce yerine kardeşi geçti. 924-928 yılları Uygurlar arasında karışıklıkların çıktığı dönem olmuştur. Artık Sarı Uygurlar, kendi iç işleriyle uğraşmaya başlamışlardır.³⁵

Sarı Uygurları ilm dünyasına Rus seyyahı G. N. Potanin tanıttı. 1884-1886 yıllarında Orta Asya’ya yaptığı gezide, Sarı Uygurlar ve dilleri üzerine birçok bilgiler topladı. Daha sonra onu başka gezginler ve ilim adamları takip etti. Türk lehçeleri hakkında çalışma yapan alimler, Sarı Uygur Türkçesini Hakas grubuna, dolayısıyla eski Kırgız Türkçesi sahasına koymaktadırlar. Sarı Uygurlar eski Türk kitabelerinde kullanılan sayı sistemini bugüne kadar devam ettiren ender boylardan biridir. Onlar hem hayvancılık, hem de ziraat yapmışlardır. Aynı zamanda ticaret ve el sanatlarını hızla geliştirdiler. Tarihî kaynaklardan elde edilen bilgilere göre arpa, buğday, fasulye ekimini yapan Uygur Türkleri ağaçtan, demirden ve kemikten ziraat aletleri kullanıyorlardı. Irmak vadilerinde yaşayanlar sebze ve meyvecilik yapıyorlardı. Çinlilerle özellikle ipek ve ipekli kumaş ile hayvan ve değerli taş ticaretinde bulundular.³⁶

³⁵ Erkin Emet, “Uygur Türkleri”, Türkler, Cilt. 3, Ankara, 1984, s. 235-236.

³⁶ Saadettin Gömeç, “Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü”, AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 66,-67.

1.2.5. Turfan (Doğu Türkistan) Uygur Devleti

840'da etrafa dağıtılan Uygur boylarından bir kısmı da batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoço, Kaşgar taraflarında yerleştiler. 840'daki son Uygur Kağanının yeğeni Mengli'yi kağan seçtiler. Tibet'ten endişe duyan Çin, bu Uygur devletini tanıdı, Çin ile dost geçinen bu devletin genişlemesine Çinliler pek karışmadılar.

Turfan Uygur devleti, Orta Asya'da kurulan Türk devletleriyle Çin arasında ticaret açısından çok önemli bir rol oynamıştır.

Turfan Uygur devleti 1209'da Cengiz Han'a bağlanıp, 1368'e kadar Moğol idaresinde varlıklarını sürdürdüler.

Turfan Uygurlarında Budizm daha fazla yayılmış, hatta Maniheizm'in yerini almıştır denebilir. Daha sonraki asırda az olmakla beraber Nesturi Hristiyanlığı ve İslamiyet özellikle Karahanlı Devrinde kabul görmüştür. Bunu takiben Çin'e de buradan yayılmıştır.³⁷

1.2.6. Uygurların Bugünkü Durumu ve Doğu Türkistan

Çin kaynaklarında adlarının "Kao-ch'e, Yüan-ho, Wu-hu, Wu-ho, Vei-hu, Hui-o, Hui-hu" gibi çok çeşitli şekilleri kullanılan Uygurlardan ilk defa 717 yılındaki ayaklanmalar sebebiyle Orhun kitabelerinde bahs olunmaktadır. Uygurlar tarihin akışı içerisinde, kendi topraklarında Hun, Göktürk, Avar, Hazar İmparatorlukları, Uygur, Karahanlı, İdikut, Gazneli, Harezmşahlar, Altınordu, Saidiye, Timurlular, Babur, Kaşgariye devletleri ile Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti vb. pek çok devlet kurmuş veya kurulmasında önemli rol oynamışlardır.

Bugün çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Uygur Türkleri %90-%95'i Doğu Türkistan'da (Sincan Uygur Muhtar Bölgesi) olmak üzere, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Afganistan, Suudi Arabistan, Pakistan, Türkiye ve Hindistan'da yaşamaktadırlar.

Uygur Türklerinin büyük bir çoğunluğunun yaşamlarını sürdürdükleri, Çinliler'in Şin Jiang (Yeni Eyalet, Yeni Toprak) diye adlandırdıkları, Çin Halk

³⁷ Ahmet Taşağıl, "Uygurlar", Türkler, Cilt. 3, Ankara, 1984, s. 221.

Cumhuriyeti topraklarının 1/5 oranında 1.828.418 kilometre kare yüzölçümüne sahip Doğu Türkistan'ın, doğusunda Çin'in Kansu, Çinhay eyaletleri, batısında Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan, kuzeyinde Moğolistan, güneyinde Tibet, Hindistan ve Pakistan bulunmaktadır. Doğu Türkistan, 73° 40' ile 96° 20' doğu enlemi ve 35° 10' ile 49° 20' kuzey boylamları arasındadır. Çin idaresi altında bulunan ve Avrupalıların "Pivor of Asia" (Asya'nın Mihveri) şeklinde nitelendirdikleri bu bölgedeki Uygurların nüfusları hakkında tutarlı bir bilgi bulunmamakla birlikte bugün tahminen 25 milyon civarında oldukları düşünülmektedir.

Çin esaretinde yaşayan Uygur Türklerinin 20. yüzyıl başlarındaki hayatı diğer Türk cumhuriyetlerinde yaşayan Türklerden farklı değildir. Sürekli olarak Çin'e karşı var olma savaşı verilmektedir. 20. yüzyıldaki siyasî olaylar 1931 yılında Uygur Türklerinin elinde bulunan topraklara Çin'den getirilen göçmenlerin yerleştirilmesi ile başlamıştır. Bu durumdan rahatsız olan Uygur Türkleri, Hoca Niyaz Hacı'nın önderliğinde Kumul'da ayaklanırlar. Çin hükümeti isyanı durduramayınca 1933 yılında Kaşgar'da "Doğu Türkistan Cumhuriyeti" ilan edilir. Cumhuriyetin kendisine zarar vereceğini hisseden Rusya, Çin idaresi ile iş birliği içine girer. İş birliği neticesinde 1934 yılında "Doğu Türkistan Cumhuriyeti" yıkılır.

Bağımsız devletin yıkılmasından sonra Çin yönetimi Doğu Türkistan'daki yerli halkı hoşnut etmek için önce 1954'te İli'de Kazak Muhtar eyaletini kurmuştur. 1955 yılında "Şin-Kiang Uygur Otonom Bölgesi" adıyla Uygur Türklerine bugünkü idari statüsü tanınmıştır. Bölgede yaşayan Uygur Türkleri Şin-ciang (Yeni Eyalet, Yeni Toprak) adını değil; Şarkî Türkistan (Doğu Türkistan) adını kullanmaktadırlar.

Çin Halk Cumhuriyeti anayasasında millî ve kültürel mirasları koruma, millî kültürü devam ve geliştirmede, özerk yönetimin bağımsız hareket edeceği hususları belirtilmiş olmasına rağmen, bölgenin coğrafi konumu itibari ile jeopolitik önemi ve oldukça zengin kaynaklara sahip olması sebebiyle bu özerklik kâğıt üzerinde kalmıştır. Çin hakimiyeti, Doğu Türkistan Uygur Türklerini asimile ederek Çinlileştirme amacını gütmektedir ve bunun için birtakım yollar kullanmaktadır.

Şair ve yazarların sürekli baskı ve takip altında tutulması, millî konularda eser vermelerinin engellenmesi, Uygur Türklerine millî günleri ve bayramlarını kutlamalarına izin verilmemesi, tarihten beri kullandıkları yer, nehir ve dağ gibi coğrafi adları Çinileştirip bu yerlerin eskiden beri Çin toprağı olduğu iddia edilmesi, Uygur gençlerinin üniversite ve meslek okullarına girmesinin kısıtlanması ve Doğu Türkistan Türklerine eğitim sağlayan ilkökul, ortaokul, liselerin genç nüfusuna oranla azlığı ve araç-gereçlerden yoksun bırakılıp desteklenmemesi neticesinde okumak isteyenlerin engellenmektedir. Doğu Türkistan’da Uygur Türklerinin millî yayıncılığı kısıtlanmakta, Uygur bilim adamlarının uluslararası bilimsel kongre ve sempozyumlara katılmalarına izin verilmemektedir. Uygur mimarî tarzının yok edilip Çin inşaat tarzı yerleştirmeye çalışılmaktadır.

1943’te Çin hükümetinin başlattığı Doğu Türkistan’da Çin iskanı neticesinde bölgedeki Türk nüfusu azınlık konumuna düşürülmeye çalışılmaktadır.³⁸

1.3. YENİ UYGUR TÜRKÇESİ VE EDEBİYATI

Uygur Türkçesi, Türk dilinin güney doğu, grubunda Özbek Türkçesi ile birlikte yer alan bir Türk lehçesidir. Uygurlar 1930’lu yıllardan sonra Urumçi ağzını merkez kabul eden Kaşgar, Turfan, Aksu, Kumul ve İli vilayetlerinin ağızlarıyla birlikte Uygur Türklerinin tamamına yakınının dilini içine alan “merkezî şive”yi edebî dil haline getirmişlerdir.

Uygurlar, İslamiyet’ten önce kendilerine özgü Uygur harflerini; İslamiyet’ten sonra 1970’lere gelinceye kadar Arap harflerini kullandılar. 1965 yılında Çinceyi Latin harfleri ile yazmak için geliştirilen orfografik alfabe (Pin-Yin) Uygur ve Kazaklar için de uygulandıysa da 33 harfli Latin kökenli bu alfabe kabul görmedi. Bu tarihten 1974’e kadar Arap ve Latin alfabesi eş zamanlı olarak kullanılmış, 1974’ten sonra da Latin alfabesi yaygınlaşmıştır.

³⁸ Levent Doğan, Oğuzhan Durmuş, “Yeni Uygur Türkçesi ve Edebiyatı”, Türkler, Cilt. 14, Ankara, 1984, s. 290-291.

Ancak 1980’de Çin’deki reformlar sonucu tekrar Arap alfabesine dönmüştür.

Uygur Türkçesinin söz dağarcığını 1944 yılında gazetelerde yaptığı bir tarama sonucu incelemiş olan E. Necip şu sayısal verilere ulaşmıştır. %49 Türkçe, %33.5 Arapça, %7.5 Farsça, %5.5 Rusça ve diğer Avrupa dilleri, %2.5 Türkçe ekli türetilmiş yabancı kökenli kelime.

Uygur Türkçesi diğer lehçeler içinde en eski ve devamlı bir yazı dili, “edebî dil”, vücuda getirmiş olmakla beraber, tam olarak oturmuş ve yaygınlaşmış bir yazım kuralı bütünlüğüne sahip değildir. Bunun en önemli nedeni Uygur Türklerinin karşı karşıya kaldıkları alfabe değişikliğidir.³⁹

Uygur edebiyatının başlangıcını Ötüken Uygur Devleti devrinde dikilen yazıtlar oluşturur. Bu yazıtları yazdıran kişilerin savaşlarını ve yaptıklarını anlatmaları bakımından Orhun Abideleri ile paralellik göstermektedir. Koço Uygurları Devleti döneminde Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlık gibi dinlerin etkisiyle oluşturulan eserler, asıl Uygur edebiyatının eserlerinin çoğunluğunu oluşturur. Bu durumda, sözü edilen devletin yerleşik hayata geçen ilk Türk topluluğu olmasının ve bunun sonucu olarak yüksek bir kültür oluşturmalarının etkisi büyüktür.

İslamiyetin Uygurlar arasında kabul edilmesi 10. yüzyılın başlarında başlamış ve Türk dilinin en temel ve önemli eserleri *Kutadgu Bilig*, *Divanü Lügati’t-Türk* ve *Atabetü’l-Hakayık* gibi eserler bu sahada vücut bulmuştur. 13.-15. yüzyıllarda İslamiyet’in Uygurlar arasında giderek yayılması sonucunda Uygur yazılı edebiyatı dil, üslup ve mazmunlar bakımından Arap ve Fars edebiyatının etkisinde kalmıştır. Hakaniye sahasından sonraki Uygur edebiyatı 13.-20. yüzyıllar arasında Çağatay edebiyatı adıyla anılmıştır.

17 ve 18. yüzyılda, Doğu Türkistan’da yetişen Hirketi (Muhabbetname ve Mihnetkem adlı eseri ünlüdür) Zelili ve Nöbeti Anadolu Divan Edebiyatı’nda kullanılan türleri ve aruzu ustaca kullanıp eserler meydana getirmiş şairlerin başında gelmektedir.

³⁹ Levent Doğan, Oğuzhan Durmuş, “Yeni Uygur Türkçesi ve Edebiyatı”, Türkler, Cilt. 14, Ankara, 1984, s. 297-298.

19. yüzyılda Norozahun Ziyaî, Seyyid Muhammed Kaşî, Kalender, Molla Bilal Nazim, Molla Şakir, Gomnam ve Saburî gibi şairler edebî sahanın en önemli isimleridir.

Uygur Türkleri, özellikle 1874 yılındaki Çin saldırılarından sonra, çok eskiden beri devam ettirdikleri özgürlük mücadelelerine 20. yüzyılın başlarından itibaren hız vermişler ve çeşitli şehirlerde ayaklanmalar başlatmışlardır. Baskı ve zulüm arttıkça toplumsal olaylar da yayılmış, bunu sonucunda gittikçe büyüyen özgürlük mücadelesinin yansımaları, kültürel ve fikrî alanda da kendini hissettirmiştir. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında dünyanın çeşitli bölgelerinde başlayan yenilik fikirleri, hürriyet ve demokrasi mücadelesi, ekonomik ve teknolojik kalkınma çalışmaları Uygurlar üzerinde de etkisini göstermiştir. Bu gelişme ve hareketler çağdaş Uygur edebiyatının şekillenmesini sağlamış ve temelini oluşturmuş, bunun neticesinde zengin sayılabilecek çağdaş Uygur edebiyatının edebî ürünleri neşredilmiştir.

Uygur edebiyatı, 19. yüzyıl öncesinde daha çok klasik edebiyat eserleri üzerinde yoğunlaşmış. 20. yüzyıldan itibaren ise, Uygurların Çin istilacılarına karşı giriştikleri mücadeleyi konu alan eserler yoğunluk kazanmıştır ki, bu dönem Uygur Millî Edebiyatı'nın başlangıç dönemi sayılabilir. Daha önce pek görülmeyen edebi tür ve şekiller kullanılmaya başlanmış, kısa hikayeler, romanlar, dramatik sahne eserleri, hece vezni ile şiir ve destanlar yazılmıştır.

Kendi tarihleri tahrip edilerek, değiştirilmeye çalışılmış bir milletin, edebiyatın büyük ve etkili gücüyle yeniden şuurlandırılması amacıyla, tarihî temaları işleyen şiir ve romanlar yazılmıştır. Özellikle 1975-1990 yılları arası, tarihî romancılığın en verimli dönemi olmuştur. Bu dönemdeki bazı ünlü romancıların eserleri ise şunlardır: Abdurrehim Ötkür “*İz*”, “*Oyngangan Zemin*”. Seyfettin Azizi “*Satuk Buğrahan*”, Ferhat Cilan “*Mahmud Kaşgari*”, Yusuf İlyas “*İğir Tınıkları*”, Hacı Mir Zahit Kerimi “*Sait Han*”, Gayret Abdullah “*Taş Abide*”, Abdullah Talip “*Çala Tekken Ok*”.

Roman yazarları eserlerinde Uygur destanlarından, halk koşuklarından yararlanırken sık sık atasözlerine yer vermişlerdir.

Uygur romanlarında tarihî dönem uzundur. Bu yolla Çinlilere, köklerinin Çin tarihi kadar uzun bir geçmişe dayandığı hatırlatılmaktadır. Yine romanlarda, tarihte yaşanmış olaylar ve kahramanlıklar Uygur gençliğine; öğüt, hatırlatma ve ders alma şeklinde yansıtılmıştır. Aileye verilen önem sık sık vurgulanmış ve bu yolla Çinliler'den farklı oldukları kanıtlanmıştır.

Abdurrehim Ötkür “İz” adlı romanında, Uygur yeni çağ tarihinde büyük yankılar uyandıran, 1907-1913 yılları arasında süren Tömür Helpe önderliğindeki ayaklanmayı anlatmaktadır. Çinliler, din vasıtasıyla Uygurlara zarar vermektedir. Bu amaçla din konusu romanlarda işlenmekte, bu hususta dikkatli olunması gerektiği belirtilmektedir.

Romanlarda Çin halkına düşmanlık beslenilmediği, sorunlarının ve düşmanlıklarının Çinli yönetici ve idarecilerle olduğu vurgulanır. “Unutulan Kişiler” ve “Ahiretten Kelgenler” adlı eserde bunun örneklerini görmek mümkündür.

Çağdaş Uygur şiirinde de, konu, romanlarda olduğu gibi özgürlük mücadelesi üzerinedir. Bu dönemde, özgürlüğün ancak tek vücut olarak girişilecek millî mücadele hareketi ile kazanabileceğini vurgulayan şiirler kaleme alınmıştır. Çağdaş Uygur şiirinin önemli temsilcileri arasında şu şairleri sayabiliriz: Uygur Türklerinin istiklal şairi Mehmet Ali Tevfik, Abdulhalik Uygur, Nim Şehit, İbrahim Turdi, Kutluk Şevki, Abdurrehim Ötkür, Turgun Almas, Lütpulla Mütellip, Abduleziz Meksum Ezizi, Ahmet Ziyai, Tayipcan Aliyev, Kurban Emin.

Uygur edebiyatında aşk şiirleri gibi görünen şiirlerin büyük bir bölümünde sevgili “hürriyet”tir. Baskı altında tutulan yazarlar bu benzetmelerle duygu ve düşüncelerini anlatmaya çalışmışlardır. Ayrıca “tan” ve “bahar”, kurtuluşu, aydınlık günleri; “tün” ve “kış” esareti temsil etmektedir.

Yine Ziya Semedi, Ahmet Ziyai, Tayipcan Aliyev, Zunun Kadiri, Turgun Almas gibi edebiyatçılar da drama, hikaye, masal türü edebî ürünleriyle çağdaş Uygur edebiyatına önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Uygur atasözleri, masalları ve halk türküleri toplanarak bu alanda her biri için bir başlıkta olmak üzere kitaplar basılmıştır.⁴⁰

1.3.1. Çağdaş Uygur Edebiyatında Yeni Gelişmeler

Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı kalan Uygur özerk bölgesindeki Uygur edebiyatı 1950-1970 yılları arasında Çin komünist hükümeti tarafından yapılan türlü reformlarını anlatan, çiftçi ve işçilerden söz eden, sınıf mücadelesini teşvik eden eserlerin yazdırılması sebebiyle edebiyat dar sınırlar içine hapsedilmiş ve komünist ideolojisinin ilkelerine uygun kısıtlamalar ve denetim neticesinde, büyük hacimli eserler meydana gelememiştir.. Uygur edebiyatı şiir, küçük hikayeler ile devam etmiştir.

Şiirler propaganda karakterindeki methiyeler ile sınırlanmış, edebiyat, siyasî hedeflerin propaganda vasıtası haline dönüştürülmüş ve halkın gerçek fikir ve duygularını, görüşlerini aksettiren eserler yer almamıştır. 1950'li yıllardan 1970'li yılların sonuna kadar Uygur yazar ve şairleri kendi eserlerini serbest yazamıyorlardı. Kendi görüş ve gayelerini edebi eserlerde ifade etmekten mahrum bırakılan yazar ve şairler millî duygulu, tarihi gerçekleri yansıtan eserler yazdıkları takdirde “milliyetçi”, “ayrılıkçı”, “Türkçü”, “inkılaba karşı çıkan” tabirleriyle hapse atılıyorlardı. Birçok şair ve yazar “milî ayrılıkçı”, “Pan-Türkist”, “milliyetçi” denilerek cezalandırılıyorlardı. Çin Halk Cumhuriyeti'nde 1976'dan sonra liberalleşme ve dışarıya açılma siyasî tedbirleri sonucunda 1980 yılından başlayarak bazı değişiklikler görüldü. Bu değişimin başında, tema bakımından yeni gelişmeler olmuştur. Çağdaş Uygur edebiyatı 50-60 veya 70'li yıllarda esas itibarıyla gündelik siyasetin propaganda kuralına uydurulmuş her şekildeki edebi eserler Çin komünist Partisi ve hükümetinin siyasetini övmekle sınırlıydı. 80'li yıllardan itibaren Çağdaş Uygur edebiyatında tarihî tema ağırlıklı hâle gelmiş, Uygur yazar ve şairleri vatanperverlik, millî güvenç ve millî şuuru kuvvetlendirmek için Doğu Türkistan tarihinde önemli yer tutan tarihî olayları ve tarihî kahramanları edebî eser yoluyla gün ışığına çıkarmaya gayret etmişlerdir. Tarihî konulu

⁴⁰ Levent Doğan, Oğuzhan Durmuş, “Yeni Uygur Türkçesi ve Edebiyatı”, Türkler, Cilt. 14, Ankara, 1984, s. 291-293.

roman, hikaye, piyes, destan ve şiirlerde Uygur Türkleri başta olmak üzere Doğu Türkistan halkının mücadeleleri ana tema olarak işlenmiştir. Çağdaş Uygur edebiyatındaki gelişmelerden bir diğeri de şekil bakımından değişiklikler olmuştur. Çağdaş Uygur edebiyatı 50’li yıllardan 70’li yılların sonlarına kadar şiir esas olmak üzere hikaye, drama ve destanlarla sınırlı kalmış; ancak 1950’den 1978 yılına kadar yalnız bir roman neşredilmiştir. 70’li yılların sonundan günümüze kadar ise pek çok roman yayınlanmıştır.⁴¹

1.4. YENİ UYGUR TÜRKÇESİNİN AĞIZLARI

Bugünkü Uygur ağızları; Lopnur ağızı, Hoten ağızı ve Merkezî ağız olmak üzere üç ağza ayrılmaktadır:

1.4.1. Lopnur Ağızı

Lopnur ağızı, Tarım nehrinin aşağı kesiminden orta kesimine kadar olan yerlerdeki halkın, yani Lopnur halkının çoğunluğunu teşkil eden “Kara Koşunlular” denilen yerli halkın ağızıdır.

Bu ağız kelimenin birinci ve ikinci hecelerindeki /a/ ve /e/ seslerinin daralmaması, kelimenin birinci hecesindeki /o/, /u/ seslerinin sonraki hecelerdeki vokallere olan “dudaklaştırma” etkisinin ayrıca asimilasyonunun güçlü olması gibi özellikleri ile Çağdaş Uygurcanın edebî dilinden belli bir ölçüde farklıdır. Bu bakımdan Lopnur ağızı diğer Türk lehçelerinden özellikle Kırgızcaya daha yakındır.

1.4.2. Hoten Ağızı

Hoten ağızı Şıncan Uygur Özerk bölgesinin (Doğu Türkistan) güney batısındaki Hoten, Niye, Çiriye, Kiriye, Lop, Guma nahiyelerinin yerli ağızlarını içine alır. Bu ağız takriben yarım milyon insan tarafından kullanılmaktadır. Bu ağızda; Hakaniye dilinin hususiyetlerini mâlum ölçüde korumuş olması, ünlü ve ünsüzlerin değişme hadiselerinin çok olması ve fiil

⁴¹ Sultan Mahmut Kaşgarlı, “Uygur Türkleri Edebiyatı”, Türkler, Cilt. 3, Ankara, 1984, 307-312.

köklerinin sonuna –gak, -kak, -geke, -guluk, -kuluk, -güllük, -küllük, -lığ, liğ gibi eklerin ve isim fiillerin cümlede haber (fiil) rolünde gelmesi gibi özellikler mevcuttur.

1.4.3. Merkezî Ağız

Bu grup Urumçi merkez olmak üzere Kaşgar, Konaşehir, Yenişehir, Yarkent, Kargılık, Meki, Yenihisar, Artuş, Aksu, Kuçar, Korlabey, Turfan, Piçan, Kumul ve Gulca gibi Uygur Türklerinin %80'ini barındıran yirmiden fazla vilayet ve nahiyenin ağızlarından müteşekkirdir.⁴² Ayrıca, bu ağız ile edebî dil arasındaki fark diğer ağızlara göre daha azdır. Bu nedenle, bu ağız Uygurcanın merkezî ağızı haline gelmiş, Çağatay Uygurcasının edebî dili de bu ağızı esas alarak şekillenmiştir.

1.5. UYGUR TÜRKLERİNİN KULLANDIĞI ALFABELER

Uygurları ilk kullandıkları alfabe yani Uygur Alfabesi, Soğdluların işlek (kurziv) el yazısından küçük biçim değişiklikleri, harf eklemeleri ve birleştirmeleri ile alınarak Türkçe için kullanılmış bir yazı sistemidir. İşaretlerin azlığı dolayısıyla Türkçeye hiç uymayan bir sistem olmasına karşılık geniş bir alana yayılmış ve uzun süre kullanılmıştır.

Uygur Alfabesinin Türklerce ne zamandan beri kullanıldığı kesin olarak belirlenememektedir. İşlek Soğd el yazısı gerçekten 7. yüzyılda ortaya çıkmışsa, Uygur yazısı bundan önce geliştirilmiş olamaz. Genel inanç, bu alfabenin 8. yüzyılda Doğu Türkistan'da yaşayan Türkler tarafından kullanılmaya başlandığı, 9. yüzyıl ortalarında da Uygurlar arasında yaygınlık kazandığıdır. Bozkır Uygur Kağanlığı döneminde (744-840) ise Uygurlar, Eski Türk yazısını (runik yazı) kullanmışlardır, o dönemden kalma yazıtlar (Şine Usu, Taryat vb.) bu yazıyla yazılmıştır.

⁴² Habibe Yazıcı, *Yeni Uygur Türkçesinde Arapça ve Farsça Unsurlar*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1999, s. 19-20.

Uygur Alfabeti Turfan ve çevresinde 15. yüzyıla kadar kullanıldıktan sonra terk edilmiş, yerini Arap alfabesine bırakmıştır. Tarım havzasının doğusunda Kansu'da ise, Budhist Uygurlar arasında bu alfabenin sadece dinî amaçlar için dahi olsa, 18. yüzyıla kadar korunduğu bilinmektedir.⁴³

Daha sonra Uygur yazısı Moğolların resmî yazısı olmuş ve 20.yüzyıl ortalarına kadar kullanılmıştır. 13. ve 14. yüzyıllarda Müslüman Türklerin yaşadığı ancak, Moğolların hâkim olduğu ülkelerde Uygur Alfabeti ile yazılmış eserler görülmektedir. Ancak Moğolların hâkimiyetinin sona ermesi ile Uygur Alfabeti Müslüman Türkler tarafından terk edilmiştir. 15. yüzyıldan sonra Müslüman Türk çevrelerinde Uygur yazısıyla yazılmış hiçbir belge bulunmamaktadır. İslâm dininin Orta Asya'ya yayılmasıyla 10. ve 11. yüzyıllardan itibaren Uygurların yaşadıkları bölgelerde Arap Alfabeti Uygur yazısı yerine 20. yüzyılın başlarına kadar kullanılmıştır. Daha sonra da esas yazı haline gelerek bugüne kadar ulaşmıştır.

1920'lerden sonra Kazan'dan Kâşgar'a kadar değişik coğrafi bölgelerde konuşulan Türk dilleri diyalektleri üzerine kurulan edebî dillerin oluşmaya başlamasıyla birlikte Doğu Türkistan'da da bugünkü edebî dilin başlangıcı sayabileceğimiz bölge ağızlarına dayalı bir yazı dili oluştu. Merkezî ağızlardan Urumçi ağızı temel alınarak geliştirilen bu Yeni Uygur yazı dili de 1936 yılına kadar 10. yüzyıldan beri hiçbir değişikliğe uğramayan Arap alfabesiyle yazıldı. 1936'da bu alfabede bazı değişiklikler yapıldı. 1951 yılında yeni bir düzenleme ile Uygurcada bulunmayan sesleri temsil eden ض ط ع ظ gibi harfler alfabaden çıkarıldı. Bu değişiklik de yeterli olmadığı için 1952-1954 yıllarında bazı yeni harfler alfabeyle katıldı. Arap alfabesindeki en son değişiklikler ise 1985 yılında yapılarak ئو ئۇ ئۆ ئۈ harflerinin o, ö, u, ü, seslerini temsil etmesi kararlaştırıldı.⁴⁴

1951 yılına gelince gene bazı değişiklikler yapıp aslında Uygur Türkçesinde ses karşılığı olmayan Arap diline uygun harfler ortadan kaldırılmıştır. 1952-54 yıllarında yine bazı değişiklikler yapılmış, alfabe

⁴³ Türk Ansiklopedisi, Cilt XXXIII, Ankara, 1984, s. 121-122.

⁴⁴ Habibe Yazıcı, *Yeni Uygur Türkçesinde Arapça ve Farsça Unsurlar*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1999, s. 19-20.

terkibinde olmayan birkaç harf daha alfabeye dahil edilmiştir. Bazı ünlü sesleri ifade eden harfler çift işaret koymak suretiyle farkedilmiştir. Bazı harfleri farklı kılmak için şartlı işaretler katılmıştır. Bütün bunlarla imlâda belirli kolaylıklar görülmeye başlanmıştır.

1954-56 yılları arasında Uygur aydınlarının bir kısmı Sovyetler Birliğine bağlı olan Batı Türkistan (Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan)'daki soydaşlarıyla kültür bağlarını muhafaza etmek, kültür alış-verişini devam ettirmek için onların kullandığı Kiril (İslaviyan) alfabesi Yeni Uygur alfabesini meydana getirmek için teşebbüsünde bulunuldu. Bu teşebbüs gereğince Kiril harflerine geçmek için Ağustos 1956 yılında Urumçî'de toplanan "Til yézik İlmi Muhakeme Kongresi"nde karar alındı. Kongreden sonra 1957-58 yıllarında alfabe taslağı ortaya konuldu. 1957 yılından başlayarak Ruslarla Çinlilerin arası açıldı. Sovyetler Birliği ile Çin Halk Cumhuriyeti'nin munasebetleri gerginleşti. Neticede Çin yönetimi Doğu Türkistan Türklerinin Kiril alfabesi esasına dayalı yeni Uygur alfabesini kullanmasına mani oldu ve Çinliler için hazırlanan Latince alfabe taslağını Uygur Türklerinin de kullanması için emir verildi.

Çin yazısı fonetiğinin Latin yazısına dönüştürülmesi esası üzerine kurulmaya çalışılan bu Yeni Uygur yazısı taslağı 11 Aralık 1959 tarihinde Urumçî'de toplanan İkinci Dil Kongresinde kabul edilmiş ve 1960 yılında okullarda denenmesine başlanmıştır. 33 harften meydana gelen yeni Uygur alfabesinin 27 harfi Çin harfleriyle aynı olup geriye kalan 6 harf ise Uygur diline has sesleri yansıtmaktadır. Bu alfabe 1964 yılında Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Konseyince de onaylanmıştır.

1966-73 yılları arası Çin'de başlatılan kültür devrimi dolayısıyla bu yazının bütün toplumda kullanılması ertelenmiştir. 1974 yılında bu yeni yazının bütün müesseselerde kullanılmasına dair talimatlar verilmiştir. 1974 yılından 1983 yılına kadar Doğu Türkistan'daki bütün okullarda bu yazı kullanılmıştır. Gazeteler, kitaplar bu yeni yazı ile çıkmaya başlamıştır. Kısaca bu yazı Doğu Türkistan'da 10 seneye yakın bir süre içinde kullanıldı.

1976 yılında Mao'nun ölümünden sonra Çin yönetimi siyasî, ekonomik ve kültürel politikasında biraz yumuşadı. 1980 yılından sonra Doğu

Türkistan aydınları arasında Arap harfleri esasına dayalı eski Uygur yazısı tekrar kullanılmaya başlandı.

1983 yılında Çin yönetiminin izin vermesi neticesinde Doğu Türkistan Uygur Özerk Bölgesi Eğitim Nazareti Latin alfabesi esastındaki Uygur alfabesini yürürlükten kaldırarak, Arap alfabesi esastındaki Uygur alfabesini eğitim, yayın ve bütün toplumda kullandırma yönünde bir karar çıkardı. Neticede 1983 yılından başlayarak Arap harfleri esastındaki Uygur yazısı Doğu Türkistan'da kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁵

Tablo 1. Doğu Türkistan'da (Çin'de) Kullanılan Alfabe

Arap	Latin
ا	Aa
آ	Ää
ب	Bb
پ	Pp
ت	Tt
ج	Cc
چ	Çç
خ	Xx
د	Dd
ر	Rr
ز	Zz
ژ	Jj
س	Ss
ش	Şş
غ	Gğ
ف	Ff
ق	Qq
ك	Kk
گ	Gg
ك	Dd
ل	Ll
م	Mm
ن	Nn
ه	Hh
ئو	Oo
ئو	Uu
ئو	Öö
ئو	Üü
و	Vv
ئى	Ee
ئى	Ii
ي	Yy

⁴⁵ Sultan Mahmut Kaşgarlı, .*Modern Uygur Türkçesi Grameri*, İstanbul, 1992, s. 43-45.

Tablo 2. Kazakistan'da (eski Sovyetler Birliği'nde ve şu anda)
Kullanılan Alfabe

Kiril	Latin	Kiril	Latin
Аа	Aa	Фф	Ff
Бб	Bb	Хх	Xx
Вв	Vv	Цц	Ts,ts
Гг	Gg	Чч	Çç
Дд	Dd	Шш	Şş
Ее	Ee	Щщ	Şç,şç
Ёё	Yo,yo	Ъъ	Sertleştirme işareti
Жж	Jj	Ыы	Iı
Зз	Zz	Ьь	Yumuşatma işareti
Ии	Ii	Ээ	Ee
Йй	Yu	Юю	Yu,yu
Кк	Kk	Яя	Ya,ya
Лл	Ll	Ққ	Qq
Мм	Mm	Ңң	Dŋ
Нн	Nn	Ғғ	Ğğ
Оо	Oo	Үү	Üü
Пп	Pp	Өө	Öö
Рр	Rr	Жж	Cc
Сс	Ss	Әә	Ää
Тт	Tt	Һһ	Hh
Уу	Uu		

1.6. UYGUR TÜRKÇESİNİN GENEL TÜRK TARİHİ İÇİNDEKİ YERİ

Uygur Türkçesi tarihte Türk milletinin kültürünün gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Çağdaş Uygur Türkçesi de Eski Uygurcanın devamıdır. Uygur Türkçesi Türk dilinin gelişmesinde bir dönüm noktasıdır. Uygur Türkçesi -yani Uygur devrine ait Türkçe- Çuvaş ve Yakut lehçeleri müstesna olmak üzere bugünkü Türk lehçeleri için bir ana dil mahiyetindedir. Bugünkü lehçeler, Türk dilinin gelişme kanunları bakımından, Uygur Türkçesi devrinden ayrılmışlardır. Bugün ayrı ayrı lehçelerin özellikleri gibi görünen teferruat, Uygur Türkçesi devrinde bir dil içinde ve o dilin tam hukuklu unsurları halinde yaşamakta idiler. Bunun tespiti Uygur Türkçesinin, Türk dilinin gelişmesinin tarihi ve bu gelişmenin yol ve kanunlarını tayin için de ne kadar mühim bir yer tuttuğunu göstermeye kâfidir.

XIX. yüzyılın başlarından son yıllara kadar yirmiden çok tasnif denemesi yapılmıştır. Bunların içinde en önemlileri Radloff'un, Ramstedt'in ve Samoyloviç'in tasnif denemeleridir.

Türk dil biliminin kurucusu Wilhelm Radloff'un "Kuzey Türk Dillerinin Ses Bilgisi" adlı eserinde yayımlanan ve "Türk Lehçelerinin Ses Özelliklerine Göre Tasnifi" adını taşıyan denemesi, daha önceki tasnif denemelerine bakarak, çok daha bilimsel ve ayrıntılıdır. Radloff Türk lehçelerini dört gruba ayırmıştır:

I. Doğu Diyalektleri: 1. Asıl Altay diyalektleri (Altay, Teleüt), 2. Baraba diyalektleri, 3. Kuzey Altay diyalektleri (Leber, Şor), 4. Abakan diyalektleri [Sagay, Koybal, Kaç, Yüs ve Kızıl, Küerik (Çolım), Soyon, Karagas, Uygur];

II. Batı Diyalektleri: 1. Kırgız diyalektleri (Kara-Kırgız, Kazak-Kırgız, Kara-Kalpak), 2. İrtiş diyalektleri, 3. Başkurt diyalektleri, 4. Volvo ya da Kuzey Rusya diyalektleri (Mişer, Kama, Simbir, Kazan, Belebey, Kasım);

III. Orta Asya Diyalektleri: 1. Tarançi, Kumul, Aksu, Kâşgar; Çağatay diyalektleri (Kuzey Sart, Hokant, Zerefşan, Buhara, Hive);

IV. Güney Diyalektleri: 1. Türkmen, 2. Azerbaycan, 3. Kafkasya diyalektleri, 4. Anadolu diyalektleri, 5. Kırım diyalektleri, 6. Osmanlı diyalektleri.

Radloff'tan sonraki en önemli tasnif denemesini ünlü Mongolist ve Altayist Ramstedt yapmıştır. Ramstedt tek heceli sözlerin sonundaki *-ağ* ses grubunun durumu, Eski Türkçedeki /d/ foneminin korunması ya da /z/ ve /y/ seslerine gelişmesi, söz başındaki /t/ sesinin durumu gibi ölçütlere göre Türk lehçelerini şöyle tasnif etmiştir:

I. Çuvaş dili (*tağ* > *tu* “dağ”)

II. Yakut dili (*tağ* > *tıa* “orman”)

III. Kuzey Grubu:

1. d- alt grubu (*tağ* > *tağ*): Uranhay, Soyot; Karabas

2. z- alt grubu: Koybal, Şor; Çolım

3. y- alt grubu (*tağ* > *to: ya da tu:*): Barada; Altay (Altay Kamlıkları, Teleüt, Lebed, Kumandı)

IV. Doğu Grubu (*d* > *y*, *tağ* > *tağ*): Sart (Buhara, Hive); Doğu Türkistan (Yarkent, Kaşgar, Turfan, Hami, Tarançi, Çağatay)

V. Batı Grubu (*tağ* > *taw*, *d* > *y*): Kırgız, Kazak, Kara-Kalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay, Balkar, Karaim, Volga diyalektleri (Tatar, Mişer), Başkurt.

VI. Güney Grubu (*tağ* > *dağ*, *da:*, *d* > *y*): Türkmen (Türkmenistan, Stavropol), Türk ya da Osmanlı.

Ramstedt'in tasnifi, kullandığı ölçütlerin az olmasına rağmen, görüldüğü gibi, oldukça ayrıntılı ve gerçeğe yakındır.

Yine önemli tasniflerden biri Samoyloviç'in tasnifidir. O Türk lehçelerini altı gruba ayrılmıştır. Tasnifinde Yeni Uygur Türkçesini tağliq-grubuna (Çağatay, Güney-Doğu) dâhil etmiştir. Bu grubun özellikleri şunlardır: 1. *z* (*toquz*), 2. *d* > *y* (*adaq* > *ayaq*), 3. *bol-*, 4. *-ağ* > *aw* (*tağ* > *taw*), 5. *-ıg* > *-ıq* (*tağlıg* > *tağlıq*), 6. *-ğan* (*qalğan*). Eski yazı dillerinden Çağataycayı da bu gruba dâhil etmiştir.

Modern Türk dil ve lehçelerinin bugüne kadar yapılmış tasnif denemelerinden yola çıkarak Türk lehçelerini 12 gruba ayırmıştır: Yeni Uygurca ile Özbekçeyi tağliq veya Çağatay grubuna dâhil etmiştir.⁴⁶

⁴⁶ Erkin Emet, “Doğu Türkistan Özerk Cumhuriyeti”, *Türkler*, Cilt. 20, Ankara, 2002, s. 280-281.

1.7. UYGURSKO-RUSSKIY SLOVAR

Tezimize kaynaklık eden *Uygursko-russkiy slovar* Emir Necip tarafından hazırlanmıştır. Bu sözlük için malzeme toplama işi 1944 yılında başlamış, değerlendirmek ve gözden geçirmek için Profesör N. A. Baskakov'a sunulmuş ve onun destek ve yardımları olmuştur. Sözlük 1968 yılında Moskova'da yayımlanmıştır. Bu sözlük Doğu Türkistan'da bugün konuşulmakta olan Yeni Uygur Türkçesinde yer alan yaklaşık 33.000 kelimeyi ihtiva etmektedir.

Yeni Uygur Türkçesi Eski Uygur Türkçesinin devamı olarak Karahanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinden geçip günümüzdeki şeklini almıştır. Eski Türkçenin temeli olan Eski Uygur Türkçesi hakkında Kâşgarlı Mahmud "Öz Türkçe" tabirini kullanmaktadır. Edebî dil olarak Ali Şir Nevayî tarafından geliştirilmiş olan Çağatay Türkçesinin de ana unsuru Eski Uygur Türkçesi'dir. Bugünkü Uygur Türkçesi ise, tarihî Çağatay edebî Türkçesine, yaşayan Özbek Türkçesi ile birlikte en yakın olan Türk lehçesidir. Bu yüzden Türkoloji alanında Karahanlı-Çağatay-Özbek-Uygur Türkçesi zincirinin bilimsel adı daima Doğu Türkçesi olarak geçmiştir.

Bugün Doğu Türkistan'daki yaklaşık 10.000.000 kadar Türk'ün konuştuğu Yeni Uygur Türkçesi, geçmişi ve konuşulan alanın coğrafi konumunun özelliği ile, ağır derecede Arap ve Fars dillerinin etkisi altında kalmıştır. Türkçede en çok kullanılan kelimeler bile Arapça ve Farsça karşılıklarıyla birlikte kullanılmaktadır. Çinceden veya Rusçadan veya bu diller vasıtasıyla Uygur Türkçesine geçen yabancı kelimeler de Uygurca sözlükte büyük bir yer tutmuştur.⁴⁷

Uygursko-russkiy slovar isimli sözlük Arap alfabesi sırasına göre hazırlanmış olup, sözlükte yer alan madde başı sesleri sırasıyla şunlardır:

/a/, /ä/, /e/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/, /b/, /p/, /t/, /c/, /ç/, /x/, /d/, /r/, /z/, /j/, /s/, /ş/, /ğ/, /f/, /q/, /k/, /g/, /ŋ/, /l/, /m/, /n/, /v/, /h/, /y/.

⁴⁷ İklil KURBAN, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1995.

Sözlükte kelimelerin hangi dilden Yeni Uygur Türkçesine geçmiş oldukları ve hangi kökten türedikleri belirtilmiş olup, kelimelerin mecazî ve ağızlardaki anlamlarına ve yazılışlarına da yer verilmiştir. Sözlükte ayrıca yazı dilinde kullanılmayan veya aydınlatılmaya muhtaç olan kelimelerin, cümlelerin yanına parantez ile (ağız), (gramer), (botanik), (deyim) gibi ifadeler yazılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM İNCELEME

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNİN YAPIM MORFOLOJİSİ

Bu bölümde, tezimize kaynaklık eden *Uygursko-russkiy slovar*'da tespit ettiğimiz Yeni Uygur Türkçesinin yapım ekleri, eklerin tasnifi ve örnekler yer almaktadır. Ayrıca dipnotlarda yapım eklerinin tarihî karşılaştırmalı olarak değişim ve gelişimleri örneklerle gösterilmeye çalışıldı. Aynı zamanda bu bölümde Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde olmayan incelememizde tespit ettiğimiz yapım ekleri ve örnekleri de verilmiştir.

MORFOLOJİ (ŞEKİL BİLGİSİ)

Dilde tek başına kullanılabilen ve daha küçük parçalara ayrılamayan anlamlı birimler ile tek başına kullanılamayan görevli en küçük birimlere *morfem*⁴⁸ veyahut *biçim* veya *şekil* denir. Kelime yapısında görülen morfolojik şekillerin tek başına anlamlı olanlarına *kök*, tek başına anlamı olmayan ve kullanılmayan; ancak köklerle birleşmek suretiyle anlam ile ilgili bir vazife gören şekillere ise *ek* denir. Kök morfemi kelime bünyesinin esas morfemidir, ekler ise kök morfemlerine bağlı morfemlerdir. Kökler müstakil, ekler ise ortak morfemlerdir.⁴⁹

Bir dilin kelimelerini, kelime yapılarını, türeme yollarını, çekim biçimlerini inceleyen dilbilgisi koluna *morfoloji* (şekil bilgisi) denir.⁵⁰

⁴⁸ Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 2003, s. 203. Yeni Uygur Türkçesinde; dilde en küçük, başka anlamlı parçalara ayrılmayan anlamlı bölümlere *morfäma* denir. Hamit Tömür, *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s.19-20.

⁴⁹ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s. 105-106.

⁵⁰ Haydar Ediskun, *Dil, Ses Bilgisi, Biçim Bilgisi, Cümle Bilgisi*, İstanbul, 1985, s. 99.

2.1. KÖK-GÖVDE

Hiçbir yapım eki almamış, daha küçük parçalara bölünemeyen kelimelere *kök*⁵¹ denir.

Varlık ve kavramları karşılayan kökler *isim kökleri*, varlık ve kavramların eylemlerini, oluşlarını karşılayan kökler ise *fiil kökleri*dir. İsim ve fiil kökleri arasında kullanış bakımından farklar vardır. İsim kökleri tek başlarına kelime olarak kullanılabilirken, fiil kökleri tek başlarına kullanım sahasına çıkamazlar. Fiil kökleri nesnelere, şahsa, zamana vs. bağlanarak vazife görürler.⁵²

Yeni Uygur Türkçesinde isim ve fiil köklerine şu örnekleri verebiliriz: *ana* “anne” (URS,52), *ata* “baba” (URS, 16), *altun* “altın” (URS, 46), *buğday* “buğday” (URS, 220), *koğun* “kovun” (URS, 606), *çiş* “diş” (URS, 408), *käç* “geç” (URS, 638), *ur-* “vurmak” (URS, 123), *as-* “asmak” (URS, 36), *çüş-* “inmek, düşmek” (URS, 398), *aç-* “açmak” (URS, 21), *bär-* “vermek” (URS, 201), *kät-* “gitmek” (URS, 638) vb.

Türkçede kelime köklerinin genellikle tek heceli olduğu görüşü vardır; ancak tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri incelendikçe tek heceli birçok kelimenin türemiş olduğu anlaşılmaktadır.⁵³ *aş* “aş, yemek” (URS, 37), *baş* “baş” (URS, 189), *köz* “göz” (URS, 650), *sat-* “satmak” (URS, 493), *tap-* “bulmak” (URS, 269), *bär-* “vermek” (URS, 201) vb. Tek heceli olmayanların da türemiş olma ihtimali bulunduğu görüşü vardır.⁵⁴

Birden fazla heceye sahip bazı kelime köklerinin eski devirlerde tek heceli olarak kabul edildiği; ancak bunların gövde biçimlerinin daha sonra kalıplaşarak, kök durumuna gelmesi söz konusudur. *tügün* “düğüm” (URS, 338), *ayır-* “ayırma” (URS, 61), *ülä-* “paylaşmak” (URS, 133) vb.⁵⁵

⁵¹ Nurettin Demir, Emine Yılmaz, *Türk Dili El Kitabı*, Ankara, 2003, s.169. Yeni Uygur Türkçesinde kök, *müstakil morfäma* şeklinde ifade edilir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 20.

⁵² Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s. 110.

⁵³ Hülya Kasapoğlu Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara, 2005, s. 105.

⁵⁴ Nurettin Demir, Emine Yılmaz, *Türk Dili El Kitabı*, Ankara, 2003, s.169.

⁵⁵ *tügün* < *tü-k-ü-n* “düğüm” (DLT), *adır-* (> *ayır-*) < *ad-ır-* “ayırma” (DLT), *ülä-* < *ül-ä-* “paylaşmak” (DLT)

Türkçe, dünyadaki dil grupları içinde eklemeli dillerin son ekli bölümüne girer. Türkçede kelime türetme sadece son eklerle yapılır ve ön ek bulunmadığından kökler her zaman kelime başında bulunur ve ek alma sırasında bazı ses değişiklikleri dışında kelime kökünde biçim değişikliği olmaz.

Köklerin yapım eki almış şekline ise *gövde* denir. Gövde de bir çeşit kök olduğu için kullanış bakımından tamamıyla kök gibidir; ancak kökten farklı ve ondan büyük bir dil birliğidir.⁵⁶ Kökün aldığı ek, kökün anlamı doğrultusunda yeni gövdeler oluşturur. Bu değişim sırasında kökün anlamı tamamen değişmez. Kök ve ek anlamsal bir bütünlük içindedir. İsim ve fiil köklerinden hem isim hem de fiil gövdeleri yapılabilir. *at+siz* “atsız, isimsiz” (URS, 17), *böl-ü-ş-* “bölüşmek” (URS, 214), *çık-ar-* “çıkarmak” (URS, 411), *kāṇ+lik* “genişlik” (URS, 640), *tal-dur-* “yordurmak” (URS, 282), *bil-mās-lik* “bilmezlik” (URS, 235), *çoṇ+luḵ* “büyüklük” (URS, 395), *suvaḵ+çi* “sıvacı” (URS, 528) vb.

⁵⁶ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s. 110.

2.2. EKLER

Kelime bünyesinde görülen, tek başına anlamı olmayan ve kullanılmayan; ancak köklerle birleşmek suretiyle kullanılan ve anlam ile ilgili bir vazife gören şekillere *ek*⁵⁷ denir. Yapı yönüyle sondan eklemeli bir dil olan Türkçede, yeni kelimelerin türetilmesinde ekler, çok önemli bir görevi yerine getirirler.

Türkçede ekler menşe bakımından iki türdür. Bir kısmı başlangıçtan beri ek olarak görülen morfemlerdir, bir kısmı ise dilin bilinen devirleri içinde birden fazla ekin birleşmesi veya bir kelimenin ekleşmesi sonucunda oluşmuşlardır.⁵⁸ Örneğin Eski Türkçede *kelür ben*, Eski Anadolu Türkçesi döneminde *gelürven/ gelürvenin, gelürem* şeklinde iken daha sonraki dönemlerde yaklaşık 17. yüzyıldan sonra *gelirim* biçimine gelişmiştir. Aslında bağımsız bir öge olan *ben*, işlevi aynı kalarak ekleşmiştir.⁵⁹

Türkçede eklerin iki çeşit görevi vardır: Bunlardan biri sonuna geldikleri kökün anlamını çeşitli açılardan değiştiren *yapım ekleri*, kelimelerin kelime öbeği veya cümle içerisinde birbirleriyle olan ilişkilerini gösteren ekler ise *çekim ekleridir*.⁶⁰

⁵⁷ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s.114

⁵⁸ Muharrem Ergin, age., s.119.

⁶⁰ Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 2003, s. 240. Yeni Uygur Türkçesinde yapım ekleri, *söz yarguçı*; çekim ekleri ise *söz türlüğü* şeklinde ifade edilir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 20

2.3. YAPIM EKLERİ

Yapım ekleri, kelime kök ve gövdelerine getirilerek yeni kavramların yansıtılmasını sağlayan eklerdir. Yapım ekleri ile kökler arasındaki bağlantı daimîdir ve kelime yapısının sabit parçalarıdır.⁶¹

Dil, doğal gelişimi içinde eklerle belirli işlevler yüklemekte, hangi sözcük kök ya da gövdesine getirileceği konusunda birtakım kurallar koymaktadır.

Yapım ekleri isimlere gelerek yeni isim ve fiiller türetebildikleri gibi, fiillere eklenerek de yine isim ve fiiller türetebilirler. Eklendikleri ve türettikleri kelimelerin türüne göre yapım ekleri kendi aralarında dört çeşide ayrılarak incelenir.

1. İsimden İsim Yapma Ekleri
2. İsimden Fiil Yapma Ekeri
3. Fiilden İsim Yapma Ekleri
4. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

2.3.1. İsimden İsim Yapma Ekleri

İsim kök ve gövdelerinden isim yapmak için kullanılan yapım ekleridir. Bu ekler isim köklerine isimden yapılmış isim gövdelerine ve fiilden yapılmış isim gövdelerine eklenirler. İsimden yapılmış isimlerin anlamları yapılmış oldukları isimlere genellikle çok yakından bağlıdır.⁶²

Yeni Uygur Türkçesinde de işlek olarak kullanılan isimden isim yapma eklerine, mevcut olan Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde geçmeyen tezimize kaynaklık eden *Uygursko Russkiy Slovar*'da tespit ettiğimiz isimden isim yapma ekleri de verilmiştir.

⁶¹ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s.114.

⁶² Yusuf Çotuksöken, *Türkçede Ekler, Kökler, Gövdeler*, İstanbul, 1991, s. 9.

2.3.1.1. +aç

Türkçede işlek olmayan isimden isim yapma ekidir.⁶³ Yeni Uygur Türkçesinde de sıklıkla kullanılmayan ekin sadece +aç⁶⁴ şekli vardır. Bir örneğini tespit ettiğimiz ek, isme doğrudan gelerek kuvvetlendirme ifade eder. *Uygursko-russkiy slovar*'da ekin bir de +ğaç⁶⁵ şekli yer almaktadır.

yalañaç < *yalañ+aç* “çıplak”⁶⁶ (URS, 777)

yalañğaç < *yalañ+ğaç* “çıplak” (URS, 777)

2.3.1.2. +ak

Sadece birkaç örneğini tespit ettiğimiz isimden isim yapma ekidir.⁶⁷

yargiçaķ < *yargiç+ak* “el değirmeni” (URS, 772)

başak < *baş+ak* “başak” (URS, 191)

sapaķ < *sap+ak* “salkım; sap” (URS, 492)

⁶³ Muharrem Ergin, benzetme ve ilgi fonksiyonu olan ekin, +aç/ +eç şekilleri olduğunu belirtmiştir. *top+aç, bakır+aç* (> *bakraç*), *kır+aç, boz+aç* “boza çalan” vb. örnekleri verilmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000. s. 176.

⁶⁴ Vokalle biten kelimelere +ç, konsonantla bitenlere ise +aç/ +äç, +ıç/ +iç şekillerinin geldiği; ekin Çuvaşçada +ş’li şekilde olduğu belirtilir. Mtü. *ata+ç, ana+ç, bağ+äç*; Yak. *suruk+aç* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 92.

⁶⁵ Türkmencede *yalañ* veya daha çok *yalañaç* (**yalañğaç*) şekillerinin kullanıldığı ve burada fonetik değişikliklerin söz konusu olduğu; ayrıca Çağatay Türkçesinde *yalañ* ve *yalañğaç/ yalañaç* “çıplak” anlamında kullanıldığı belirtilir. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972, s. 929-930.

⁶⁶ Çağatay Türkçesinde küçültme ifade eden ekin, +aç/ +eç şeklinde olduğu ve *karluğaç* “kırlangıç”, *sandulaç* “bülbülçük” örnekleri verilmiştir. Ayrıca ekin bir örnekte manayı değiştirmeden kullanıldığı belirtilmiştir. *yalañaç* “çıplak, açık” (*yalañ*: “açık, çıplak”) J.Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s.43.

⁶⁷ Ek, Eski Türkçe ve Yeni Uygur gramerlerinde yer almamaktadır. Çağatay Türkçesinde küçültme ifade eden ek, -ak/ -ek şeklindedir. *başak* “ok başı”, *kıraķ* “kenar, ağız, kıyı, sınır”, *sapağ* (< *sapaķ*) “yaprak veya çiçek sapı”, *solaķ* “sol elini kullanan”, *yarguçaķ* “el değirmeni” (Kazan Tatarcası *yargiç*) örnekleri verilmiştir. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s.31.

2.3.1.3. +aŋ/ +äŋ

Yeni Uygur Türkçesinde işlek olarak kullanılmayan isimden isim yapma eklerindendir. Tespit edilen bir örneği dışında ünlü uyumuna giren ek, alıntı kelimeler de dahil olmak üzere isimlere doğrudan +aŋ/ +äŋ şeklinde eklenir.⁶⁸ Bu ek muhtemelen +a-/ +e- isimden fiil yapma eki ile -ŋ fiilden isim yapma ekinin birleşmiş şeklidir.⁶⁹ Genellikle isimlere gelerek anlamı kuvvetlendiren ek, bazen de isimlerden sıfat türetir.

<i>caran</i>	<	<i>car+aŋ</i>	“seda, ses” (URS, 359) (Far. <i>car</i> : çağırma, davet, nida (URS, 358))
<i>tozan</i>	<	<i>toz+aŋ</i>	“toz, duman; (bot.) polen, çiçek tozu, toz” (URS, 314))
<i>saltan</i>	<	<i>salt+aŋ</i>	“yalnız, bekar” (URS, 499) (<i>salt</i> : salt, yalnız, tek (URS, 499))
<i>özän</i>	<	<i>öz+äŋ</i>	“kendin” (URS, 99)
<i>boşan</i>	<	<i>boş+aŋ</i>	“çok gevşek, hafif, zayıf, yetersiz” (URS, 209)
<i>puştan</i>	<	<i>puşt+aŋ</i>	“destek” (URS, 260) (Far. <i>puşt</i> : sırt, arka (URS, 260))
<i>çişan</i>	<	<i>çiş+aŋ</i>	“iri dişli, dişli” (URS, 409) (<i>çiş</i> : diş (URS, 408))
<i>yaşan</i>	<	<i>yaş+aŋ</i>	“genç görünen, yaşını göstermeyen” (URS, 774)

⁶⁸ Gabain, bu ekle ilgili olarak Eski Türkçede ekin +ŋ şeklinde olduğunu ve ekin kendinden önce gelen bir ünlü ile isimlere eklendiğini belirtir. Seyrek olarak görülen ek, +lŋ ile aynı fonksiyona sahiptir. *öl+ä+ŋ* “nemli”, *küwänç+ä+ŋ* “gururlu”, *ot+u+ŋ* “odun” örnekleri verilmiştir. A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 47. Hamit Tömür ve A. T. Kaydarov’un gramerlerinde ekin bahsi geçmemektedir. Rıdvan Öztürk ise ekin sadece +aŋ şeklini vermiştir. *boş-aŋ* “beceriksiz, iradesiz”, *toz+aŋ* “toz, toz yağmuru” örnekleri verilmiştir. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 28. +aŋ/ +äŋ eki, çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde de ünlü uyumuna girer ve +aŋ/ +äŋ, +oŋ/ +öŋ şekliyle isimlere doğrudan eklenir. Genellikle sıfatlara bazen de isimlere gelerek anlamı kuvvetlendiren ekle ilgili *kart-aŋ* “yaşlı, kocamış”, *çaş-aŋ* “yeşil, taze (ot hakkında), *kez-eŋ* (kez, zaman; yarık, çatlak (dağ hakkında), *boş-oŋ* “çok, gevşek, hafif”, *tüz-öŋ* “dümdüz yer” örnekleri verilmiştir. Hülya Kasapoğlu Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara, 2005, s.106.

⁶⁹ Hülya Kasapoğlu Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara, 2005, s.106.

2.3.1.4. +ça/ +çä

Aslında bir çekim eki olan bu ek, kalıplaşarak ve işlev değiştirerek eskiden beri yapım eki olarak da kullanılmaktadır. Çekim eki olarak isimlere “gibi, göre, kadar ve birlikte” anlamları katar.⁷⁰ Yeni Uygur Türkçesinde şu örnekleri verebiliriz: *atilar+çä* “baba gibi” (URS, 18), *artuk+çä* “fazlasıyla” (URS, 28), *bar+çä* “hepsi, bütün” (URS, 186), *meniñ+çä* “bence, bana göre” (URS, 724) vb.

Eski Türkçede küçültme ve kuvvetlendirme bildiren ve işlek olmayan bu ekin aynı zamanda eşitlik hâli eki ile aynı olduğu belirtilmektedir.⁷¹ Ekin eskiden beri ç’li şekli vardır. Yeni Uygur Türkçesinde de⁷² ç’li şekli korunmuş ve birkaç örnekte +ça’lı şeklini tespit ettiğimiz ekin +çä’li şekli ise fonksiyon ve işleklik bakımından daha zengindir. Ünlü uyumuna girmeyen ek, kelimelere doğrudan eklenir. Yeni Uygur Türkçesinde Farsça küçültme eki +çä, alıntı ve Türkçe kelimelere gelebilmektedir, bu yüzden her iki ekin karıştırılması söz konusu olacağından tezimize kaynaklık eden *Uygursko-russkiy slovar*’da türemiş kelimenin hangi dile ait olduğunu gösteren kısaltmalar kullanılmıştır.

⁷⁰ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s. 167.

⁷¹ Eski Türkçede söz konusu ekle ilgili şu örnekler vardır: *a-n-ça* “biraz o kadar”, *azrak-ça* “çok az”, *azu-ça* “veyahut”, *bar-ça* “bütün, hep”. A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 43.

⁷² Yeni Uygur Türkçesinde ekin, sadece +çä şekli olduğu belirtilmiş, millet isimlerine gelerek dil isimleri ve küçültme fonksiyonu yaptığı belirtilmiştir. *Uygurçä, Türkçä, Kazakçä; kitapçä, дәптәрчә, bölümчә* vs. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s.86. Kaydarov ekle ilgili olarak *kitapçä, bağçä, bölümчә, sandukçä* vb. örneklerini vermiştir. Ayrıca başka bir madde başında *kızılçä, kökçä* örnekleri verilmiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 222, 229. Rıdvan Öztürk, +çe ekinin küçültme, dil ve lehçe adları ve sayı isimlerine gelerek miktar ifade ettiğini belirtmiştir. *kitap-çe* “kıtıpçık”, *depter-çe* “küçük defter”; *Uygur-çe* “Uygurca”, *Henzu-çe* “Çince”; *beş-çe* “beş kadar”, *on-çe* “on kadar” örnekleri verilmiştir. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 27.

2.3.1.4.1. Küçültme bildiren isimler türetir: ⁷³

<i>sizikçä</i>	<	<i>sizik+çä</i>	“küçük çizgi” (URS, 535)
<i>kövükçä</i>	<	<i>kövük+çä</i>	“köpükçük; ufak köpükler” (URS, 658)
<i>bölümçä</i>	<	<i>bölüm+çä</i>	“küçük bölüm” (URS, 215)
<i>gücekçä</i>	<	<i>gücek+çä</i>	“küçük kürek” (URS, 679)
<i>közçä</i>	<	<i>köz+çä</i>	“delik” (URS, 651)
<i>örükçä</i>	<	<i>örük+çä</i>	“erik çekirdeği” (URS, 97)
<i>yamakça</i>	<	<i>yamak+ça</i>	“yama” (URS, 779) (<i>yamak</i> : yama (URS,779)
<i>urukça</i>	<	<i>uruk+ça</i>	“çekirdek” (URS, 122) (<i>uruk</i> : tohum (URS, 122))

2.3.1.4.2. Nesne ismi türetir.

<i>bälçä</i>	<	<i>bäl+çä</i>	“demir kürek” (URS, 204)
<i>boyunçä</i>	<	<i>boyun+çä</i>	“hamut” (URS, 217)
<i>kulağça</i>	<	<i>kulağ+ça</i>	“şapka ve kulaklık” (URS, 616)

2.3.1.4.3. Renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eder.

<i>ağçä</i>	<	<i>ağ+çä</i>	“beyazımsı” (URS, 4)
-------------	---	--------------	----------------------

2.3.1.4.4. Millet isimlerine gelerek dil ismi yapar:

<i>rusçä</i>	<	<i>rus+çä</i>	“Rusça” (URS, 466)
--------------	---	---------------	--------------------

⁷³ Çağatay Türkçesinde -ça/ -çe şeklindeki bu ekin, Farsça küçültme eki olduğu belirtilir. *bilekçe* “kelepçe”, *kasabaça* “küçük kasaba”, *şâ’irçe* “şairlik taslayan” örnekleri verilmiştir. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s.32.

2.3.1.4.5. Yiyecek isimleri yapar:

<i>külçä</i>	<	<i>kül+çä</i>	“çörek” (URS, 663)
<i>kizilçä</i>	<	<i>kizil+çä</i>	“pancar” (URS, 626)
<i>kökçä</i>	<	<i>kök+çä</i>	“bir tür kavun” (URS, 652)

2.3.1.4.6. Organ isimleri türetir:

<i>kerinçä</i>	<	<i>kerin+çä</i>	“anot. mide” (URS, 620)
<i>kulaççä</i>	<	<i>kulaç+çä</i>	“anot. kulakçık” (URS, 616)

2.3.1.4.7. İsimlere gelerek sıfatlar türetir:

<i>eğizçä</i>	<	<i>eğiz+çä</i>	“sözlü” (URS, 145)
<i>yezicçä</i>	<	<i>yezic+çä</i>	“yazılı, yazılmış formda” (URS, 797)

2.3.1.4. +çaķ/ +çäk

Türkçede başlangıçtan beri kullanılan; fakat işlekliliği gittikçe azalan bir ektir.⁷⁴ Eski Türkçede küçültme belirten ek sadece ç’li şekildedir.⁷⁵ Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde +çaķ < +ça+oķ ek ve kuvvetlendirme edatının kaynaşmasından teşekkül etmiştir.⁷⁶ Yeni Uygur Türkçesinde de ekin sadece ç’li şekli vardır.⁷⁷ Sıklıkla kullanılan bu isimden isim yapma eki alıntı kelimelere de gelir.

⁷⁴ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s.165.

⁷⁵ Eski Türkçede +°çaķ, +°çäk küçültme ifade eden ekin *bıçaķ*, *biçäk* “çakı”, *kolıçaķ* “kolcuk” örnekleri verilmiştir. A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 43.

⁷⁶ Zeynep Korkmaz, “Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme”, Ankara, 1960, s. 323.

⁷⁷ Räsänen ekin, *çak*, *çäk* ~ *çuk*, *çük* ~ *çık*, *çik* (< ç+k) şekillerini aynı madde başında verir. Uyg. *bi-çäk*, Kaz. *kalta-çak*, Çağ. *bäbä-çük* vb. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 93.

2.3.1.5.1. Küçültme ve sevgi ifade eden isimler yapar:⁷⁸

<i>koziçak</i>	<	<i>kozi+çak</i>	“kuzucuk, küçük kuzu” (URS, 603)
<i>oyunçak</i>	<	<i>oyun+çak</i>	“şen, neşe, eğlence” (URS, 116)
<i>kuşçak</i>	<	<i>kuş+çak</i>	“küçük kuş” (URS, 616)
<i>uzunçak</i>	<	<i>uzun+çak</i>	“uzunca” (URS, 126)
<i>kölçäk</i>	<	<i>köl+çäk</i>	“küçük göl” (URS, 655)
<i>dosçak</i>	<	<i>dos+çak</i>	“küçük dost” (URS, 446)
<i>kizçak</i>	<	<i>kiz+çak</i>	“küçük kız” (URS, 625)

2.3.1.5.2. Nesne isimleri yapar:

<i>boyunçak</i>	<	<i>boyun+çak</i>	“asma” (URS, 217)
<i>sandukçak</i>	<	<i>sanduk+çak</i>	“küçük sandık” (URS, 502)
<i>liñgilçak</i>	<	<i>liñgil+çak</i>	“yay, eyer” (URS, 694)
<i>yamçak</i>	<	<i>yam+çak</i>	“sakı, balçıktan yapılmış çanak”

(URS, 780) (*yam*: tekne, fıçı (URS, 780))

2.3.1.5.3. Vasıf isimleri yapar:

köñülçäk < *köñül+çäk* “başkalarının isteklerine hoşgörü ile bakan” (URS, 654)

külgünçäk < *külgün+çäk* “çok gülen” (URS, 663)

⁷⁸ Hamit Tömür, *çak, çäk, çuk, çük* şekillerini aynı madde başında vererek ekin küçültme fonksiyonunun olduğunu belirtmiştir. *tayçak, kölçäk, kayçuk, yämçük*...vs. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 92. Kaydarov *-çak/-çäk/-çuk/-çik/-çik* şekillerinin olduğunu belirtmiştir. *koziçak, tayçak, kızçak, kelinçäk, tügünçäk, kölçäk, kançuk, balıçuk, köpçük, kilçik* örnekleri verilmiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 222. Rıdvan Öztürk *-çak, -çek* ekinin sadece küçültme ve sevgi bildiren isimler türettiğini belirtmiştir. *kozi-çak* “kuzucuk”, *tay-çak* “taycık”, *köl-çek* “gölcük” örnekleri verilmiştir. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 26. J. Eckmann *-çak/-çek* ekinin Çağatay Türkçesinde küçültme fonksiyonunun olduğunu ve alet isimleri türettiğini ve *bäkçek* “küçük bey”, *çukurçak* “küçük çukur, çukurcuk”, *alınçak* “atın alın süsü”, *yançak* “atın yanlarına bağlanan zırh” örnekleri verilmiştir. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s.32.

<i>mahtançak</i>	<	<i>mahtan+çak</i>	“övüngen, övüngenlik”
(URS, 695)			
<i>huşçakçak</i>	<	<i>huşçak+çak</i>	“neşeli, güler yüzlü” (URS, 428)

2.3.1.5.4. +çak/ +çäk eki, bu işlevlerinin dışında da isimler türetir:

<i>kılçak</i>	<	<i>kıl+çak</i>	“kaba yünlü koyun” (URS, 629)
<i>tügünçäk</i>	<	<i>tügün+çäk</i>	“dügüm” (URS, 338)
<i>yesičak</i>	<	<i>yesī+çak</i>	“oval” (URS, 797) (yesä: düz, yassı (URS, 797))
<i>jiginçak</i>	<	<i>jigin+çak</i>	“derli, toplu” (URS, 490) (<i>jigin</i> : yığın, küme; kalabalık, sürü; tolantı, meclis (URS, 490))

2.3.1.6. +çan/ +çän

Sıkça kullanılan bu ek daima ç’li şekildedir. Tespit ettiğimiz bir örnek dışında ünlü uyumuna girmeyen bu +çan/ +çän⁷⁹ isimden isim yapım eki, Türkçe ve alıntı tüm kelimelere doğrudan eklenir.

2.3.1.6.1. Bir kişinin sahip olduğu özelliği ifade eden vasıf isimleri yapar:

<i>sözçan</i>	<	<i>söz+çan</i>	“hatip, iyi konuşan” (URS, 515)
<i>üzüşçan</i>	<	<i>üzüş+çan</i>	“iyi yüten” (URS, 125)

⁷⁹ Räsänen ekle ilgili olarak, *çan*, *çän*, *çañ*, *çäñ* şekillerinin olduğunu ve Uyg. *ayançañ*, Otü. *iş-çan*, Özb. *köylök-çän*, *köynök-çän*, Kzk *kir-şäñ*, Kklp. *iş-şey*, Kaz. *süz-çän*...vs. örneklerini vermiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 93-94. *işçan*, *oyçan*, *ağriçan*, *nomuşan*, *tirişçan* gibi vasıf isimleri ve *köynäkçan bala*, *ötükçan cigit*, *atlıkçan adäm* örnekleri verilmiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almota, 1966, s. 244. Rıdvan Öztürk, -çan şeklini verdiği ekin kişinin bir işe uygunluğunu, yatkınlığını gösteren sıfatlar türettiğini belirtmiştir. *söz-çan* “konuşkan”, *küreş-çan* “mücadeleci”, *emgek-çan* “alışkan” örnekleri verilmiştir. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 27.

<i>hayatçan</i> olan” (URS, 755)	<	<i>hayat+çan</i>	“uzun ömürlü, hayat kuvveti
<i>hârikâtçan</i> (URS, 758)	<	<i>hârikât+çan</i>	“hareketli, dinamik, faal”
<i>hıyalçan</i>	<	<i>hıyal+çan</i>	“hayalci” (URS, 432)
<i>icatçan</i>	<	<i>icat+çan</i>	“yaratıcı” (URS, 158)
<i>issikçan</i> (URS, 167)	<	<i>issik+çan</i>	“sık sık ateşi yükselen kişi”
<i>işçan</i>	<	<i>iş+çan</i>	“çalışkan” (URS, 171)
<i>ihtiyatçan</i>	<	<i>ihtiyat+çan</i>	“ihtiyatlı, dikkatli” (URS, 183)
<i>itaâtçan</i> uysal” (URS, 157)	<	<i>itaât+çan</i>	“boyun eğen, mülayim, uslu,
<i>kelişimçan</i>	<	<i>kelişim+çan</i>	“uyumlu” (URS, 669)
<i>könjülçan</i> yürekli” (URS, 654)	<	<i>könjül+çan</i>	“iyi yürekli, safdilli, temiz
<i>kürâşçan</i>	<	<i>kürâş+çan</i>	“mücadeleci” (URS, 661)
<i>küyümçan</i>	<	<i>küyüm+çan</i>	“seven, acıyan” (URS, 665)
<i>mehnâtçan</i>	<	<i>mehnât+çan</i>	“çalışkan” (URS, 724)
<i>uruşçan</i> dövüşken” (URS, 122)	<	<i>uruş+çan</i>	“kavgacı, maceracı,
<i>tälâpçan</i>	<	<i>tälâp+çan</i>	“istekli, girişken” (URS, 303)
<i>tâşâbbüsçan</i>	<	<i>tâşâbbüs+çan</i>	“girişken, faal” (URS, 296)

➤ Bu ekin sadece bir örneğini tespit ettiğimiz ekin *+çan*’lı şekli de vardır:

kılçan < *kıl+çan* “kıllı” (URS, 629)

2.3.1.6.2. Ayrıca bu ek ismin sahip olduğu özelliği gösteren zarf fonksiyonunda isim de türetir, sadece bir örneği tespit edilmiştir.

köynäkçan < *köynäk+çan* “gömlekle, sadece gömlek ile”
(URS, 659)

2.3.1.7. +çi

Türkçede başlangıçtan beri en sık kullanılan ve işlevliğini kaybetmeyen isimden isim yapma ekidir. Yeni Uygur Türkçesinde, Eski Türkçedeki gibi ekin ç’li şekli vardır.⁸⁰ Yeni Uygur Türkçesinde⁸¹ ekin sadece +çi şekli olduğundan isimlere doğrudan gelen ek, ünlü uyumuna girmez. Türkçe iki veya daha fazla heceli kelimelere gelen ek, ikinci veya daha sonraki heceleri, açık orta hece durumuna geçince bu hecelerdeki /a/ ünlüsü, /i/ ünlüsüne dönüşür.

2.3.1.7.1. İsimlere gelerek onlarla ilgili meslek ve uğraşma isimleri yapar:

añçı < *añ+çi* “avcı” (URS, 43)
eynäkçi < *eynäk+çi* “camcı” (URS, 84)
toķumiçi < *toķuma+çi* “dokumacı” (URS, 319)

⁸⁰ Eski Türkçede ekin +çı, +çi şekilleri vardır. Ekin Moğolcada *çi* olduğu belirtilmiştir. İsimlere doğrudan gelerek yapılanı bildiren ek, ünlü uyumuna girer. *añçı* “avcı”, *yadçı* “büyücü, yağmur büyücüsü” vb. örnekler verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 43. Çağatay Türkçesinde -cı/ -çi ekinin meslek isim ve sıfatları yaparak bu mesleklerle ilgili şahısları bildirdiği belirtilmiş ve *atımçı* “atıcı, nişancı”, *bitikçi* “yazar”, *çapğunçı* “çapulcu, yağmacı”, *orakçı* “orakçı” vb. örnekleri verilmiştir. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s.32. Muharrem Ergin ekle ilgili olarak, Eski Türkçede ekin ç’li olduğunu ve Eski Anadolu Türkçesinde de uzun süre ekin ç’li şeklinin kullanıldığını hatta Osmanlı Türkçesine de bu şekilde girdiği; ancak Osmanlı Türkçesinin başlangıcından itibaren ekin yuvarlak ünlülü ve c’li şekillerinin kullanılmaya başlandığını belirtir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s. 158. Harezmi Türkçesinde ek, -cı/ -ci, -cı/-çi şeklindedir. Necmettin Hacıeminoğlu, *Harezmi Türkçesi Grameri*, İstanbul 1997, s.40. Özbek Türkçesinde ise ekin sadece +çi şekli vardır. *äfsün+çü* “büyücü”, *äriäzä+çi* “dilekçeci” vb. örnekleri verilmiştir. Volkan Çoşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara, 2000, s. 33.

⁸¹ Yeni Uygur Türkçesinde en sık ve en eski yapım eklerden biri olan bu ek, bir kısım isimlere gelerek meslek ve uğraşma isimleri yapar: *işçi*, *yağaççı*, *tömürçi*...vs. Bir kısım isimlere gelerek ise bir düşüncenin taraftarlığını gösteren isimler yapar: *marksızçı*, *millätçi*, *şähsiyetçi*...vs. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s.83. Kaydarov ekle ilgili olarak *koççı*, *tögiçi*, *belikçi*, *ötükçi*, *oyçi*, *saylamçı*, *basmıçı*, *yalğaççı*, *soraqçı* örneklerini vermiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 223.

<i>soraḳçı</i>	<	<i>soraḳ+çı</i>	“yargıç” (URS, 513)
<i>arpiçi</i>	<	<i>arpa+çı</i>	“arpa satan kimse” (URS, 27)
<i>bağçı</i>	<	<i>bağ+çı</i>	“bahçıvan” (URS, 193)
<i>dapçı</i>	<	<i>dap+çı</i>	“çalgıcı” (URS, 433) (Far. <i>dap</i> : tef (URS, 433))
<i>grimçi</i>	<	<i>grim+çı</i>	“makyajcı” (URS, 678) (Rus. <i>grim</i> : makyaj, yüz boyası (URS, 678))
<i>hesapçı</i>	<	<i>hesap+çı</i>	“muhasibeci” (URS, 767)
<i>hikayçi</i>	<	<i>hikayä+çı</i>	“hikayeci” (URS, 768)
<i>icariçi</i>	<	<i>icarä+çı</i>	“kiracı” (URS, 158)
<i>imarätçi</i>	<	<i>imarät+çı</i>	“mimar” (URS, 179)
<i>jipäkçi</i>	<	<i>jipäk+çı</i>	“ipekçi” (URS, 487)
<i>cuvazçı</i>	<	<i>cuvaz+çı</i>	“yayık işçisi” (URS, 372) (<i>cuvaz</i> : yayık (URS, 372))
<i>mädänçi</i>	<	<i>mädän+çı</i>	“madenci” (URS, 701)
<i>maaripçi</i>	<	<i>maarip+çı</i>	“eğitimci” (URS, 694) (Ar. <i>maarip</i> : eğitim (URS, 694))
<i>saätçi</i>	<	<i>saät+çı</i>	“saatçi” (URS, 492)
<i>tağarçi</i>	<	<i>tağar+çı</i>	“çuvalcı, çuval yapan usta” (URS, 277)
<i>tilämçi</i>	<	<i>tiläm+çı</i>	“dilenci” (URS, 354)
<i>yağaççi</i>	<	<i>yağaç+çı</i>	“marangoz” (URS, 775)
<i>karvançi</i>	<	<i>kavran+çı</i>	“kervançı” (URS, 634)

3.1.7.2. Alışkanlık ve davranış bildiren sıfatlar yapar:

<i>özämçi</i>	<	<i>özäm+çı</i>	“bencil” (URS, 99)
<i>oyçi</i>	<	<i>oy+çı</i>	“hayalperest, hayalci” (URS, 113) (oy: düşünce, fikir, hayal (URS,113))

<i>kuyrukçi</i>	<	<i>kuyruk+çi</i>	“kuyrukçu, arkadan takip eden”
(URS, 618)			
<i>yalakçi</i>	<	<i>yalak+çi</i>	“yağcı, dalkavuk” (URS, 777)
<i>iğvaçi</i>	<	<i>iğva+çi</i>	“fesatçı, kışkırtıcı” (URS, 173)
(Ar. <i>iğva</i> : kışkırtma, fesat (URS, 173))			
<i>dinçi</i>	<	<i>din+çi</i>	“dinci, dinine düşkün” (URS, 459)
<i>bikarçi</i>	<	<i>bikar+çi</i>	“tembel, avare” (URS, 234) (Far.
<i>bikar</i> : boş, işsiz; bedava, parasız (URS, 234))			
<i>hâkikâtçi</i>	<	<i>hâkikât+çi</i>	“hakikati seven, adaletten yana”
(URS, 760)			
<i>mâğlubiyâtçi</i>	<	<i>mâğlubiyât+çi</i>	“yenilen” (URS, 705)
<i>haşarçi</i>	<	<i>haşar+çi</i>	“gönüllü karşılıklı yardımlaşan”
(URS, 752) (Ar. <i>haşar</i> : gönüllü yardımlaşma (URS, 752))			

2.3.1.7.3. Bir düşüncenin, inancın taraftarlığını gösteren isimler yapar:

millâtçi < *millât+çi* “milliyetçi, ulusçu” (URS, 727)

2.3.1.8. +çik/ +çuk

Eski Türkçede olmayan ek, Yeni Uygur Türkçesinde ise işlek olmayan isimden isim yapma eklerindendir. Bir örneğini tespit ettiğimiz +çik şekli, küçültme anlamı ifade eden isimler türetir. +çuk şekli ise fonksiyon ve işleklik bakımından daha zengindir.⁸²

⁸² Çağatay Türkçesinde -çuk/ -çük ekinin küçültme fonksiyonu olduğu ve *tağarçuk* “küçük torba, çanta”, *yarımçuk* “tamamlanmamış, yarı tamam” örnekleri verilmiştir János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s.33. Räsänen, aynı madde başında ekin, *çak*, *çäk-çuk*, *çük-çık*, *çik* şekilleri olduğunu belirtmiştir. MK. *kan-çık*, *kılçık*; Kom. *bäbä-çük*; Osm. *bebe-cik*. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 93. Hamit Tömür, anı madde başında *çak*, *çek*, *çuk*, *çük* şekillerini vermiştir. *kapçuk* örneği verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 92. Rıdvan Öztürk ise, *çuk/ -çük* şekillerinin olduğunu belirtmiştir; ancak -*çük* şekilli örnek yer almamaktadır. *oyun-çuk* “oyuncak”, *bali-çuk* “yavrucağ”, *ğari-çuk* “gözbebeği” örnekleri verilmiştir. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 26.

Bu ek, bugün de özellikle sevgi fonksiyonu ile oldukça işlek bir ektir.⁸³ Ünlü ve ünsüzle biten tüm kelimelere doğrudan gelir. Türkçe iki heceden oluşan kelimelere gelen ek, ikinci heceleri açık orta hece durumuna geçince bu hecedeki /a/ ünlüsü, /i/ ünlüsüne dönüşür.

2.3.1.8.1. Küçültme ve sevgi bildiren isimler türetir:

<i>kılçık</i>	<	<i>kıl+çık</i>	“tüy, ince kıl” (URS, 629)
<i>mäydançuk</i>	<	<i>mäydan+çuk</i>	“küçük alan” (URS, 709)
<i>balıçuk</i>	<	<i>bala+çuk</i>	“yavrucak, süt çocuğu, kukla” (URS, 196)
<i>kariçuk</i>	<	<i>kara+çuk</i>	“göz bebeği” (URS, 582)

2.3.1.8.2. Nesne isimleri yapar:

<i>kapçuk</i>	<	<i>kap+çuk</i>	“çuval, torba” (URS, 573)
<i>oyunçuk</i>	<	<i>oyun+çuk</i>	“oyuncak” (URS, 116)
<i>kokunçuk</i>	<	<i>kokun+çuk</i>	“korkuluk” (URS, 606)
<i>yançuk</i>	<	<i>yan+çuk</i>	“cep” (URS, 781)

⁸³ Muharrem Ergin, ekin *-cık, -cik, -cuk, -cük* şekillerini vermiş ve bu ekin eskiden beri görülen ve kendisinin bir eşi olan Türkçede *-cak, cek* ekinden türemiş olduğunu belirtmiştir. Ekin başlangıçta ç’li olduğu veya ç’li şekillerinin olabileceği, Eski Anadolu Türkçesinin sonlarına doğru ekin bazen c’li bazen de ç’li şekillerinin kullanıldığı, Osmanlıcanın son devirleri ile Türkiye Türkçesinin ilk devirlerinden sonra ekin yalnızca c’li şekilleri kullanıldığı belirtilmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s.164.

2.3.1.9. +çil

Tarihi yazı dillerinde olmayan bu ek, Yeni Uygur Türkçesinde işlek olarak kullanılan eklerdendir. Ünlü ve ünsüz uyumuna girmeyen ekin, sadece +çil⁸⁴ şekli vardır. Alıntı iki veya daha fazla heceli kelimelere gelen ek, ikinci veya daha sonraki heceleri, açık orta hece durumuna geçince, bu hecede kalan /a/ ve /ä/ sesleri /il/’ye dönüşür.

2.3.1.9.1. Bir şeye düşkünlük ve taraftarlık bildiren vasıf isimleri yapar:

<i>oñçil</i>	<	<i>oñ+çil</i>	“sağ görüşlü, sağcı” (URS, 422)
<i>läninçil</i>	<	<i>länin+çil</i>	“lenin taraftarı olan” (URS, 692)
<i>hălkçil</i>	<	<i>hălk+çil</i>	“halksever, demokrat” (URS, 422)
<i>ihtisatçil</i>	<	<i>ihtisat+çil</i>	“tasarrufa meyilli, para biriktirmeye meyilli” (URS, 160)

2.3.1.9.2. İnsanlara özgü vasıf isimleri yapar:

<i>özämçil</i>	<	<i>özäm+çil</i>	“bencil” (URS, 99)
<i>täzçil</i>	<	<i>täz+çil</i>	“aceleci” (URS, 344)
<i>mürässiçil</i>	<	<i>mürässä+çil</i>	“barışçıl” (URS, 715) (Ar. <i>mürässä</i> : uzlaşma, barışma (URS, 715))
<i>gäpçil</i>	<	<i>gäp+çil</i>	“konuşkan, hatip” (URS, 676)
(Fars. <i>gäp</i> : söz, kelime (URS, 676))			
<i>inķilapçil</i>	<	<i>inķilap+çil</i>	“devrimci” (URS, 182)

⁸⁴ +çil eki +çan/ +çän ekiyle aynı işlevdedir; fakat onun kadar işlek değildir. Sahip olmayı ifade eden vasıf isimleri yapar. Bu ek çağdaş Türk yazı dillerinde canlı bir kullanım gösterir. Kırgız, Altay, Tuva, Özbek, Yeni Uygur ve Türkmen Türkçelerinde ek başında yer alan ünsüz korunurken Tuva Türkçesinde, ayrıca ekin c’li şekilleri de oluşmuştur. Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde ise ek ş’lidir. Hülya Kasapoğlu Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara, 2005, s. 110. Räsänen ekin *çil*, *çil* <*çıl*+*l*; şekillerinin olduğunu belirtir. Uyg. *ig-çil*, *yagmur-çil*. Ekin Çağdaş Türk yazı dillerindeki şekli de örneklerle gösterilmiştir. Kaz. *uykı-şıl*, *kep-şıl*; Kkl. *söz-şıl*, *ay-şıl*. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 95. Rıdvan Öztürk, +çil ekinin getirildiği ismin ifade ettiği şeyi seven, ona taraftar anlamları veren isim ve sıfatlar türettiğini belirtmiştir. *ep-çil* “kolaylaştırıcı, çabuklaştırıcı, iş bitirici”, *iz-çil* “devamlı, istikrarlı”, *rast-çil* “gerçekçi” örnekleri verilmiştir. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 26.

2.3.1.9.3. +çil eki, bu fonksiyonlarının dışında da isimlerde türetir:

kāmçil < *kām+çil* “eksik, az” (URS, 642) (Far. *kām*: az, eksik (URS,642))

izçil < *iz+çil* “sürekli, istikrarlı” (URS, 163)

2.3.1.10. +çilik/ +çilik/ +çuluk

2.3.1.10.1. Meslek ve meşguliyet isimleri yapan +çi ekine +lık/ +lik/ +luk eklerinin getirilmesiyle şahıslara bağlı olmayan meslek ve meşguliyet isimleri yapan, ünlü uyumuna girmeyen ekin sadece ç’li şekli vardır.⁸⁵

ötükçilik < *ötük+çilik* “ayakkabıcılık” (URS, 91)
(*ötük* : çizme (URS, 91))

imarätçilik < *imarät+çilik* “mimarlık” (URS, 179)

ipäkçilik < *ipäk+çilik* “ipekçilik” (URS, 156)

bakḳalçilik < *bakḳal+çilik* “bakkalcılık” (URS, 194)

malçilik < *mal+çilik* “hayvancılık” (URS, 698)

tebabätçilik < *tebabät+çilik* “doktorluk, tabiplik” (URS, 341)

yağaççilik < *yağa+çilik* “marangozluk” (URS, 775)

kömürçilik < *kömür+çilik* “kömürcülük” (URS, 656)

⁸⁵ Çağatay Türkçesinde ise -lık/-lik/ -luk/ -lük maddesi içinde verilmiştir. Ekin iş ve meslek isimleri yaptığı belirtilmiştir. *bıçakçılık* “bıçakçılık”, *etmekçilik* “ekmekçilik”, *temürçilik* “demircilik” örnekleri verilmiştir. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 36. Kaydarov, -çilik/ -çilik ekinin -çi ve -lik şeklinde geliştiğini ve *tömürçilik*, *belikçilik*, *karavulçilik*, *malçilik*, *koğunçilik* gibi meslek isimleri türettiğini belirtmiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 228.

2.3.1.10.2. İsimlere gelerek soyut isimler türetir.⁸⁶

<i>ağiniçilik</i>	<	<i>ağinä+çilik</i>	“arkadaşlık, dostluk” (URS, 40) (<i>ağinä</i> : arkadaş, dost (URS, 40))
<i>ärkinçilik</i>	<	<i>ärkin+çilik</i>	“özgürlük, serbestlik” (URS, 69) (<i>ärkin</i> : hür, serbest, özgür (URS, 69))
<i>insaniyätçilik</i>	<	<i>insaniyät+çilik</i>	“kişilik” (URS, 182)
<i>oçuqçuluk</i>	<	<i>oçuq+çuluk</i>	“enginlik, genişlik, engin olan” (URS, 93)
<i>märküzçilik</i>	<	<i>märküz+çilik</i>	“merkezcilik” (URS, 703)
<i>särsançilik</i>	<	<i>särsan+çilik</i>	“şaşkınlık” (URS, 507)
<i>şähsiyätçilik</i>	<	<i>şähsiyät+çilik</i>	“bireycilik” (URS, 545)
<i>taqiçilik</i>	<	<i>taqi+çilik</i>	“nalbantlık, demircilik” (URS, 279)
<i>vasitiçilik</i>	<	<i>vasitä+çilik</i>	“aracılık, arabuluculuk” (URS, 745)
<i>kasatçilik</i>	<	<i>kasat+çilik</i>	“kesatçılık, durgunluk” (URS, 635)

➤ Ekin sadece bir örnekte +çülik şekli tespit edilmiştir.

tügürçülik < *tügür+çülik* “yuvarlaklık” (URS, 338)

2.3.1.10.3. Ayrıca kişinin içinde bulunduğu durumu ifade eden isimler de türetir.

änsizçilik < *änsiz+çilik* “endişeli olma hali” (URS, 82)
(*änsiz* : endişeli, telaşlı (URS, 82))

⁸⁶ Hamit Tömür, ekin -çilik/ -çilik şekillerinin olduğu ve “çi” ile “-lik/ -lik” eklerinden meydana geldiğini belirtmiştir. Yeni Uygur Türkçesinde ekin isimlere gelerek soyut isimler yaptığı ve *tuğkançilik, tülpatçilik, hotunçilik*...vs örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 85-86.

ägidarçilik < *ägidar+çilik* “sahip olma hali” (URS, 151)
(Fars.*ägidar*: sahip (URS, 151))

älaçilik < *äla+çilik* “üstün başarılı öğrenci olma hali”
(URS,78) (A.*äla*: pek iyi, çok iyi (URS, 78))

säkpariçilik < *säkparä+çilik* “ızdırıp, azap çekme hali”
(URS, 508)

2.3.1.11. +çin

Bir örneğini tespit ettiğimiz ek, isme gelerek anlamı kuvvetlendirir. Ünlü uyumuna giren ekin sadece +*çin* şekli vardır.

kämçin < *käm+çin* “yetersiz, az” (URS, 642) (Far. *käm*: az, eksik
(URS, 642)

2.3.1.12. +dağ/ +däk

Son çekim edatı *täg*’den gelişmiş olan, Eski Türkçeden beri kullanılan ek,⁸⁷ Yeni Uygur Türkçesinde +*dağ*/ +*däk* şeklindedir. İsimlere gelerek eşitlik ve benzerlik ifade eder.

altundäk < *altun+däk* “altın gibi” (URS, 46)

andak < *an+dağ* “bunun gibi, derhal” (URS, 53)

ävvalkidäk < *ävvalki+däk* “evvelki” (URS, 83)

⁸⁷ Eski Türkçede +*täg* nadiren de +*tag*, +*dägi* +*dağ* şekilleri olan ekin son çekim edatı ile aynı olduğu ve eşitlik, aynılık bildirdiği belirtilmiştir. *antag* derhal, bunun gibi”. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 46. *dek*<*teg*<*te-g*? Eski Türkçede *teg* şeklinde olup *teg*>*tek*>*dek* şekillerinde geliştiği belirtilmiştir. *dik/dek*<*te-k*<*ti-k*?<*ti-g*? “gibi” bu şekli ile Çağatay sahasında sık kullanılmış bir benzetme edatıdır. Eski Türkçe devresinden itibaren Türkçenin diğer bütün şivelerinde görülen *teg* edatı Çağatayca’da *dik/dek/dağ/daydey/tek/tey* şekilleri yan yana görülmektedir. Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul, 1984, s.33-36. *teg/ tek/ tig/ tik* < *te-g*?; *te-k*? (gibi) Türkçenin her sahasında az çok farklı şekilleri olmakla birlikte kullanılan bir edattır. Yapı bakımından *te-* fiilinden türemiş bir ismi düşündürmektedir. Kelimenin Çağatayca’da *dek/ dik* telaffuzları ile gelişmiş olması da bir *ti->te->de-* fiilinin varlığını kuvvetlendirdiği belirtilmiştir. ET. *teg* (gibi), Karahanlı sahası *teg* (gibi), Harezmi sahası *teg/tig* “gibi”, Kıpçak sahası *tig/dey* “gibi”, Batı Türkçesi *teg/deg/dek/tegi/teki*? “gibi”. Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul, 1984, s.90-94. Kaydarov ekin -*däk*/ -*täk* şekillerinin olduğunu ve *tagdäk*, *aydäk*, *kuştäk*, *bigingidäk*, *silärdäk*, *mändäk* örnekleri verilmiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almota, 1966, s. 273.

<i>bayikidäk</i>	<	<i>bayiki+däk</i>	“deminki gibi” (URS, 199)
<i>dägändäk</i>	<	<i>dägän+däk</i>	“istenildiği gibi, eksiksiz, tam”
(URS, 455)			
<i>mundağ</i>	<	<i>mun+dağ</i>	“öyle, işte” (URS, 721)
<i>şuniñdäk</i>	<	<i>şuniñ+däk</i>	“şunun gibi” (URS, 553)

2.3.1.13. +daş

Türkçede eskiden beri eşlik, ortaklık, aitlik ve bağlılık fonksiyonlarında örnekleri olan bu ek, sıklıkla kullanılmamasına karşın Yeni Uygur Türkçesinde işlek bir ektir. Ünlü uyumuna girmeyen ekin sadece +daş⁸⁸ şekli vardır.

<i>tuğumdaş</i>	<	<i>tuğum+daş</i>	“aynı soydan gelen, soydaş”
(URS, 329)			
<i>ağāndaş</i>	<	<i>ağān+daş</i>	“ahenktaş, benzer renkli” (URS, 56)
<i>zamandaş</i>	<	<i>zaman+daş</i>	“çağdaş” (URS, 470)
<i>rāndaş</i>	<	<i>rān+daş</i>	“aynı renkte olan” (URS, 463)
<i>sinipdaş</i>	<	<i>sinip+daş</i>	“sınıfdaş, aynı sınıfa mensup olma” (URS, 539)
<i>māhāllidaş</i>	<	<i>māhāllā+daş</i>	“aynı mahalleden” (URS, 708)
<i>şāhārdaş</i>	<	<i>şāhār+daş</i>	“aynı şehirden olma, hemşehri”
(URS, 548)			

⁸⁸ Eski Türkçede +taş, +täş, +daş, +däş şekilleri olan ekin, beraberlik, ortaklık, yoldaşlık bildirdiği belirtilmiştir. *kadaş* “akraba”, *karındaş* “kardeş” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 46. Çağatay Türkçesinde -daş/ -deş/ -taş şekilleri olan ve eşlik ve birlik bildiren ekle ilgili *boydaş* “boyca eş olan”, *kökelteş* “süt kardeş”, *karındaş* “kardeş”, *sırdaş* “sırdaş” vb. örnekler verilmiştir. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s.33. *vātāndaş*, *sinipdaş*, *adaş*, *yoldaş* vb. örnekleri verilmiştir. Yeni Uygur Türkçesinde sıklıkla kullanılan ek, ortaklık, birliktelik ifade eder. *yoldaş*, *sinipdaş*, *māslākdaş*, *sirdaş*...vs. örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 84. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 224. Räsänen ekin, *daş*, *däş*, *taş*, *täş* (< *da* Lok.+iş) şekillerinin olduğunu, Osm. *kar-daş*, *arka-daş*, Tü. *karun-daş*...vs. örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 96.

<i>säpdaş</i>	<	<i>säp+daş</i>	“silah arkadaşı” (URS, 505)
<i>tänndaş</i>	<	<i>tän+daş</i>	“akran, yaşıtlı, eş, benzer”
(URS, 302)			
<i>sirdaş</i>	<	<i>sir+daş</i>	“sırdış, içten, candan, samimi”
(URS, 534)			
<i>tiläkdäş</i>	<	<i>tiläk+daş</i>	“aynı dileği paylaşma, dilektaş”
(URS, 354)			
<i>yoldaş</i>	<	<i>yol+daş</i>	“yoldaş, aynı yolda giden” (URS,
792)			
<i>vätändäş</i>	<	<i>vätän+daş</i>	“vatandaş” (URS, 747)
<i>yaşdaş</i>	<	<i>yaş+daş</i>	“yaşıtlı, aynı yaşta” (URS, 774)
<i>zamandaş</i>	<	<i>zaman+daş</i>	“çağdaş” (URS, 470)
<i>käsipdaş</i>	<	<i>käsip+daş</i>	“meslektaş” (URS, 640)

2.3.1.14. +di

Birkaç örneğini tespit ettiğimiz ek⁸⁹, isme gelerek olumsuz anlam ifade eden sıfatlar türetir. Ayrıca ekin kuvvetlendirme fonksiyonu da vardır.

<i>çirindi</i>	<	<i>çirin+di</i>	“çürümüş şey, çürük, bozuk” (URS,
408)			
<i>sürgündi</i>	<	<i>sürgün+di</i>	“sürgün, sürgünde bulunan” (URS,
523)			
<i>jigindi</i>	<	<i>jigin+di</i>	“birikme, birikim; toplanma; toplama,
yekun” (URS, 490)			
(URS, 490)			

⁸⁹ Tarihî ve çağdaş yazı dillerinde yer almayan eklerle ilgili Räsänen, *du* şeklinin olduğunu belirtmiş ve *kar-du* örneğini vermiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 96.

2. 3.1.15. +din

Topluluk gösteren sayı sıfatları türeten işlek olmayan bir ektir.⁹⁰

bir-birdin < *bir-bir+din* “tek tek” (URS, 230)

ikki-ikkidin < *ikki-ikki+din* “ikişer ikişer” (URS, 174)

2.3.1.16. +duruk/ +turuk

İşlek olmayan isimden isim yapım eklerindendir.⁹¹ Ünlü ve ünsüz uyumuna girmeyen ek, genellikle getirildiği isimle ilgili alet isimleri yapar.

omulduruk < *omul+duruk* “atın göğüslük tasması” (URS, 112)

eğizduruk < *eğiz+duruk* “ağızlık, gem” (URS, 148)

boyunturuk < *boyun+turuk* “boyunduruk” (URS, 217)

boyturuk < *boy+turuk* “vücut yapısı, boy” (URS, 216)

➤ Bu ekin bir örnekte *+tirik* şekli de vardır:

kiltirik < *kıl+tirik* “kılıcık” (URS, 629)

⁹⁰ Eski Türkçede *+t°n*, *d°n* ekinin genellikle sıfat yaptığı belirtilmiştir. *oñtun+tında* “düzgün, nizama uygun” örneği verilmiştir. Yer ve üleştirme; ekseriya vasfılık bildirdiği belirtilir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 46. Rıdvan Öztürk, topluluk gösteren sayı sıfatları türeten *-din*, *-tin* ekiyle ilgili *bir-din* “bırer”, *ikki-din* “ikişer”, *uç-tin* “üçer”, *töt bin beş-tin* “dörder beşer” örnekleri verilmiştir. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 29.

⁹¹ Eckmann, Çağatay Türkçesinde *-dırık/ -duruk/ -turuk* (faktitif *-dur* + fiilden isim *-uk*) ekinin alet isimleri yaptığını ve *ağızduruk* “yular gemi”, *boyunduruk* “boyunduruk”, *kalğanduruk* “kalkan sapı” örneklerini vermiştir. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s.33. Räsänen ekle ilgili olarak *duruk*, *dürük*, *turuk*, *türük*; *durğa*, *dürgä*; *duk*, *dük*, *tuk*, *tük* (<tur+k) şekillerinin olduğunu, Mtü. *kömül-dürük* Osm. *egind(i)rik*, *boyun-d(u)ruk*; *bil-dürgä* > *büldirgä*, Çağ. *burun-duk*, Kaz. *böröndök*; Şor. *kol-tuk*, Tob. *kul-duk* örneklerini vermiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 97. Hamit Tömür, ekin *-duruk/ -dürük/ -turuk* şekillerinin olduğunu ve *eğizduruk*, *kämäldürük*, *boyunturuk* örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 91. Kaydarov ekin *-duruk/ -dürük/ -turuk/ -türük* şekillerinin olduğunu ve *eğizduruk*, *boyunturuk*, *sağalduruk*, *ömüldürük* örneklerini vermiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 229. Rıdvan Öztürk getirildiği isimle ilgili alet isimleri türeten *-duruk*, *-dürük*, *-turuk*, *-türük* ekiyle ilgili *eğiz-duruk* “ağızlık, gem”, *boyun-turuk* “boyunduruk”, *omul-duruk* “at göğüslüğü”, *burun-duruk* “burunluk” örnekleri verilmiştir. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 28.

2.3.1.17. +düz

Sadece bir örneğini tespit ettiğimiz işlek olmayan bir ektir.⁹²

kündüz < *kün+düz* “gündüz” (URS, 664)

2.3.1.18. +än

İşlek olmayan yalnızca bir örneğini tespit ettiğimiz isimden isim yapma ekidir.⁹³

özän < *öz+än* “ırmak, çay” (URS, 99)

2.3.1.19. +är

Sadece bir örneğini tespit ettiğimiz ek, sayılara gelerek üleştirme sayı sıfatı yapar.

birär < *bir+är* “bir, herhangi bir” (URS, 230)

2.3.1.20. +äv

Sadece bir örneğini tespit ettiğimiz ek, sayı isimlerine gelerek isim türeten arkaik bir ektir.

biräv < *bir+äv* “her biri” (URS, 230)

⁹² Räsänen’de ekin *duz*, *düz* (*du+z*) şekillerinin olduğu belirtilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 97. Kaydarov ekin *-düz/ -tüz* şeklinin olduğunu ve *kündüz*, *yultuz* (<*yul+tuz*); yiltiz örneklerini vermiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almota, 1966, s. 229.

⁹³ Ekin *än*, *an* şekillerinin olduğu, Özb. *birän buran* örnekleri ve bu ekten sonra genellikle bulunma hali eki aldığı belirtilmiştir. *birän-tä*, *buran-ta*. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 89.

2.3.1.21. +eylän/ +ylän/ +üylän

Birkaç örneğini tespit ettiğimiz bu ek, sayı isimlerine getirilerek birliktelik ifade eder. Ek, ünlü uyumuna girerek ünsüz ile biten kelimelere +*eylän/ +üylän*, ünlü ile biten kelimelere ise +*ylän* şeklinde gelir.⁹⁴

<i>üçeylän</i>	<	<i>üç+eylän</i>	“üçümüz” (URS, 118)
<i>bäşeylän</i>	<	<i>bäş+eylän</i>	“beşi” (URS, 203)
<i>törtüylän</i>	<	<i>tört+üylän</i>	“dört kişi, dördü” (URS, 313)
<i>altäylän</i>	<	<i>altä+ylän</i>	“altımız, altı kişi” (URS, 46)
<i>yättäylän</i>	<	<i>yättä+ylän</i>	“yedimiz, yedi kişi olarak” (URS, 783)

2.3.1.22. +ğa

Bir örneğini tespit ettiğimiz +*ğa* eki alet ismi türetir.

suğa < *su+ğa* “ağaçtan yapılmış su kovası” (URS, 525)

2.3.1.23. +ğak/ +kak/ +käk/

Eski Türkçede de örnekleri olan;⁹⁵ ancak işlek olmayan bir ektir. Olumsuz anlamda sıfat türeten ek; ayrıca kuvvetlendirme fonksiyonuna da sahiptir.

juḡkak < *juḡ+kak* “yapışkan; bulaşıcı” (URS, 483) (*juḡ*: bulaşık, kalıntı, leke (URS, 483))

ärkäk < *är+käk* “erkek” (URS, 68)

⁹⁴ Rıdvan Öztürk’te -eylen, -ylen ekinin sayı isimlerine getirilerek birliktelik ifade ettiği ve kullanıldığı söz dizimindeki şahıs zamirine uygun iyelik ekleriyle anlam kazandığı belirtilmiştir. *ikki-ylen* “ikimiz, ikiniz, ikisi”, *üç-eylen* “üçümüz”, *beş-eylen* “beşi” örnekleri verilmiştir. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 29.

⁹⁵ Eski Türkçede de olan; ancak örneği çok olmayan +*kak*, +*käk*, +*ğak*, +*gäk* şekilleri olan ekin kuvvetlendirme ve küçültme ifade eden bir ek olduğu belirtilmiştir. *ärkäk*, *irkäk* “erkek”, *tozğak* “çicek tozu”, *ärängäk* “erkekçik, adamçık”, *äşgäk* “eşek”. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 45. Räsänen ekin, *kak*, *käk*, *gak*, *gäk* şekillerinin olduğunu ve ekin *ka+ak* şeklinde geliştiğini belirtmiştir. Türk. *är-käk* “erkek”, *toz-gak* “çicek tozu”, *äş-käk* “eşek”, *otü. baş-gak* “başak”, Osm. **saç-gak* “saçak” vb. örnekler verilmiştir. M. Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 101.

2.3.1.24. +gä/ +ka

İşlek olmayan, eskiden beri arkaik olarak sadece iki kelimedede bulunan ekin⁹⁶ kökün dışındakini ifade eden fonksiyonu vardır.

özgä < öz+gä “başka, yabancı” (URS, 100)

başka < baş+ka “başka” (URS, 192)

2.3.1.25. +gäy/ +käy

Birkaç örneği tespit edilen +gäy /+käy⁹⁷ eki yön bildiren isim türetir.

küngäy < kün+gäy “güney” (URS, 664)

tärskäy < tärs+käy “kuzey; gölgeli taraf” (URS, 296)

2.3.1.26. +gil

Sadece bir örneğini tespit ettiğimiz isimden isim yapım ekidir.⁹⁸

tarğil < tar+gil “çizgili” (URS, 273)

⁹⁶ Räsänen bu eki, *ka*, *kä* şeklinde vermiştir. Ekin **kay*, **käy* ~ mong. *kay*, *gay*~tung. *ka*, *ga* ~mong. *ka-n*, tü. *kan*, *kän* şeklinde geliştiği belirtilmiştir. *änä-kä*<*ana*, Kaz. *ätä-kä*<*ata*, Tar. *yäl-kä*, Räsänen Yakutça’da ekin, *ka*, *kä*, *ko*, *kö*, *uka*, *ikä* şekillerinin olduğunu belirtmiştir. Räsänen, örneklerde daha çok akrabalık bildiren isimlerle kullanıldığını belirtmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 100. Eski Türkçede ekin +*ka*, +*kä* şekillerinin olduğu içerdiği sesler bakımından yaklaşıma hâli eki ile aynı olduğu ve sadece iki örneğinin olduğu belirtilmiştir. *başka* “başka”, *ürkä* “daima” (*ür* “uzun müddet”) A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 45.

⁹⁷ Ekin *gay*, *gäy* şekillerinin de olduğu belirtilmiş, *küç-gäy* < *küç* > *küçäy*; Kkir. *kün-göy*, Osm. *güney*, *kuzey* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 97. Ekin -*käy*/ -*gäy* şekillerinin olduğu ve *täskäy*, *küngäy* örneklerinde bu ekin olduğu belirtilmiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 229.

⁹⁸ Räsänen’de *gül*, *gil* ek madde başında, *baş-gül* (> *baş-ul*); *yän-gil*, *yün-kül*, örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 98. Ayrıca *kıl*, *kil*, *kul*, *kül* madde başında da *yän-gil*, Uyg. *uç-kül*, *uç-kil*; Mtü. *tört-kül* örnekleri verilmiştir. Räsänen, *age.*, Helsinki, 1957, s. 103.

2.3.1.27. +ġina/ +kinä

İşlek olmayan yalnızca birkaç örneği tespit edilen ve +ġina/ +kinä şekillerinde kullanılan isimden isim yapım ekleri, eklendiği isme küçültme anlamı katarlar.⁹⁹

<i>azġina</i>	<	<i>az+ġina</i>	“azıcık”	(URS, 34)
<i>kiçikkinä</i>	<	<i>kiçik+kinä</i>	“küçücük”	(URS, 671)

2.3.1.28. +ġu

Bir örneğini tespit ettiğimiz +ġu¹⁰⁰ eki isimlere gelerek anlamı kuvvetlendirir.

<i>yadaġu</i>	<	<i>yadaġ+ġu</i>	“zayıf, arık”	(URS, 770) (<i>yadaġ</i> : zayıf, arık (URS, 770))
---------------	---	-----------------	---------------	--

2.3.1.29. +ġur

Sadece bir örneğini tespit ettiğimiz +ġur eki kuvvetlendirme ifade eden isim türetir.

<i>ķataġur</i>	<	<i>ķataġ+ġur</i>	“damarlı, kuru; sert, sertçe”	(URS, 574) (<i>ķataġ</i> : sert (URS, 574))
----------------	---	------------------	-------------------------------	---

⁹⁹ Çağatay Türkçesinde -ġina/ -ķina/ -gine/ -kine ekinin isim ve sıfatlara gelerek küçültme ifade ettiği ve *azġina* “azıcık”, *kāntkine* “küçük kent”, *kōñülgine* “gönülcük”, *kiçikkine* “küçücük”, *ķuşġina* “küçük kuş” örnekleri verilmiştir. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s.34 Räsänen *kina* (>*kina*, *kinä*, *ġina*, *ginä*; *kiya*) madde başında ET. *kina*, *kinä*, Uyg. *kina*, *kiya*, *kia*, *kinä*, *kiyā*, *kiyā*, *kiä*; Çağ. *ġina*, *ginä*, *kiya*, *kiyā*, *kina*, *kinä* şekillerinin olduğunu belirtmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 103. Ekin -ġina/ -ginä/ -ķina/ -kinä şeklinde olduğu ve *ķapsangina*, *azġina* örneklerinde bu ekin olduğu belirtilmiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 220.. Rıdvan Öztürk, -ġina, -gine, -ķina, -kine ekinin getirildiği isimlere küçültme ve sevimlilik anlamları kattığını belirtmiştir. *kiçik-kine* “küçücük”, *az-ġina* azıcık”, *taşlık-ķina* “küçük taşlık”, *epçil-gine* “işbirlik, işbiririverici” örnekleri verilmiştir. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 28.

¹⁰⁰ Eski Türkçede +ķu, +ķü; +ġu, +ġü ekinin seyrek olarak kullanılan ekin isim ve sıfat yaptığı belirtilmiştir. *innķü* “huzur, sulh”, *āsāngü* “sağlamlık, sıhhat, afiyet”, *māñigü* “mutluluk”, *oġlangü* “çocuk gibi muamele edilen, nazik” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 45. Ekin *ku*, *kü*, *ġu*, *ġü* şekillerinin olduğunu ve Uyg. *inç-kü*, *āsān-gü*, *māgi-gü*, *oġlan-ġu*, Osm. *göz-gü* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 104.

2.3.1.30. +kay/ +kay

İşlek olmayan ve birkaç örneğini tespit ettiğimiz kuvvetlendirme ifade eden isimden isim yapım ekidir.

<i>solkay</i>	<	<i>sol+kay</i>	“solak” (URS, 519)
<i>paṇkay</i>	<	<i>paṇ+kay</i>	“sağır” (URS, 244) (<i>paṇ</i> : sağır (URS, 244))

2.3.1.31. +ki / +ki

Sıkça kullanılan bu ek, ünlü ve ünsüz ile biten kelimelere doğrudan doğruya eklenir. Sadece bir örnekte +*gi* şekli tespit edilmiştir. Bu ek, zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler türetir. Başlıca fonksiyonu içinde bulunma, bağlılık ve ait olma ifade eder. Ünlü uyumuna girmeyen bu ekin +*ki*/ +*ki* şekli yaygın olarak kullanılmaktadır.¹⁰¹

2.3.1.31.1. Zaman isimlerine gelerek aitlik ifade eder.

<i>aķirki</i>	<	<i>aķir+ki</i>	“sonuncu” (URS, 24)
<i>bulturki</i>	<	<i>bultur+ki</i>	“geçen yılki” (URS, 222)
<i>ozaki</i>	<	<i>oza+ki</i>	“geçenki” (URS, 99)
<i>köklämki</i>	<	<i>kökläm+ki</i>	“bahardaki, bahara ait” (URS, 653)

¹⁰¹ Eski Türkçede +*ki* nadiren +*kı* ekinin aitlik, içinde bulunma bildirdiği belirtilmiştir. Ekin nadiren isim, genellikle sıfat türettiği ifade edilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 44. Ekin *ku*, *kü*, *gu*, *gü* şekillerinin olduğunu Çağatay Türkçesinde -*gi*/ -*kı*/ -*ki* şekilleri olan ekin aitlik ifade eden özellikle de yer ve zaman isimlerinden sıfatlar türettiği ve *evvelgi* “evvelki”, *bulturgi* “geçen yılki”, *içreki* “içteki, içerdeki”, *soṇraḡı* “sonraki vb örnekleri verilmiştir. Ayrıca ekin daha çok bulunma ve ilgi hâli ekinde sonra da geldiği belirtilmiş ve *evliyanıḡı* “evliyanınki”, *andaḡı* “oradaki”, *ḡadimdaki* “önceki, eskideki” vb. örnekler verilmiştir. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s.33-34. Hamit Tömür, ekin +*ki*/ +*ki* şeklinin olduğunu zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler türettiğini belirtmiştir. *bulturki*, *kiyinki*, *käcki*, *bügünki*, *hazirki* vb. örnekler vermiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 116. Kaydarov zaman ifade eden ekle ilgili *ķışki*, *küzgi*, *aķirki*, *yazgi*, *käcki*, *astki*, *üstki*, *burunki*, *bulturki*, örnekleri vermiş; ayrıca *yoldiki*, *yekindiki*, *şähärdiki*, *bazardiki* gibi bulunma hâli ekinde sonra geldiği örnekler de verilmiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 244. Rıdvan Öztürk, yer ve zaman isimlerine gelerek, ona aitliği bildiren sıfatlar türeten -*ki*, -*ki*, -*gi*, -*gi* ekiyle ilgili *burun- ki* “önceki”, *yaz-gi* “yaza ait”, *içri-ki* “içeriki”, *ķış-ki* kışa ait”. Ekin, bulunma ve ilgi hâli ekleri ile kullanışlarının da yaygın olduğu belirtilmiştir. *baḡ-di-ki* “bağdaki”, *biz-niṇ-ki* “bizimki”, *şehar-di-ki* “şehirdeki”. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 25.

<i>tanlıķi</i>	<	<i>tanla+ķi</i>	“sabahleyin” (URS, 281)
<i>yazģi</i>	<	<i>yaz+ģi</i>	“yaz vakti” (URS, 773)

2.3.1.31.2. Hiçbir yapım ekinde görülmeyen istisnai bir durumu olan ek, ilgi hâli eki ile bulunma hâli eki olan çekim eklerinden sonra da kullanıldığı örneklerde oldukça çoktur.

<i>biziņki</i>	<	<i>biziņ+ki</i>	“bizimki” (URS, 232)
<i>săniņki</i>	<	<i>săniņ+ki</i>	“seninki” (URS, 533)
<i>sizlăriņki</i>	<	<i>sizlăriņ+ki</i>	“sizlerinki” (URS, 535)
<i>üstidiki</i>	<	<i>üstidă+ki</i>	“üstündeki” (URS, 127)
<i>uzaktiki</i>	<	<i>uzakta+ki</i>	“uzaktaki” (URS, 123)
<i>oydiki</i>	<	<i>oyda+ki</i>	“akıldaki” (URS, 113) (oy: düşünce,

fikir, hayal URS, 113))

2.3.1.32. +laķ

+laķ eki, isimden fiil yapım eki +la ile fiilden isim yapım eki +ķ'nin birleşmesinden oluşmuştur.¹⁰² Çok sık kullanılmayan, birkaç örneğini tespit ettiğimiz, yer ismi yapan isimden isim yapım ekidir. Ayrıca bir örneğine rastladığımız +lăķ şekli de vardır.

<i>ķiřlaķ</i>	<	<i>ķiř+laķ</i>	“köy, kırsal kesim” (URS, 629)
<i>otlaķ</i>	<	<i>ot+laķ</i>	“otlak, yayla” (URS, 89)
<i>yaylaķ</i>	<	<i>yay+laķ</i>	“yayla” (URS, 782) (yay : yaz)
<i>küzlăķ</i>	<	<i>küz+lăķ</i>	“sonbahar barınağı” (URS, 662)
<i>tařlaķ</i>	<	<i>taş+laķ</i>	“taşlı yer” (URS, 277)

¹⁰² Eski Türkçede +laģ, +lăģ (< +la-ģ) ekinin *başlaģ* “başlangıç”, *ķiřlaģ* “kışla”, *yaylaģ* “yazı geçirilen yer, yayla” A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 44. Çağatay Türkçesinde -laķ/ -lek şekilleri olan ekin isimden fiil yapma eki -la-/ -le- + ķ/ k şeklinde geliştiği ve yer isimleri bildiren isimler türettiği belirtilmiştir. *avlaķ* “avlanma yeri”, *ķiřlaķ* “kışlama yeri”, *ķuřlaķ* “kuş avlama yeri”, *tuzlaķ* “tuzla”, *yaylaķ* “yaylama, yüksek yerlerdeki yazlama yeri” örnekleri verilmiştir. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 34.

tükkanlak < *tükkan+lak* “bakkal” (URS, 336)

2.3.1.33. +lap

Bir örneğini tespit ettiğimiz +*la-* isimden fiil yapma eki ile -*p* zarf fiil ekinden oluşan bu isimden isim yapma eki, topluluk bildiren sayı sıfatı türetir.¹⁰³

miñlap < *miñ+lap* “biner biner” (URS, 726)

2.3.1.34. +li

Eski Türkçede sınırlı bir kullanıma sahip olan bu ekin, Yeni Uygur Türkçesinde sadece birkaç örneği vardır.¹⁰⁴

ziyali < *ziya+li* “aydın” (URS, 480)

çimänli < *çimän+li* “çayırılık” (URS, 414)

2.3.1.35. +liğan / +ligän

Yaygın olmayan sadece birkaç örneğine tespit ettiğimiz +*la-* isimden fiil yapma eki ile -*gan* partisip ekinden oluşmuştur. Ek, çokluk bildiren tahmini sayı isimleri türetir.¹⁰⁵

millionliğan < *million+liğan* “milyonlarca” (URS, 727)

¹⁰³ Rıdvan Öztürk, topluluk bildiren sayı sıfatları türeten -*lap*, -*lep* ekiyle ilgili olarak *on-lap* “onlarca”, *yüz-lep* “yüzlerce”, *miñ-lap* örneklerini vermiştir. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 30.

¹⁰⁴ Räsänen, ekin *li*, *li* şekillerinin olduğunu ET. *ini-li açi-li*, kardeş ve ağabey” Uyg. *ädgü-li ayıglı* “iyi ve kötü”, Osm. *dün-lü gün-lü* “dün ve gün”, Kaz. *ana-lı oğul-lı* “ana ve oğul” vb. örnekleri vermiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 104-105. Türkçede eskiden beri görülen ve birbirine yakın iki kelimeye çift olarak kullanılan bu ek bir arada bulunma ifade eder. İki nesnenin bir arada bulunduğunu, iki nesnenin beraber olduğunu, iki nesnenin meydana getirdiği topluluğu ifade eder. ET. *teñri-li yir-li* “gök ve yer”, *beg-li budun-lu* “bey ve halk” örnekleri verilmiştir. Batı Türkçesinde *g* ve *ğ*’sı düşen sıfat eki ile bu ek arasında şekil bakımından fark kalmamış, bunun neticesinde fonksiyonları da birbirine karıştırılmıştır. *iri-li ufak-lı*, *ana-lı baba-lı*, *gece-li gündüz-lü* vb. örnekleri vermiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.172-173.

¹⁰⁵ Yeni Uygur Türkçesinde -*liğan* , -*ligen* ekinin çokluk bildiren tahmini sayı isimleri türettiği belirtilmiştir. *beş-ligen* “pek çok beşli”, *on-liğan* “onlarca”, *yüz-ligen* “yüzlerce”, *million-liğan* “milyonlarca”. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 30.

yüzlīgän < *yüz+ligän* “yüzlerce” (URS, 794)

2.3.1.36. +liḡ/ +lik/ +lük

Türkçenin başlangıcından itibaren işlek olarak kullanılan bu isimden isim yapma eki Yeni Uygur Türkçesinde de sıklıkla kullanılır. Eski Türkçede +liḡ/ +lig/ +luḡ/ +lüg isimden sıfat yapma ekinin son sesteki ünsüzü Yeni Uygur Türkçesinde tonsuzlaşır.¹⁰⁶

2.3.1.36.1. Ek, sıklıkla sıfat türetmede kullanılır.

<i>aççiklik</i>	<	<i>aççik+lik</i>	“öfkeli, hiddetli” (URS, 21)
(aççik: öfke, hiddet (URS, 21))			
<i>aḥlaklik</i>	<	<i>aḥak+lik</i>	“ahlaklı” (URS, 23)
<i>bärikätlik</i>	<	<i>bärikät+lik</i>	“bereketli” (URS, 202)
<i>cazalik</i>	<	<i>caza+lik</i>	“cezalı” (URS, 359)
<i>hünärlik</i>	<	<i>hünär+lik</i>	“hünerli” (URS, 766)
<i>külpätlik</i>	<	<i>külpä+lik</i>	“külfetli” (URS, 663)
<i>tärbiyilik</i>	<	<i>tärbiyä+lik</i>	“terbiyeli” (URS, 293)
<i>açközlik</i>	<	<i>açköz+lük</i>	“aç gözlülük” (URS, 21)
<i>munluk</i>	<	<i>mun+luk</i>	“hüzünlü, duygulu, kederli” (URS, 720)
<i>süyünçlük</i>	<	<i>süyünç+lük</i>	“sevinçli” (URS, 529)
<i>sovunluk</i>	<	<i>sovun+luk</i>	“sabunlu” (URS, 519)

¹⁰⁶ Eski Türkçede +l°ḡ, +l°g madde başında bir şeyle donatılmış olmayı bildiren ekin genellikle sıfat türettiği belirtilmiştir. *ilig* “hükümdar”, *tnlīg* “canlı”, *kullīg* “esirli, esir sahibi, kullu” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 44. Çağatay Türkçesinde -liḡ/ -lig/ -luḡ/ -lüg madde başında ekin bulunma, aitlik ve münasebetlik ifade eden sıfatlar türettiği belirtilmiştir. *edebliḡ* “edebli”, *atliḡ* “meşhur”, *kayḡuluḡ* “kaygılı, üzüntülü” örnekleri verilmiştir. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 34 Hamit Tömür Yeni Uygur Türkçesinde ekin, +liḡ/ +lik/ +luk/ +lük şekillerinin olduğunu, en çok isimlerden sıfat türettiğini ve sıkça kullanılan ekin pek çok fonksiyonu olduğunu belirtmiştir. Ekin isimlere gelerek sıfatlar türettiği, *kurallık*, *tärtiplik*, *bilimlik* vb. Bir şeye has hususiyeti ifade eden sıfatlar türetir. *marksizmlük*, *grammatikilik* vb. Zaman bildiren isimlere gelerek zaman ile ilgili hususiyetleri bildiren sıfatlar türetir. *yazlık*, *kişilik* vb. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 109-110-111.

vapalıḡ < *vapa+lıḡ* “vefalı” (URS, 744)

2.3.1.36.2. Bir zamana ait olmayı ifade eden sıfatlar yapar:

künlük < *kün+lük* “günlük” (URS, 664)

aylıḡ < *ay+lıḡ* “aylık” (URS, 60)

häptälik < *häptä+lik* “haftalık” (URS, 757)

mävsümlük < *mävsüm+lük* “mevsimlik” (URS, 708)

küzlük < *küz+lük* “güzlük” (URS, 662)

➤ Ekin son sesteki ünsüzü tonsuzlaşmadan Eski Türkçedeki şekli, Yeni Uygur Türkçesinde sadece bir örnekte korunmuştur.

uluḡ < *ul+luḡ* “ulu, büyük” (URS, 134)

2.3.1.36.3. Bir yere bağıllık ifade eden vasıf isimleri türetir. ¹⁰⁷

<i>cänüplük</i>	<	<i>cänüp+lük</i>	“güneyli” (URS, 367)
<i>şähärlük</i>	<	<i>şähär+lik</i>	“şehirli” (URS, 548)
<i>azarbaycanlık</i>	<	<i>azarbaycan+lık</i>	“azarbaycanlı” (URS, 33)
<i>iranlık</i>	<	<i>iran+lık</i>	“İranlı” (URS, 162)

2.3.1.36.4. Sıfatlardan soyut isimler türetir:

<i>acizlik</i>	<	<i>aciz+lik</i>	“zayıflık, güçsüzlük” (URS, 20)
<i>aktipçanlık</i>	<	<i>aktipçan+lık</i>	“aktiflik, faal olma durumu” (URS, 42)
<i>aldıraşlık</i>	<	<i>aldıraş+lık</i>	“acelecilik” (URS, 47) (<i>aldıraş</i> : acele)
<i>bäzänlik</i>	<	<i>bäzän+lik</i>	“inatçılık, arsızlık” (URS, 225) (<i>bezen</i> : inatçı, arsız, (URS, 225))
<i>hudbinlik</i>	<	<i>hudbin+lik</i>	“bencillik” (URS, 426) (<i>hudbin</i> : bencil (URS, 426)
<i>tadanlık</i>	<	<i>tadan+lık</i>	“kurnazlık” (URS, 270)
<i>yoksulluk</i>	<	<i>yoksul+luk</i>	“yoksulluk” (URS, 790)

¹⁰⁷ Eski Türkçede +l°k, +l°k madde başında, ekin soyut ve müşahhas isim ve sıfat türettiği belirtilmiştir. *ağılık* “ambar, hazine”, *adgırlık* “hara”, *yimişlik* “meyve bahçesi, bahçe”. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 44. -lık/ -lik/ -luk/ -lük ekinin vasıf isimlerinden mücerret isim yaptığı bunların bazılarının kalıcı isim olarak kullanıldığı belirtilmiştir. *égrilik* “eğrilik”, *tokluk* “tokluk”, *tüzlük* “doğruluk, dürüstlük”. İş ve meslek isimleri yapar. *dihkanlık* “çiftçilik, ziraat”, *kassablık* “kasaplık”. Bir şeyin bol olduğu yeri ifade eder. *kögerçinlik* “güvercinlik”. Bir şeyin uygunluğunu anlatmak için kullanılır. *aşlık* “hububat”, *yağlık* mendil”. Zaman uzunluğunu ifade eder. *demlik* “bir süre için”, *bir ıllık* “bir yıl için”. Bazen -cı/ -çi (< -ça/ -çe eşitlik eki) eki manada değişiklik tapmadan kelime kök ve gövdesi ile -lık eki arasına getirilir. *néçe künçilik su* “birkaç günlük su”. Bu ek sık sık -ğu/ -gü, -mak/ -mek ve -mas/ -mes fiilden isim yapma eklerinden sonra getirilir. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 35. Kaydarov ekin *lık/ -lik/ -luk/ -lük* şekillerinin olduğunu ve *otunluk*, *samanlık*, *taglık* vb. yer isimleri, *künlük*, *tünlük*, *ötüklük* gibi zaman isimleri, *yahşılık*, *tänlik*, *yalguzluk* vb. sıfat, *balılık*, *dostluk*, *ärlik*, *kerindaşlık* gibi soyut isimler türettiği aynı zamanda -gan ve -mäs partisip eklerinden sonra geldiği *adätlängänlik*, *oquğanlık*, *bilmäslik*, *çüşänmäslik* örnekleri ile -siz ekinin sonra gelen örnekler *ansızlık*, *hoşsuzluk*, *gunasızlık* verilmiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 227-228. Rıdvan Öztürk, +lık/ +lik/ +luk/ +lük ekinin bir yere mensubiyet, aitlik, içinelik o nesnenin varlığını, çokluğunu bildiren isimler türettiğini ve Türkiye Türkçesindeki -lı ve -lık ekini karşıladığı belirtir. *su-luk* “sulu”, *şehirlik* “şehirli”, *yamğurluk* “yağmurluk”. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 25.

köplük < *köp+lük* “çokluk” (URS, 645)

2.3.1.36.5. Şahıslara bağlı olmayan meslek isimleri yapar:

admirallik < *admiral+lik* “amirallik” (URS, 26)
añçilik < *añçi+lik* “avcılık” (URS, 43)
bapkarlık < *bapkar+lik* “dokumacılık” (URS, 184)
därvişlik < *därviş+lik* “dervişlik” (URS, 441)
häykältaraşlık < *häykältaraş+lik* “heykeltıraşlık” (URS, 762)

2.3.1.36.6. Yer isimleri yapar:

anarlık < *anar+lik* “nar bahçesi” (URS, 53)
cangallık < *cangal+lik* “ormanlık” (URS, 361)
çınarlık < *çınar+lik* “çınarlık” (URS, 415)
ekinlik < *ekin+lik* “ekinlik” (URS, 150)
ķariğaylık < *ķariğay+lik* “çamlık” (URS, 582) (*ķariğay* :
çam ağacı (URS, 582))

2.3.1.36.7. İçinde bulunulan durumu ifade eden isimler türetir:

aktipçanlık < *aktipçan+lik* “aktiflik, aktif olma hali”
(URS, 42)
alaķadarlık < *alaķadar+lik* “ilgili olma hali” (URS, 45)
canküyarlık < *canküyar+lik* “candan sevme hali” (URS,
363)
därdisärlik < *därdisär+lik* “yük olma hali, dert olma hali”
(URS, 441)
mükämmällik < *mükämmäl+lik* “tam olma hali, mükemmellik”
(URS, 719)

külüřmäklik < *külüřmäk+lik* “beraber gülme hali” (URS, 663)

2.3.1.37. +maç

İşlek olmayan bu ekin birkaç örneği tespit edilmiştir.

tilmaç < *til+maç* “tercüman” (URS,355)

tolğumaç < *tolğu+maç* “bükülü, eğri, eğri büğrü” (URS, 322)

2.3.1.38. +măn

İsimlere gelerek kişinin sahip olduğu özelliği belirten şahıs isimleri türeten işlek olmayan bir ektir. Türkçe ve alıntı kelimelere gelen ek, tespit ettiğimiz sadece bir örnekte partisip eki -är’den sonra gelerek isim türetmiştir.

108

abroymăn < *abroy+măn* “itibarlı, saygın, nüfuz sahibi”
(URS, 14) (Far. *abroy*: itibar, saygınlık, otorite (URS, 13)

Türkmăn < *Türk+măn* “Türkmen” (URS, 331)

köçmăn < *köç+măn* “göçmen” (URS, 647)

öçmăn < *öç+măn* “öç alan, kinci, kindar” (URS, 92)

bilärmăn < *bilär+măn* “bilgili, bilgiç” (URS, 234)

mănmăn < *măn+măn* “kibirli, mağrur, yüksekten bakan”
(URS, 708)

¹⁰⁸ Räsänen ekin *man*, *măn* şekillerinin olduğunu belirtmiştir. Çağ. *ak-man*, *çüçü-măn*, *kara-man*, *karaça-man*; Osm. *kara-man*, *türk-men*, *köle-men*; Kaz. *çıtır-man*. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 107. Muharrem Ergin ekin -*man*, -*men* şekilleri olan işlek olmayan eklerden biri olduğunu belirtmiştir. Genellikle abartma ve benzerlik ifade eder. *koça-man*, *aķ-man*, *köle-men* vb. örnekleri verilmiştir. Ayrıca Ergin, Bu eke benzeyen bir de fiilden isim yapma eki vardır: *az-man*, *göç-men*, *şış-man* örneklerinde olduğu gibi. *Göç* ve *şış*’in aynı zamanda isim kökleri olduğu düşünülürse *göç-men* ve *şış-man* isimden yapılmış isim olarak da kabul edilebilir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s.176. Yeni Uygur Türkçesinde de tespit ettiğimiz örneklerde bu şekilde oluşmuş olabilir.

2.3.1.39. +mtul / +mtül

Renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eden *+mtul* / *+mtül* eki ünsüzle biten kelimelere yardımcı sesle, ünlü ile bitenlere ise doğrudan doğruya eklenir. Ünlü uyumuna giren ekin birkaç örneği vardır.¹⁰⁹

<i>ķaramtul</i>	<	<i>ķara+mtul</i>	“esmer” (URS, 581)
<i>kökümtül</i>	<	<i>kök+ü+mtül</i>	“mavimsi, yeşillik” (URS, 653)
<i>ķızamtul</i>	<	<i>ķız+a+mtul</i>	“kırmızımsı, kırmızıya çalan”

(URS, 625)

➤ Ayrıca bu ekin *+mtu* şekli de vardır.

<i>ķaramtu</i>	<	<i>ķara+mtu</i>	“esmer” (URS, 581)
----------------	---	-----------------	--------------------

2.3.1.40. +müş

Bir örneğini tespit ettiğimiz isimden isim yapım ekidir. Kuvvetlendirme ifade eder.¹¹⁰

gölmüş < *gol+müş* “saflık, safdil” (URS, 679) (Fars. *gol*: kalın kafalı, ahmak, (URS, 679))

¹⁰⁹ Çağatay Türkçesinde ek *-mtul*, *ımtul*/ *-ımtül*/ *-umtul*/ *-ümtül* şeklindedir ve renk isimlerinde kullanılan küçültme eki olduğu ifade edilmiştir. *ağımtul* “akça”, *kökümtül* “mavimsi”, *ķaramtul* “siyahımsı”, *ķızımtul* “kırmızımsı”, *sarımtul* “sarışın”, *yaşımtul* “yeşilimsi” örnekleri verilmiştir. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 36. Räsänen bu eki *m*, *+m*. maddesi içinde vermiş ve *mtul*, *mtül*, *+mtul* şekillerinin olduğunu belirtmiştir. Çağ. *ağ-ımtul*, *ķız-ımtul*, *yaş-ımtul*, *kara-mtul*; Özb. *kara-mtul*, *sarg-ımtul*, *kök-ımtul*, *göy-ümtül*; Kzk. *-ğımtul*, *-gi-mtil*: *kara-ğı-mtul* (*sarg-ımtul*?) M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 106. Rıdvan Öztürk *-mtul* ekinin birkaç örneğinin olduğunu belirtmiştir. *ķara-mtul* “karamsı”, *kök-ü-mtül* “göküş” örnekleri verilmiştir. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 29.

¹¹⁰ Räsänen bu eki *m*, *+m* maddesi içinde vermiştir. Kar. *ah-muş* örneğini vermiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 106.

2.3.1.41. +nçi

Yeni Uygur Türkçesinde ekin sadece +*nçi* şekli vardır ve yaygın olarak kullanılan ve sıra sayı sıfatları türeten bu ek ünsüz ile biten kelimelere yardımcı sesle ünlü ile biten kelimelere ise doğrudan bağlanır.¹¹¹

<i>altınçi</i>	<	<i>altä+nçi</i>	“altınçi” (URS, 46)
<i>ikkinçi</i>	<	<i>ikki+nçi</i>	“ikinci” (URS, 174)
<i>üçünçü</i>	<	<i>üç+ü+nçi</i>	“üçüncü” (URS, 120)
<i>törtinçi</i>	<	<i>tört+i+nçi</i>	“dördüncü” (URS, 313)
<i>kırkınçi</i>	<	<i>kırk+i+nçi</i>	“kırkinci” (URS, 624)

2.3.1.42. +ntü

Sadece bir örneğini tespit ettiğimiz, renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eden isimler türetir.

<i>köküntü</i>	<	<i>kök+ü+ntü</i>	“mavimsi; yeşillik” (URS, 653)
----------------	---	------------------	--------------------------------

¹¹¹ Türkçede eskiden beri işlek bulunan bu ek sayı isimleri yapmakta kullanılır. Fonksiyonu asıl sayı isimlerinden sıra, derece ifade eden sayı isimleri yapmaktır: *bir-i-nci*, *iki-nci*, *üç-ü-ncü*, *yirmi-nci*, *yüz-ü-ncü* vb. Örneklerden de anlaşılacağı gibi ek ünlüyle bitenlere doğrudan, ünsüzle bitenlere ise bir yardımcı sesle bağlanmaktadır. Türkçenin uzun tarihi boyunca ekte önemli değişiklikler olmuştur. Ek aslında sadece -*nç* şeklinde olup *ikinci* dışında diğer sayı isimleri bu ekle yapılırdı: *bir-i-nç*, *iki-nti*, *üç-ü-nç* vb. Eski Türkçede sonra *ikinç* şekli de ortaya çıkmıştır. Eski Türkçeden sonra -*nç* ekinin sonuna bir *i* eklenmiş ve ek Batı Türkçesinde genellikle böylece -*nçi* şeklinde geçmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.168-169. Yeni Uygur Türkçesinde sıra sayı sıfatları türeten -*nçi* ekiyle ilgili *bir-i-nçi* “birinci”, *üç-i-nçi* “üçüncü”, *onaltı-nçi* “onaltıncı” örnekleri verilmiştir. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 30.

2.3.1.43. +rağ / +rāk

Eski Türkçeden beri kullanılan bu ek¹¹², sıfatlara gelerek karşılaştırma ve derecelendirme bildirir.

çapsanrağ < *çapsan+rağ* “biraz hızlı, biraz çabuk” (URS, 378)

bākrāk < *bāk+rāk* “daha da, daha sıkı, daha çok” (URS, 204)

ätigānrāk < *ätigān+rāk* “biraz erken” (URS, 64) (*ätigān* : erken, sabah (URS, 64))

2.3.1.44. +sil / +sul

İşlek olmayan eklerden biridir. Benzerlik, gibilik ifade eden sıfatlar türetir.¹¹³

ağsil < *ağ+sil* “ak, beyazımsı” (URS, 41)

yoksul < *yok+sul* “yoksul” (URS, 790)

¹¹² Gabain, bu eki kuvvetlendirme bildiren edat benzeri olarak değerlendirmektedir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 346. A. F. Karamanlıoğlu bu ekin, sıfatları karşılaştırmak üzere kullanıldığını belirtir. A. F. Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 96. Räsänen, ekin *rak*, *rāk* < *ırak*, *irāk* şekillerinin olduğunu ve ekin < *ra+k* şeklinde geliştiği belirtilmiştir. ET. *kört-rāk*, Çağ. *burun-rak*, *az-rak*, Özb. *köp-rāk*. Osm. *rak*, *rık* ve *arak*, *erek*, *erik*; *uğrak*, *potrak*, *kayrak*, Kzk. *köb-irāk*, *artığ-ırak*. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 108-109. Kaydarov ekin -*rağ*/ -*rāk*/ -*irāk*/ -*irāk* şeklinde olduğunu ve *tāzirāk*, *çiniğkanirāk*, *körüvirāk*, *taşirāk*, *egizirāk* *tag*, *uzunirāk* *kız* vb. örnekler verilmiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 241-242. Yeni Uygur Türkçesinde -*rağ*, -*rek* ekinin karşılaştırma bildiren sıfatlar türeten isimden isim yapma eki olduğu belirtilmiştir. *kiçik-rek* “küçük”, *köp-rek* “daha çok”, *uzun-rağ* “daha uzun”, *yağşı-rağ* “daha iyi”. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 28.

¹¹³ Räsänen, ekin *sal*, *sul* şekillerinin olduğunu ve Osmanlı Türkçesinde *kum-sal*, *yok-sul* örneklerini vermiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 110.

2.3.1.45. +siman / +suman

Birkaç örneğine rastladığımız bu ek¹¹⁴, isimlerden benzerlik ve gibilik ifade eden isimler türetir.

şarsiman < *şar+siman* “küresel, yuvarlak biçiminde”
(URS, 542) (R. *şar*: küre, yuvarlak (URS, 541))

adämsuman < *adäm+suman* “insansı, insana benzer”
(URS, 25)

çañsiman < *çañ+siman* “toz gibi” (URS, 385) (*çañ* :
toz (URS, 385))

hayvansiman < *hayvan+siman* “canavar görünümlü, hayvanî”
(URS, 756)

gazsiman < *gaz+siman* “gaz gibi, gaza benzer”
(URS, 675)

yağsiman < *yağ+siman* “yağa benzer yağ cinsinden”
(URS, 775)

uluğsiman < *uluğ+siman* “dalyan gibi, boylu poslu”
(URS, 134)

kalkansuman < *kalkān+suman* “kalkansı, kalkana benzer”
(URS, 588)

¹¹⁴ Hamit Tömür ekin -*siman* şeklinin olduğunu ve bazı isimlere gelen ekin benzerlik ifade ettiğini belirtmiştir. *adämsiman*, *orunduksiman*, *eşäksiman* vs. örnekler verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uyğur Tili Grammatikisi-Morfologiya* Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 112. Rıdvan Öztürk, isimlerden benzerlik, gibilik ifade eden sıfatlar türeten -*siman*, (-*simal*) şeklinin olduğunu belirtmiştir. *böri-simal* “kurda benzer”, *adem-siman* “adama benzer, adam gibi”, *şaptuli-simal* “şeftali gibi”, *orunduğ-siman* “sandalyemsi”. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uyğur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 29.

2.3.1.46. +siz / +suz

Yeni Uygur Türkçesinde sıklıkla kullanılan isimden isim yapım ekidir.¹¹⁵ Ünlü uyumuna girmeyen, isimlerde olumsuzluk ifade eden ekin Yeni Uygur Türkçesinde sadece +siz/ +suz şekli vardır.

2.3.1.46.1. İsimlere gelerek ismin belirttiği nesnenin veya kavramın yokluğunu veya çok az olduğunu ifade eder.

<i>adalätsiz</i>	<	<i>adalät+siz</i>	“adaletsiz” (URS, 25)
<i>atsiz</i>	<	<i>at+siz</i>	“adsız, isimsiz” (URS, 17)
<i>orunsiz</i>	<	<i>orun+siz</i>	“yersiz” (URS, 98)
<i>ğayisiz</i>	<	<i>ğayä+siz</i>	“gayesiz, ülküsüz” (URS, 560)
<i>halsiz</i>	<	<i>hal+siz</i>	“yorgun, kuvvetsiz, zayıf” (URS, 754)
<i>kolaysiz</i>	<	<i>kolay+siz</i>	“zor” (URS, 607)
<i>mäzmunsiz</i>	<	<i>mäzmun+siz</i>	“anlamsız” (URS, 704) (A. <i>mäzmun</i> : konu, anlam (URS, 704))
<i>saadätsiz</i>	<	<i>saadät+siz</i>	“mutsuz, bahtsız” (URS, 492)
<i>şamalsiz</i>	<	<i>şamal+siz</i>	“rüzgarsız” (URS, 544) (A. <i>şamal</i> : rüzgar, yel (URS, 544)
<i>yoksuz</i>	<	<i>yok+suz</i>	“yoksul, zavallı” (URS, 790)
<i>tağätsiz</i>	<	<i>tağät+siz</i>	“takatsiz” (URS, 278)
<i>tetiğsiz</i>	<	<i>tetiğ+siz</i>	“tatsız, manasız, anlamsız” (URS, 341)

¹¹⁵ Eski Türkçede ekin vokal uyumuna bağlı dört şekli vardır. *yazuksuz* “günahsız”, *ağsız* “değersiz, malsız”, *ilkisiz* “ezeli, başlangıcı olmayan” örnekleri verilmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s. 48. Çağatay Türkçesinde -siz/ -siz olumsuz manada sıfatlar türettiği ve *küçsüz* “güçsüz”, *meyvesiz* “meyvesiz”, *sansız* “sayısız”, *uyatsız* “utanmaz, arsız” vb. örnekler verilmiştir. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 37. Hamit Tömür, ekin +siz şekli olduğunu ve sıfat türettiğini belirtmiş ve *kuralsiz*, *susiz*, *güçsiz*, *cansiz*, *ruhsiz* vb. örneklerini vermiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 110. Kaydarov -siz ekiyle ilgili olarak *susiz*, *bulutsiz*, *paydasiz* örneklerini vermiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 244. Rıdvan Öztürk Yeni Uygur Türkçesinde ekin, isimlere gelerek o ismin ifade ettiği nesnenin yokluğunu veya çok az olduğunu anlatan sıfatlar türettiğini belirtmiştir. *paydi-siz* “faydasız”, *su-siz* “susuz”, *şural-siz* “silahsız”. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 25.

<i>vapasiz</i>	<	<i>vapa+siz</i>	“vefasız” (URS, 744)
<i>yârsiz</i>	<	<i>yâr+siz</i>	“topraksız” (URS, 784)
<i>käypsiz</i>	<	<i>käyp+siz</i>	“keyifsiz” (URS, 643)
<i>kütümsiz</i>	<	<i>kütüm+siz</i>	“bakımsız” (URS, 660)

2.3.1.46.2. Bir örneğine rastladığımız çokluk ifade eden isimde türetir.

<i>sansiz</i>	<	<i>san+siz</i>	“sayısız” (URS, 502)
---------------	---	----------------	----------------------

2.3.1.46.3. Bunların dışında *-ğu* fiilden isim yapım eki ile *+siz* isimden isim yapım ekinin birleşmesi sonucu ortaya çıkan ve olumsuz anlam ifade eden isim de türetir.

<i>acralğusiz</i>	<	<i>acralğu+siz</i>	“ayrılmaz” (URS, 19) (<i>acral</i> : ayrılmak, açılmak, çatlamak (URS, 19))
<i>çidiğusiz</i>	<	<i>çidiğu+siz</i>	“dayanılmaz, tahammül edilmez” (URS, 407) (<i>çida</i> : dayanmak (URS, 407))

2.3.1.47. +ş

Bu ek, Yeni Uygur Türkçesinde ak ve kök renk isimlerine gelerek yakınlık ve benzerlik ifade eden sıfatlar türetir. Ek ayrıca ünsüzle biten kelimelere yardımcı ses ile bağlanır.¹¹⁶

<i>eķiş</i>	<	<i>eķ+i+ş</i>	“akımsı, biraz ak” (URS, 149)
<i>köküş</i>	<	<i>kök+ü+ş</i>	“mavimsi; yeşillik” (URS, 653)

➤ Ayrıca bu ekin *+ç*’li şekli de vardır:

<i>sarğuç</i>	<	<i>sarığ+u+ç</i>	“sarımsı” (URS, 495)
---------------	---	------------------	----------------------

¹¹⁶ Räsänen, bu ekle ilgili olarak, hem tarihî hem de çağdaş yazı dillerinden örnekler vermiştir. Uyg. *bay-ış, бүгү-ş, terk-iş*; Çağ. *arķ-ış, yoķ-uş, kök-iş*; Özb. *sarg-ış, kök-iş*. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 112.

2.3.1.48. +tağ

Sadece bir örneğini tespit ettiğimiz ek, olumsuz anlam ifade eden sıfatlar türetir.

bāḡvaṣtağ < *bāḡvaṣ+tağ* “disiplinsiz” (URS, 204) (Far.

bāḡvaṣ:

yaramaz, afacan (URS, 204))

2.3.1.49. +tār

Sadece bir örneğini tespit ettiğimiz olumsuz anlamı olan isme gelerek olumlu anlam ifade eden sıfat türetir.

kāmtār < *kām+tār* “alçak gönüllü, mütevazı, kibirsiz” (URS, 642) (Far. *kām*: az, eksik (URS, 642))

2.3.1.50. +tu

Sadece bir örneğini tespit ettiğimiz ek, isimlere gelerek anlamı kuvvetlendirir.¹¹⁷

yantu < *yan+tu* “eğik, eğilmiş” (URS, 781)

2.3.1.51. +tuğ/ +tük

Sadece birkaç örneğini tespit ettiğimiz isimden isim yapım ekidir. Anlamı kuvvetlendiren, alıntı kelimelere de gelen ek, +tük/ +tuğ şekilleri ile

¹¹⁷ Muharrem Ergin ekle ilgili olarak -tı, -ti, -tu, tū şekillerini vererek yalnız tabiat taklidi isimlerde kullanılan işlek bir ek olduğu ve eskiden d’li şekilde olduğunu belirtmiştir. *parıl-tı, şırıl-tı, cıvıl-tı, gümbür-tü, şangır-tı*. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s.177. Tahsin Banguoğlu ise Türkçede isimden isim yapan bir -ti ekinin bulunduğu ve sayılı örneklerinin olduğunu belirtmiştir. Bu ekin işlek olarak iki heceli, -ir ve - il ile uzatılmış yansımaları geldiği belirtilmiştir. *cayır-tı, şarıl-tı, kımıl-tı* vb.Türkçede -ti ekinin isimlere gelen eski bir aşağılama eki olduğu ve bir yandan da bu yansıma adlarında canlılığını korumuş, bir yandan da fiillere gelen aynı anlatımda -inti ekini ortaya çıkarmış olabileceğinin sanıldığını belirtmiştir. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Ankara, 1990, s. 203. 204. Yeni Uygur Türkçesindeki bu ekin farklı fonksiyonda kullanılmış olabileceği düşünülebilir.

ünlü uyumuna girer. Bu ekin Kıpçak lehçesinin etkisiyle asimilasyona uğradığı düşünülebilir.

<i>kämtük</i>	<	<i>käm+tük</i>	“kusur, noksan, eksiklik” (URS, 642)
(Far. <i>käm</i> : az, eksik (URS, 642))			
<i>ölümtük</i>	<	<i>ölüm+tük</i>	“leş” (URS, 110)
<i>yantuk</i>	<	<i>yan+tuḡ</i>	“eğik, eğilmiş” (URS, 781)

İsimden İsim Yapan Alıntı Ekler

2.3.1.52. +än

İsim ve sıfatlara gelen -än eki, Arapça zarf türeten eklerdendir. Yeni Uygur Türkçesine genellikle ince şekliyle girmiştir.¹¹⁸

<i>zāhirän</i>	<	<i>zāhir+än</i>	“zahiren, görünüşte, görünüşe göre” (URS, 471) (Ar. <i>zāhir</i> : açık, sarıh (URS, 471))
<i>ḥitabän</i>	<	<i>ḥitab+än</i>	“hitaben, birinin yüzüne söyleyerek” (URS, 430)
<i>rohän</i>	<	<i>roh+än</i>	“ruhen, manevi” (URS, 466)
<i>şāḥsän</i>	<	<i>şāḥs+än</i>	“şahsen” (URS, 545)
<i>tādricän</i>	<	<i>tādric+än</i>	“tedricen, yavaş yavaş” (URS, 292)
<i>mācburän</i>	<	<i>mācbur+än</i>	“mecburen, zorla” (URS, 700)
<i>tāḥminän</i>	<	<i>tāḥmin+än</i>	“tahminen” (URS, 291)
<i>vakalätän</i>	<	<i>vakalät+än</i>	“vekaleten” (URS, 746)

2.3.1.53. +anä

İsim ve sıfatlara gelen -anä eki, Farsça zarf türeten eklerdendir.¹¹⁹
Ek, ünlü ile biten kelimelere yardımcı bir sesle eklenir.

<i>acizanä</i>	<	<i>aciz+anä</i>	“garip halde, hafifçe, gevşekçe” (URS, 20)
<i>adilanä</i>	<	<i>adil+anä</i>	“adilane, adil olarak” (URS, 26)

¹¹⁸ Ekle ilgili *şāḥsän*, *tāḥminän*, *kāstän*, *bāzän*, *cavabän*, *mācburän*, *aynän*, *asasän*, *ķismän* örnekleri verilmiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili, Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 273.

¹¹⁹ Kaydarov ekle ilgili *dostanä*, *vāḥşianä*, *ķāhrimanä*, *şadiyanä*, *māḡruranä*, *mārdanä*, *pidakaranä*, *şairanä* vb. örneklerini vermiştir. Ayrıca bu ekin -larçä ekiyle aynı işlevde olduğu belirtilmiş ve *dostanä-dostlarçä*, *vāḥşianä-vāḥşilärçä*, *ķāhrimanä-ķāhrimanlarçä*, *mārdanä- mārtlärçä* örnekleri verilmiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili, Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 273.

	<i>aķilană</i>	<	<i>aķil+ană</i>	“akıllıca” (URS, 42)
	<i>cahılană</i>	<	<i>cahil+ană</i>	“cahil gibi” (URS, 364)
	<i>cărimană</i>	<	<i>cărim+ană</i>	“para cezası” (URS, 366)
366)	<i>căsurană</i>	<	<i>căsır+ană</i>	“cesurluk, cesurane” (URS,
	<i>dostană</i>	<	<i>dost+ană</i>	“dostane” (URS, 447)
	<i>iblisănă</i>	<	<i>iblis+ană</i>	“iblisçe” (URS, 156)
699)	<i>mahirănă</i>	<	<i>mahir+ană</i>	“mahirâne, maharetli” (URS,
	<i>mărdană</i>	<	<i>mărd+ană</i>	“merdane” (URS, 702)
495)	<i>sadıkănă</i>	<	<i>sadık+ană</i>	“sadıkane, sadakatle” (URS,
509)	<i>sân’atkarănă</i>	<	<i>sân’atkar+ană</i>	“sanatkarane, sanatlı” (URS,
	<i>şairănă</i>	<	<i>şair+ană</i>	“şairane” (URS, 540)
	<i>vâhşiyănă</i>	<	<i>vâhşi+y+ană</i>	“vahşiyane” (URS, 748)
	<i>zalimană</i>	<	<i>zalim+ană</i>	“zalimane” (URS, 470)

2.3.1.54. +ändă

Farsça +*ändă* eki, isimlere gelerek o işi yapanı ifade eder.

(URS, 433)	<i>dapändă</i>	<	<i>dap+ändă</i>	“çalgıcı” (URS, 433) (Far. <i>dap</i> : def
	<i>sazändă</i>	<	<i>saz+ändă</i>	“çalgıcı, müzisyen” (URS, 496)

2.3.1.55. +at /+ät

Yapma mastarlar, Arapçada dişil sıfatlar oluşturur ve bir ismin sıfatı olarak kullanılır. Bu sıfatların bir kısmı Türkçeye girmiştir.¹²⁰

<i>äbidiyät</i>	<	<i>äbidiy+ät</i>	“ebediyet” (URS, 62)
<i>ädibiyat</i>	<	<i>ädibiy+at</i>	“edebiyat” (URS, 66)
<i>hususiyät</i>	<	<i>hususiy+ät</i>	“özellik, ayrıcalık” (URS, 427)
<i>icadiyät</i>	<	<i>icadiy+ät</i>	“yaratıcılık” (URS, 158)
<i>mädiniyät</i>	<	<i>mädiniy+ät</i>	“medeniyet” (URS, 702)
<i>mäcburiyät</i>	<	<i>mäcburiy+ät</i>	“mecburiyet” (URS, 700)
<i>paaliyät</i>	<	<i>paaliy+ät</i>	“faaliyet” (URS, 237)
<i>väsiyät</i>	<	<i>väsiy+ät</i>	“vasiyet” (URS, 748)
<i>vähşiyät</i>	<	<i>vähşi+y+ät</i>	“vahşet” (URS, 748)
<i>sämimiyät</i>	<	<i>sämimiy+ät</i>	“samimiyet” (URS, 509)

2.3.1.56. +baz

Farsça “oynayan, oynatıcı” anlamındaki birleşik isim yapan *+bāz* eki alıntı kelimelerle birlikte Türkçe kelimelere de gelerek bir işle uğraşanı ifade eden isimler yapar.

<i>canbaz</i>	<	<i>can+baz</i>	“cambaz” (URS, 363)
<i>näyzäbaz</i>	<	<i>näyzä+baz</i>	“eskimci” (URS, 738) (Far. <i>näyzä</i> : mızrak (URS, 738))

¹²⁰ Habibe Yazıcı, *Yeni Uygur Türkçesinde Arapça ve Farsça Unsurlar*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1999, s. 180.

2.3.1.57. +bäd

Farsça olumsuzluk eki,¹²¹ olumsuz anlamda vasıf ismi yapar.

<i>bädbäht</i>	<	<i>bäd+bäht</i>	“bedbaht” (URS, 200)
<i>bädählak</i>	<	<i>bäd+ählak</i>	“bozuk ahlak” (URS, 199)
<i>bädbäşirä</i>	<	<i>bäd+bäşirä</i>	“çirkin, yakışıksız” (URS, 200)
<i>bädpikir</i>	<	<i>bäd+pikir</i>	“kötü fikir” (URS, 200)
<i>bädnam</i>	<	<i>bäd+nam</i>	“kötü nam” (URS, 200)
<i>bädkılık</i>	<	<i>bäd+kılık</i>	“edepsiz, uygunsuz” (URS, 200)
<i>bädçährä</i>	<	<i>bäd+çährä</i>	“çirkin, yakışıksız” (URS, 200)

2.3.1.58. +bi

Farsçada isimden olumsuz sıfatlar yapan bu ön ek, Yeni Uygur Türkçesinde aynı zamanda Arapça kelimelerle de kullanılmaktadır.¹²²

<i>biazar</i>	<	<i>bi+azar</i>	“masum, zararsız” (URS, 227)
<i>biar</i>	<	<i>bi+ar</i>	“arsız” (URS, 227)
<i>biaman</i>	<	<i>bi+aman</i>	“amansız” (URS, 227)
<i>biädäp</i>	<	<i>bi+ädäp</i>	“edepsiz” (URS, 228)
<i>bitakät</i>	<	<i>bi+takät</i>	“takatsiz” (URS, 228)
<i>bican</i>	<	<i>bi+can</i>	“cansız, ölü” (URS, 229)
<i>biçarä</i>	<	<i>bi+çarä</i>	“çaresiz” (URS, 229)
<i>bidärman</i>	<	<i>bi+därman</i>	“kuvvetsiz, bitkin” (URS, 229)
<i>bigäm</i>	<	<i>bi+gäm</i>	“kaygısız, düşüncesiz” (URS, 233)
<i>biçarar</i>	<	<i>bi+çarar</i>	“kararsız” (URS, 233)

¹²¹ Steingass, bu eki olumsuzluk ifade eden bir önek olarak tanımlar. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Librairie du Liban, Beirut, 1975, s. 213.

¹²² Habibe Yazıcı, *Yeni Uygur Türkçesinde Arapça ve Farsça Unsurlar*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 199, s. 351. Steingass, bu eki olumsuzluk ifade eden bir ön ek olarak tanımlar. *bi idrak*, *bi-arz* vb. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Librairie du Liban, Beirut, 1975, s. 213.

2.3.1.59. +bin

Farsça son ek olan *+bin* eki isimlerin sonuna gelerek bir işi yapanı ifade eden isimler yapar.

<i>tamaşabin</i>	<	<i>tamaşa+bin</i>	“seyirci” (URS, 283)
<i>palbin</i>	<	<i>pal+bin</i>	“falci, fala bakan” (URS, 245)

2.3.1.60. +çä

Farsça *+çä* eki küçültme ifade eden isimler türetir. Yeni Uygur Türkçesinde de aynı fonksiyonuyla kullanılır.

<i>ķazançä</i>	<	<i>ķazan+çä</i>	“tencere” (URS, 584)
<i>tarmaķçä</i>	<	<i>tarmaķ+çä</i>	“daha küçük dal, kol” (URS, 274)
(Far. <i>tarmaķ</i> : dal, budak (URS, 274))			
<i>taķiçä</i>	<	<i>taķtā+ çä</i>	“küçük raflar” (URS, 270)
<i>zärričä</i>	<	<i>zärrä+çä</i>	“küçük parça” (URS, 473)
<i>gilāmçä</i>	<	<i>gilām+çä</i>	“küçük kilim” (URS, 685)
<i>kaltākçä</i>	<	<i>kaltāk+çä</i>	“küçük sopa” (URS, 636)
<i>şähärçä</i>	<	<i>şähär+çä</i>	“küçük şehir” (URS, 5)

2.3.1.61. +dan

Farsça son ek olan *+dān* eki isimlere gelerek nesne ve vasıf isimleri yapar.¹²³

lazidan < *lazā+dan* “biberlik, biber kutusu” (URS, 686)
(Ç. *laza*: kırmızı biber (URS, 686))

küldan < *kül+dan* “kül tablası” (URS, 663)

tuzdan < *tuz+dan* “tuz kutusu” (URS, 334)

şamdan < *şam+dan* “şamdan, mumluk” (URS, 544)

(Ar. *şam* : mum (URS, 544))

yağdan < *yağ+dan* “yağ kutusu” (URS, 775)

güldan < *gül+dan* “vazo, çiçeklik” (URS, 681)

sovundan < *sovun+dan* “sabun kutusu” (URS, 519)

bilimdan < *bilim+dan* “ehil, bilgiç” (URS, 235)

tuğumdan < *tuğum+dan* “yumurtalık” (URS, 329)

kavapdan < *kavap+dan* “kebap pişiren alet” (URS, 637)

2.3.1.62. +dar

Farsça koruyuculuk veya sahiplik ifade eden *+dār* eki¹²⁴ Türkçe ve alıntı kelimelerin sonuna gelerek vasıf isimi yapar.

ahāṇdar < *ahāṇ+dar* “ahenkli” (URS, 56)

āmḡākdar < *āmḡāk+dar* “emekçi, çalışan” (URS, 80)

dindar < *din+dar* “dindar” (URS, 459)

kūldar < *kūl+dar* “köle sahibi” (URS, 617)

¹²³ Kaydarov ekle ilgili, *küldan*, *şamdan*, *kāndan*, *kavapdan* örnekleri verilmiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 229. Hamit Tömür ise, Farsça bu ekin Yeni Uygur Türkçesinde sıklıkla kullanıldığı ve *sudan*, *çaydan*, *güldan*, *şamdan*... vb. örnekleri vermiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 87.

¹²⁴ Steingass'ın sözlüğünde *dār* “tutan, elinde bulunduran, sahip olan” anlamında bir sıfat olarak açıklanmıştır. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Librairie du Liban, Beirut, 1975, s. 495. *hükümdar*, *maldar*, *tārāpdar*, *minnātdar*, *āmādar*, *bayraqdar* örnekleri verilmiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 225.

<i>vapadar</i>	<	<i>vapa+dar</i>	“vefali” (URS, 744)
<i>matāmdar</i>	<	<i>matām+dar</i>	“yas halinde” (URS, 694)
<i>salmaḳdar</i>	<	<i>salmaḳ+dar</i>	“ağırlıklı” (URS, 501)
<i>sārmayidar</i>	<	<i>sārmayā+d</i>	“sermayedar, sermayeli” (URS, 507)
<i>zimindar</i>	<	<i>zimin+dar</i>	“toprak ağası” (URS, 479)
<i>maldar</i>	<	<i>mal+dar</i>	“zengin servet sahibi” (URS, 698)
<i>tacdar</i>	<	<i>tac+dar</i>	“taçlı, taç sahibi” (URS, 270)
<i>tārāpdar</i>	<	<i>tārāp+dar</i>	“tarafdar” (URS, 292)
<i>yaridar</i>	<	<i>yara+dar</i>	“yaralı” (URS, 772)

2.3.1.63. +doz

Farsça son eklerinden +doz eki, isimlere gelerek meslek isimleri yapar.¹²⁵

<i>mozdoz</i>	<	<i>moz+doz</i>	“ayakkabıcı” (URS, 711)
<i>moynādoz</i>	<	<i>moynā+doz</i>	“kürkçü” (URS, 713) (Fars. <i>moyne</i> : kürk (URS, 713))

2.3.1.64. +gar

Farsça birleşik isim türeten +gār eki yer isimleri yapar.

<i>yadgar</i>	<	<i>yad+gar</i>	“anıt, abide, heykel, eser” (URS, 771) (Fars. <i>yad</i> : yad, anma, akla getirme” (URS, 771))
---------------	---	----------------	--

¹²⁵ Farsça *düz*, Özbek Türkçesinde de +doz şeklindedir. *Diken* anlamında Farsça bir sıfat olan ek, Özbek Türkçesinde ek olarak kullanıldığı ve meslek isim yaptığı belirtilmiştir. *etik+doz* “ayakkabıcı” örneği verilmiştir. Volkan Çoşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara, 2000, s. 45.

2.3.1.65. +gär

Farsça birleşik isim ve sıfat yapan +gär eki yapan, eden, yapıcı anlamlarında geçmektedir.

2.3.1.65.1. Farsça +gär eki vasıf isimleri türetir. ¹²⁶

<i>cadugär</i>	<	<i>cadu+gär</i>	“büyücü, sihirbaz” (URS, 358)
<i>israpgär</i>	<	<i>israp+gär</i>	“israf eden” (URS, 166)
<i>höddigär</i>	<	<i>höddi+gär</i>	“sorumlu” (URS, 762)
<i>tamagär</i>	<	<i>tama+gär</i>	“tamahkâr” (URS, 284) (Ar. <i>tama</i> : tamah (URS, 284))

2.3.1.65.2. Ayrıca isimlere gelerek meslek isimleri de yapar.

<i>zärgär</i>	<	<i>zär+gär</i>	“kuyumcu” (URS, 473) (Fars.zer: altın (URS, 473))
---------------	---	----------------	---

2.3.1.66. +göy

2.3.1.66.1. Farsça +göy, isimlere gelerek meslek isimleri yapar.

<i>näsihätgöy</i>	<	<i>näsihät+göy</i>	“nasihatçi, akıl hocası” (URS, 736)
<i>huşamätgöy</i>	<	<i>huşamät+göy</i>	“pohpohçu, dalkavuk” (URS, 427)

(Fars. *huşamät* : dalkavukluk, pohpohlama (URS, 427))

¹²⁶ İsimlerin sonuna gelerek ism-i fâil veya meslek ismi yapar. İ. Ünver, “Çeviriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler, Türkoloji Dergisi, C. XI, Ankara, 1993, s. 64. Hamit Tömür aynı madde başında -gär, -kär eklerinin Farsça olduğunu ve Arapça yani alıntı kelimelere geldiğini ve ekin isimlere gelerek işi yapanı ifade ettiğini belirtmiştir. *miskär, zärgär, dävagär*...vb. örnekler verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 90. Kaydarov ise aynı madde başında ekin -kar/ -kär/ -gar/ -gär şekillerinin olduğunu ve *pahtikar, hizmatkar, häväskar, zärgar, sodigär, miskär* vb. örnekler verilmiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 225.

2.3.1.66.2. Ayrıca kuvvetlendirme fonksiyonu da vardır.

huşgöy < *huş+göy* “hoş, tatlı” (URS, 428)

2.3.1.67. +häm

Farsça edat türeten +*häm*+ eki isimlere gelerek birliktelik, ortaklık ifade eden kelimeler yapar.¹²⁷

<i>hämäsir</i> (URS, 761)	<	<i>häm+äsir</i>	“çağdaş, aynı devreye ait”
<i>hämpikir</i>	<	<i>häm+pikir</i>	“hemfikir” (URS, 761)
<i>hämçins</i>	<	<i>häm+cins</i>	“aynı cinsten” (URS, 761)
<i>hämşähär</i>	<	<i>häm+şähär</i>	“hemşehri” (URS, 761)
<i>hämkar</i>	<	<i>häm+kar</i>	“meslektaş” (URS, 761)
<i>hämsohbät</i>	<	<i>häm+söhbät</i>	“muhatap” (URS, 761)
<i>hämhizmät</i>	<	<i>häm+hizmät</i>	“iş arkadaşı” (URS, 761)

2.3.1.68. +han

Farsça birleşik sıfat yapan +*hän* eki, isimlere gelerek şahıs isimleri türetir.¹²⁸

<i>duağan</i> (URS, 450)	<	<i>dua+han</i>	“otçu, üfürükçü, efsuncu” (URS, 450)
<i>sahipğan</i>	<	<i>sahip+han</i>	“ev sahibi” (URS, 503)
<i>periğan</i> (URS, 262)	<	<i>peri+han</i>	“büyücü, sihirbaz, efsun, üfürükçü” (URS, 262)
<i>şahzadiğan</i>	<	<i>şahzadä+han</i>	“prenses” (URS, 545)

¹²⁷ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Ankara, 2002, s. 354.

¹²⁸ Hamit Tömür, Farsça +*hän* ekiyle ilgili olarak *kitaphan*, *duağan* örneklerini vermiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 91.

2.3.1.69. +ḥana

Farsça +ḥāne eki isimlere gelerek yer ifade eden birleşik isimler yapar.¹²⁹

<i>ağriḥana</i>	<	<i>ağriḡ+ḥana</i>	“hastane” (URS, 39)
<i>atḥana</i>	<	<i>at+ḥana</i>	“at ağılı” (URS, 17)
<i>butḥana</i>	<	<i>but+ḥana</i>	“mabet, tapınak” (URS, 217)
<i>ālçiḥana</i>	<	<i>ālçi+ḥana</i>	“büyükelçilik, sefaret” (URS,
78)			
<i>hāpṣḥana</i>	<	<i>hāpis+ḥana</i>	“hapishane” (URS, 757)
<i>karḥana</i>	<	<i>kar+ḥana</i>	“işletme, tesis, fabrika” (URS,
634)			
<i>kirḥana</i>	<	<i>kir+ḥana</i>	“çamaşırhane” (URS, 671)
<i>musapirḥana</i>	<	<i>musapir+ḥana</i>	“misafirhane” (URS, 716)
<i>kāptāṛḥana</i>	<	<i>kāptār+ḥana</i>	“güvercin yuvası” (URS, 637)
<i>malḥana</i>	<	<i>mal+ḥana</i>	“ağıl, ahıl” (URS, 698)
<i>samanḥana</i>	<	<i>saman+ḥana</i>	“ot ambarı, samanlık” (URS,
501)			
<i>solaḳḥana</i>	<	<i>solak+ḥana</i>	“hapishane” (URS, 518)
<i>tamaḳḥana</i>	<	<i>tamak+ḥana</i>	“yemekhane” (URS, 283)
<i>vakalātḥana</i>	<	<i>vakalāt+ḥana</i>	“temsilcilik” (URS, 746)
<i>yetimḥana</i>	<	<i>yetim+ḥana</i>	“yetimhane” (URS, 796)
<i>zindanḥana</i>	<	<i>zindan+ḥana</i>	“zindan, hapishane” (URS, 479)

¹²⁹ Yeni Uygur Türkçesindeki +ḥāna ekinin Farsça +ḥāne eki olduğunu ve isimlere gelerek yer ifade eden birleşik isimler yaptığını belirtmiş ve *çayḥana*, *kitaḅḥana*, *işḥana*, *basmiḡa*, *māyhanḥana*...vb. örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 86.

2.3.1.70. +ħor

Farsça +ħor eki vasıf ve bir şeye düşkünlük bildiren şahıs isimleri yapar.¹³⁰

<i>balaħor</i>	<	<i>bala+ħor</i>	“kavgacı, yaygaracı” (URS, 195)
<i>çayħor</i>	<	<i>çay+ ħor</i>	“çay tiryakisi” (URS, 388)
<i>şarapħor</i>	<	<i>şarap+ħor</i>	“içici, alkolik” (URS, 541)
<i>şirinħor</i>	<	<i>şirin+ħor</i>	“tatlıya düşkün” (URS, 558)
<i>paydiħor</i>	<	<i>paydä+ħor</i>	“çıkarıcı” (URS, 246)
<i>yaliħor</i>	<	<i>yalä+ħor</i>	“iftiracı” (URS, 779)
<i>mänsäpħor</i>	<	<i>mänsäp+ħor</i>	“makam, mevki düşkünü” (URS, 707) (Ar. <i>mänsäp</i> : rütbe, makam, mevki (URS, 707))
<i>tamakiħor</i>	<	<i>tamaki+ħor</i>	“sigara tiryakisi” (URS, 284)
<i>tekinħor</i>	<	<i>tekin+ħor</i>	“bedavacı” (URS, 345)

2.3.1.71. +ist

Bir fikrin taraftarlığını ifade eden şahıs isimleri yapar.

<i>sotsiyalist</i>	<	<i>sotsiyal+ist</i>	“sosyalist” (URS, 512)
<i>Markisist</i>	<	<i>Marks-ist</i>	“Marksist” (URS, 695)
<i>liberalist</i>	<	<i>liberal+ist</i>	“liberalist” (URS, 693)

¹³⁰ Hamit Tömür Farsça +ħor ekinin yeme ve içme isimlerine gelerek o işi yapan ve düşkünlük ifade ettiğini belirtmiştir. *adämħor*, *kanħor*, *çayħor*, ...vb. örnekleri vermiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uyğur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 89.

2.3.1.72. +iy / +viy

Arapça mensubiyet eki /i/ nin Yeni Uygur Türkçesinde aldığı şeklidir. Ünlü ile biten kelimelere +viy ünsüz ile bitenlere ise +iy şeklinde eklenir.¹³¹ Bir nesneye veya bir olaya ait olma bildirir. Ayrıca birkaç örnekte /i/ şekli de vardır ve bu ek ünlü ile biten kelimelere yardımcı bir sesle bağlanır.

<i>aileviy</i>	<	<i>aile+viy</i>	“aileye ait” (URS, 13)
<i>asasiy</i>	<	<i>asas+iy</i>	“asıl ve temele ait” (URS, 35)
<i>cuğrapiy</i>	<	<i>cuğrap+iy</i>	“coğrafi” (URS, 370)
<i>diniy</i>	<	<i>din+iy</i>	“dinî” (URS, 459)
<i>tärbiiyiy</i>	<	<i>tärbiiä+viy</i>	“terbiyevî” (URS, 293)
<i>pikriy</i>	<	<i>pikir +iy</i>	“fikrî” (URS, 266)
<i>zamaniviy</i>	<	<i>zamanä+viy</i>	“çağdaş” (URS, 470)
<i>ħarici</i>	<	<i>ħariç+i</i>	“dış, haricî” (URS, 418)
<i>yavayi</i>	<	<i>yava+y+i</i>	“yabanî” (URS, 782) (yava : yaban
(URS, 782))			
<i>mäcburiy</i>	<	<i>mäcbur+iy</i>	“mecburi, zorunlu” (URS, 700)
<i>sämaviy</i>	<	<i>säma+viy</i>	“semavi, göksel” (URS, 509)
<i>täsviriy</i>	<	<i>täsvir+iy</i>	“tasviri” (URS, 296)
<i>käspiy</i>	<	<i>käsp+iy</i>	“mesleki, meslekle ilgili” (URS, 639)

¹³¹ Arapçada çeşitli vezinlerdeki kelimelere “nispet i’si” adı verilen bir *ی* ilave etmek suretiyle ism-i mensup yapılır. Bu ek kelimelere eklenirken son harflerine göre değişiklikler yapar. Arapçadaki nispet i’sinin bulunduğu kelimelerde Yeni Uygur Türkçesinde uzunluk yerine -y türemesi olur. ¹³¹ Habibe Yazıcı, *Yeni Uygur Türkçesinde Arapça ve Farsça Unsurlar*, Gazi Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1999, s. 166. Hamit Tömür bu ekin esasen Arapça, Farsça kısmında Rusçada giren isimlere sıfat yaptığı belirtilmiştir. *tarihiy, inqilabiy, diniy, iktisadiy, änäniviy, partiviy* örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 112.

2.3.1.73. +izm

Bir fikrin taraftarlığını ifade eden soyut isimler türetir. ¹³²

<i>subyektivizm</i>	<	<i>subyektiv+izm</i>	“sübjektivizm” (URS, 521)
<i>sotsializm</i>	<	<i>sotsial+izm</i>	“sosyalizm” (URS, 512)
<i>liberalizm</i>	<	<i>liberal+izm</i>	“liberalizm” (URS, 693)
<i>realizm</i>	<	<i>real+izm</i>	“realizm, gerçekçilik” (URS, 467)
<i>kapitalizm</i>	<	<i>kapital+izm</i>	“kapitalizm” (URS, 633)

2.3.1.74. +kar

Farsça birleşik sıfat yapan *+kār* eki isimlere gelerek “eden, edici” anlamlarını ifade eder. ¹³³

<i>adavātkar</i>	<	<i>adavāt+kar</i>	“kin besleyicilik” (URS, 24)
<i>eyipkar</i>	<	<i>eyip+kar</i>	“suçlu, sanık” (URS, 155)
<i>icatkar</i>	<	<i>icat+kar</i>	“yaratıcı” (URS, 158)
<i>günakar</i>	<	<i>güna+kar</i>	“suçlu, günahkar” (URS, 683)
<i>heveskar</i>	<	<i>heves+kar</i>	“istekli, talip, gönüllü, hevesli” (URS, 761)
<i>mädätkar</i>	<	<i>mädät+kar</i>	“yardımcı” (URS, 701)
<i>sän’atkar</i>	<	<i>sän’at+kar</i>	“sanatkar” (URS, 509)
<i>täcribikar</i>	<	<i>täcribä+kar</i>	“tecrüben eden, tecrübe edinen” (URS, 291)

¹³² Hamit Tömür ekin Rusça türetme eklerinden olduğunu ve *Marksizm, läninizm, matäriyalizm, räalizm* ...vb. örnekler verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 92.

¹³³ Hamit Tömür *+kar* ekinin isimlere gelerek bir işi yapma etme ve vasıf isimleri yaptığını belirtmiştir. *biyankar, sbiyankar, sän’atkar, pahtıkar; häväsakar, täläpkar*... vb. örnekleri vermiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 89.

2.3.1.75. +kăş

Farsça birleşik isim yapan +*kăş* eki isimlere gelerek ism-i fâil yapar.¹³⁴

<i>capakăş</i>	<	<i>capa+kăş</i>	“cefa çeken” (URS, 358)
<i>gädänkăş</i>	<	<i>gädän+kăş</i>	“inatçı, direngen” (URS, 677)
<i>hăzilkăş</i>	<	<i>hăzil+kăş</i>	“şakacı” (URS, 759)
<i>hiyalkăş</i>	<	<i>hiyal+kăş</i>	“hayalci” (URS, 432)
<i>măpikăş</i>	<	<i>măpă+kăş</i>	“arabacı” (URS, 700) (A. <i>măpă</i> : kapalı at arabası)
<i>tăŋzikăş</i>	<	<i>tăŋzi +kăş</i>	“tezgah ile satıcılık yapan kimse” (URS, 302)

2.3.1.76. +măn

Farsça +*mănd* eki, Yeni Uygur Türkçesinde +*măn* şeklindedir; ancak bir örnekte +*mănd*’li şekli de tespit edilmiştir. İsimlere gelerek vasıf isimleri yapar.

<i>arzumăn</i>	<	<i>arzu+măn</i>	“arzu eden, seven” (URS, 29)
<i>iştıyakmăn</i>	<	<i>iştıyak+măn</i>	“hırslı, istekli, susamış” (URS, 117)
<i>şamdăn</i>	<	<i>şad+măn</i>	“neşeli, sevinçli, memnun” (URS, 541)
<i>dertmăn</i>	<	<i>dert+măn</i>	“dertli, acı çeken” (URS, 441)
<i>dölätmăn</i>	<	<i>dölät+măn</i>	“zengin” (URS, 449)
<i>saadätmăn</i>	<	<i>saadätmăn</i>	“saadetli” (URS, 492)
<i>kesălmăn</i>	<	<i>kesăl+măn</i>	“hastalı, sağlıksız” (URS, 667)

¹³⁴ Hamit Tömür Fasça bu ekin hareketi yapanı ifade ettiğini belirtmiş *harvikăş*, *kirakăş*, *hayankăş*, *tăhtiravankăş*, *çapakăş*...vb. örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 90. Kaydarov ise ekle ilgili *harvikăş*, *mehnătkăş*, *ăpiyünkăş*, *haraĳkăş*, *oyunkăş*, *ziyankăş*, *hăzilkăş*vb. örnekleri vermiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 225.

- zohmān* < *zoh+mān* “hevesli, istekli” (URS, 475)
 (Rus.zoh: memnuniyet, hoşnutluk, hayranlık, sevinç taşkınlığı (URS, 475))
ayalmānd < *ayal+mānd* “evli” (URS, 58)

2.3.1.77. +na

Farsça olumsuzluk eki +na¹³⁵ Türkçe ve çoğunlukla alıntı kelimelerden olumsuz anlamda vasıf ismi yapar.

- nailac* < *na+ilac* “çaresiz” (URS, 729)
nacins < *na+cins* “cinssiz” (URS, 729)
nahāk < *na+hāk* “haksız” (URS, 733)
naķulay < *na+ķulay* “kolay olmayan, zor” (URS, 731)
namaķul < *na+maķul* “makul olmayan” (URS, 732)
narazi < *na+razi* “rızasız” (URS, 729)
natayin < *na+tayin* “belirsiz” (URS, 729)
natinķ < *na+tinķ* “huzursuz, endişeli, rahatsız, telaşlı”
 (URS, 729)
natoĝri < *na+toĝri* “yanlış, hata, doğru olmayan” (URS,
 729)
naümit < *na+ümit* “ümitsiz” (URS, 729)

¹³⁵ Steingass, bu eki isimlerde önce gelen olumsuzluk eki olarak açıklamıştır. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Librairie du Liban, Beirut, 1975, s. 1365. Farsçada isimlerden veya olumlu sıfatlardan olumsuz sıfatlar yapan bu ek, Yeni Uygur Türkçesinde Farsçadan giren kelimelerle birlikte kullanıldığı gibi aynı zamanda Arapça kelimelerle de kullanılmaktadır. Habibe Yazıcı, *Yeni Uygur Türkçesinde Tasvir Fiilleri*, GÜ (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 199, s. 352. Farsça olumsuzluk eki +na ekiyle ilgili olarak *naümid*, *nainsap*, *natayin*, *nakar* örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür, *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 113.

2.3.1.78. +namä

Türkçe ve alıntı kelimelere gelen Farsça +*nāmā* eki birleşik sıfat yapar.¹³⁶

<i>agahnamä</i>	<	<i>agah+namä</i>	“uyarı mektubu” (URS, 43)
<i>iltimasnamä</i>	<	<i>iltimas+namä</i>	“dilekçe” (URS, 176)
<i>eyipnamä</i>	<	<i>eyip+namä</i>	“mahkumiyet kararı, iddianame” (URS, 156)
<i>salnamä</i>	<	<i>sal+namä</i>	“vakayiname” (URS, 501)
<i>şärtnamä</i>	<	<i>şärt+namä</i>	“sözleşme, antlaşma” (URS, 540)
<i>şahadätnamä</i>	<	<i>şahadät+namä</i>	“şahadetname” (URS, 545)
<i>vädinamä</i>	<	<i>vädä+namä</i>	“yazılı vaat” (URS, 747)
<i>muraciätnamä</i>	<	<i>muraciät+namä</i>	“müracaatname” (URS, 715)
<i>sayahätnamä</i>	<	<i>sayahät+namä</i>	“seyahatname” (URS, 503)
<i>täklipnamä</i>	<	<i>täklip+namä</i>	“teklifname” (URS, 300)
<i>kapalätnamä</i>	<	<i>kapalät+namä</i>	“kefaletname” (URS, 633)

¹³⁶ Hamit Tömür ekle ilgili olarak *vädinamä*, *täkdürnamä*, *çäñnamä*, *yilnamä*, *şärtnamä* ...vb. örnekleri vermiştir. Hamit Tömür, *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 87-88.

2.3.1.79. +päräst

İsimlere gelen Farsça birleşik sıfat yapan +*päräst* eki bir şeyin taraftarlığını ifade eden şahıs isimleri yapar.¹³⁷

<i>atäşpäräst</i> (URS, 17)	<	<i>atäş+päräst</i>	“ateşe tapan kimse”
<i>ämälpäräst</i> (URS, 79)	<	<i>ämäl+päräst</i>	“mevki düşkünü” (URS,
<i>butpäräst</i> (URS, 217)	<	<i>but+päräst</i>	“putperest, puta tapan”
<i>cahalätpäräst</i> (URS, 364)	<	<i>cahalät+päräst</i>	“cehalet taraftarı” (URS,
<i>pursätpäräst</i>	<	<i>pursät+päräst</i>	“fırsatçı” (URS, 258)
<i>tecribipäräst</i> (URS, 290)	<	<i>tecribä+päräst</i>	“tecrübe taraftarı” (URS,
<i>mänsäppäräst</i> (URS, 707)	<	<i>mänsäp+päräst</i>	“makam, mevki düşkünü) (URS, 707))
<i>siyasätpäräst</i> (URS, 540)	<	<i>siyasät+päräst</i>	“politika düşkünü” (URS,
<i>şöhrätpäräst</i> (URS, 550)	<	<i>şöhrät+päräst</i>	“şöhret düşkünü” (URS,
<i>täcribipäräst</i> (URS, 290)	<	<i>täcribä+päräst</i>	“tecrübe taraftarı” (URS,

¹³⁷ Hamit Tömür ekin +*päräs* şeklinde olduğunu belirtmiş ve *abroypäräs*, *pulpäräs*, *ämälpäräs*, *atäşpäräs* örneklerini vermiştir. Hamit Tömür, *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 112-113.

2.3.1.80. +pärvär

Farsça birleşik isim yapan +pärvär eki bir şeyin taraftarlığını belirten şahıs isimleri yapar.¹³⁸ Sadece bir örneğini tespit ettiğimiz bu ekin +vār şekli de vardır.

<i>insanpärvär</i>	<	<i>insan+pärvär</i>	“insancıl, insanı seven, hümanist” (URS, 182)
<i>maarippärvär</i>	<	<i>maarip+pärvär</i>	“eğitimci, marifetçi” (URS, 694)
<i>hürriyetpärvär</i>	<	<i>hürriyet+pärvär</i>	“hürriyet taraftarı” (URS, 765)
<i>sulhpärvär</i>	<	<i>sulh+pärvär</i>	“barışçı” (URS, 526)
<i>tärräkkipärvär</i>	<	<i>tärräkki+pärvär</i>	“gelişme taraftarlığı” (URS, 293)
<i>vätänpärvär</i>	<	<i>vätän+pärvär</i>	“vatanperver, vatansever” (URS, 747)

2.3.1.81. +pāz

Farsça +pāz eki isimlere gelerek meslek ve vasıf isimleri türetir.¹³⁹

<i>sahtipāz</i>	<	<i>sahtā+pāz</i>	“sahtekar” (URS, 494)
<i>aşpāz</i>	<	<i>aş+pāz</i>	“aşçı” (URS, 37)
<i>samsipāz</i>	<	<i>samsā+pāz</i>	“börekçi” (URS, 501)
<i>kavappāz</i>	<	<i>kavap+pāz</i>	“kebabçı” (URS, 637)

¹³⁸ *halkpärvär*, *insanpärvär*, *vätänpärvär* örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uyğur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 113.

¹³⁹ Farsça +pāz ekiyle ilgili *aşpāz*, *samsipāz*, *zasüypāz* örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uyğur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 90.

2.3.1.82. +stan

Farsça +*stān* eki, isimlere gelerek yer isimleri türetir.¹⁴⁰

<i>gölüstan</i>	<	<i>göl+ü+stan</i>	“göl bahçesi” (URS, 682)
<i>çölistan</i>	<	<i>çöl+i+stan</i>	“çöl, sahra” (URS, 396)
<i>görüstan</i>	<	<i>gör+ü+stan</i>	“mezarlık” (URS, 678)
<i>käbiristan</i>	<	<i>käbir+i+stan</i>	“mezarlık” (URS, 596)

2.3.1.83. +şunas

Farsça birleşik isimler yapan +*şunas* eki, meslek isimleri yapar.¹⁴¹

<i>cungoşunas</i>	<	<i>cungo+şunas</i>	“sinolog” (URS, 371)
<i>kanunşunas</i>	<	<i>kanun+şunas</i>	“hukukçu” (URS, 592)
<i>mädänşunas</i>	<	<i>mädän+şunas</i>	“madenci” (URS, 702)
<i>sän’atşunas</i>	<	<i>sän’at+şunas</i>	“sanatçı” (URS, 509)
<i>şärķşunas</i>	<	<i>şärķ+şunas</i>	“şarkiyatçı” (URS, 546)
<i>tarihşunas</i>	<	<i>tarih+şunas</i>	“tarihçi” (URS, 274)
<i>tilşunas</i>	<	<i>til+şunas</i>	“dilci” (URS, 355)

¹⁴⁰ Steingass, yer ismi yapan bu ekin vokalden sonra +*stan*, konsonanttan sonra +*istan* şeklinde olduğunu belirtmiştir. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Librairie du Liban, Beirut, 1975, s. 655. Hamit Tömür ekin Yeni Uygur Türkçesinde -*istan* şeklinde olduğunu ve millet isimlerine gelerek memleket ismi yaptığını ayrıca diğer isimlere de gelerek bir şeyin bol olduğu yeri ifade eden isimler yaptığını belirtmiştir. *afğanistan, hindistan, özbäkistan; gülistan, käbristan* örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür, *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 88.

¹⁴¹ Yeni Uygur Türkçesinde Farsça +*şunas* ekinin ilmi kelimelere gelerek o ilimle uğraşanı ifade eden isimler yaptığı belirtilmiştir. *tilşunas, tarihşunas, ädäbiyatşunas, uygurşunas, hänzuşunas* örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 87.

2.3.1.84. +van

Farsça birleşik isim yapan +*vān* eki isimlere gelerek sıfat yapar.

mehrivan < *mehr+i+van* “sevecen” (URS, 724) (Fars. *mehr* : sevgi dostluk, merhamet, acıma (URS, 724))

2.3.1.85. +vān

Farsça +*vān* eki, isimlere gelerek meslek ismi yapar.¹⁴²

hünārvān < *hünār+vān* “usta, zanaatçı, sanatçı” (URS, 766)

dārvazivān < *dārvazā+vān* “kapıcı” (URS, 441) (Fars. *dārvaza*: kapı (URS, 441))

sarayvān < *saray+vān* “otelci, kervansaray sahibi” (URS, 495)

bağvān < *bağ+vān* “bahçıvan” (URS, 194)

2.3.1.86. +var

Farsça birleşik isim yapan +*vār* eki isimlere gelerek soyut anlamda isimler yapar.

uluğvar < *uluğ+var* “büyüklük, yücelik” (URS, 134)

¹⁴² Yeni Uygur Türkçesinde ekin -*vān* (-*bān*) şeklinin olduğu, Arapça, Farsça ve diğer kelimelere de gelen ekle ilgili *sarayvān*, *dārvazivān*, *bağvān* ...vb. örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 90.

2.3.1.87. +vaz

Farsça birleşik isim yapan +vaz eki, Türkçe ve alıntı kelimelere gelerek vasıf isimleri yapar.¹⁴³

<i>sölätvaz</i>	<	<i>sölät+vaz</i>	“büyüklüğü seven, gösterişe düşkün” (URS, 518)
<i>bödünivaz</i>	<	<i>bödünä+vaz</i>	“bildircin dövüştürmeyi seven kişi” (URS, 207)
<i>kiliçvaz</i>	<	<i>kiliç+vaz</i>	“silahşör, silahtar” (URS, 630)
<i>mähällivaz</i>	<	<i>mähällä+vaz</i>	“mahallecilik, mahalleyi tutan” (URS, 708)
<i>mälisvaz</i>	<	<i>mälis+vaz</i>	“toplantı yapmayı seven” (URS, 701)
<i>särvaz</i>	<	<i>sär+vaz</i>	“savaşçı, asker” (URS, 507)
<i>sölätvaz</i>	<	<i>sölät+vaz</i>	“büyüklüğü seven, gösterişe düşkün” (URS, 518)
<i>şäkilvaz</i>	<	<i>şäkil+vaz</i>	“şekilci, formalist” (URS, 547)
<i>käklivaz</i>	<	<i>käklik+vaz</i>	“keklik ile meşgul olan kimse” (URS, 640)

2.3.1.88. +zadä

Farsça birleşik isim yapan +zādä eki isimlere gelerek şahıs isimleri yapar.

<i>şahzadä</i>	<	<i>şah+zadä</i>	“şehzade” (URS, 545)
<i>bägzadä</i>	<	<i>bäg+zadä</i>	“beyzade” (URS, 204)
<i>haramzadä</i>	<	<i>haram+zadä</i>	“haramzade, haram yiyen” (URS, 751)
<i>hanzadä</i>	<	<i>han+zadä</i>	“prens, şehzade” (URS, 420)

¹⁴³ Hamit Tömür Farsça -vaz (-baz) ekinin isimlere gelerek bir şeye düşkünlük ifade ettiğini belirtmiş ve *kimarvaz*, *käptärvaz*, *işkivaz*, *qartivaz*, *kitabbaz*...vb. örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uyğur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 88-89.

2.3.1.89. +zar

Farsça birleşik isimler yapan +zār eki isimlere gelerek bir nesnenin bol olduğu yeri gösterir.¹⁴⁴

<i>ürükzar</i> (URS, 122)	<	<i>ürük+zar</i>	“erik bahçesi, eriklik, erikli yer”
<i>üzümzar</i>	<	<i>üzüm+zar</i>	“üzüm bağı” (URS, 125)
<i>talzar</i>	<	<i>tal+zar</i>	“söğütlük” (URS, 282)
<i>ormanzar</i>	<	<i>orman+zar</i>	“ormanlık” (URS, 96)
<i>şalzar</i>	<	<i>şal+zar</i>	“pirinç tarlası” (URS, 544)
<i>tamakizar</i>	<	<i>tamaki+zar</i>	“tütün tarlası” (URS, 284)
<i>täkzar</i>	<	<i>täk+zar</i>	“üzüm bağı” (URS, 299)
<i>lalizar</i>	<	<i>lalä+zar</i>	“lale bahçesi” (URS, 687)
<i>örükzar</i>	<	<i>örük+zar</i>	“erik bahçesi” (URS, 97)
<i>badamzar</i> (URS, 185)	<	<i>badam+zar</i>	“badem bahçesi, bademlik”

2.3.1.90. +zat

Farsça birleşik isim yapan +zat eki isimlere gelerek şahıs isimleri yapar.

<i>perizat</i>	<	<i>peri+zat</i>	“peri çocuğu” (URS, 262)
<i>adämzat</i>	<	<i>adäm+zat</i>	“insanlık, insanoğlu” (URS, 25)
<i>hanzat</i>	<	<i>han+zat</i>	“han oğlu” (URS, 420)

¹⁴⁴ Yeni Uygur Türkçesinde Farsça -zar ekinin sıklıkla kullanıldığını ve bir şeyin bol olduğu yeri ifade eden isimler türettiğini belirtmiştir. *gülzar, kariğazar, üzümzar, dārāhzar, çimānzar, pahtizar...* vb. örnekler verilmiştir. Hamit Tömür, *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 87. Kaydarov ekle ilgili olarak *pahtizar, üzümzar, dārākzar, çimānzar* örneklerini vermiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 229.

2.3.2. İsimden Fiil Yapma Ekleri

İsimden fiil yapma ekleri isim kök ve gövdelerinden fiil yapmak için kullanılan eklerdir. Bu ekler isim köklerine, isimden yapılmış isim gövdelerine ve fiilden yapılmış isim gövdelerine eklenirler. Bu ekler gövdelerden fiil yapmakta çok az kullanılırken, genellikle köklerden fiil yaparlar. Fiillerin manaları ya bir olma veya bir yapma ifade eder. İsimden fiil yapma ekleri ile yapılan fiiller de dayandıkları isimlerle ilgili, olma veya yapma ifade eden çeşitli hareketleri karşılar.

Yeni Uygur Türkçesinde de işlek olarak kullanılan isimden fiil yapma eklerine, mevcut olan Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde geçmeyen, tezimize kaynaklık eden *Uygursko-russkiy slovar*'da tespit ettiğimiz isimden fiil yapma ekleri de verilmiştir.

2.3.2.1. +a- / +ä-

Türkçenin başlangıcından beri olan ve hiç değişmeyen ek, Eski Türkçede daha sık kullanılırken,¹⁴⁵ sonradan örnekleri giderek azalmıştır. Genellikle tek heceli isimlere doğrudan gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller türeten ekin kullanış alanı geniştir.

<i>atalmak</i>	<	<i>at-a-l-mak</i>	“adı geçmek” (URS, 17)
<i>boşaşmak</i>	<	<i>boş-a-ş-mak</i>	“gevşemek” (URS, 209)

¹⁴⁵ Eski Türkçede ekin +a-, +ä-; +ı-, +i-; +u-, +ü- şekillerinin olduğu belirtilmiştir. *küçä-* “çabalamak, zorlamak” (*küç* “güç, kuvvet”), *ata-* “çağırarak, seslenmek” (*at* “ad”), *münä-* “tekdir etmek, azarlamak, suçlamak” (*mün* “suç”) vb. örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 48. Çağatay Türkçesinde de +a-, +ä-; +ı-, +i-; +u-, +ü- şekilleri olan ekin, geçişli ve geçişsiz fiiller yaptığı belirtilmiştir. *ata-* “çağırarak, adlandırmak; atamak”, *oyna-* “oynamak”, *örte-* “yakmak, ateşlemek”, *ağrı-* “ağrılamak”, *bérki-* “kuvvetlenmek, sağlamlaşmak”. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 43. Räsänen de ekin *a, ä; ı, i; u, ü* şekillerinin olduğunu belirtmiştir. ET. Uyg. *küç-ä, at-a, mün-ä, öl-i, boş-u*; Çağ. *boş-a, küç-ä, ton-a, tün-ä*; Özb. *at-a, tün-ä*; Osm. *yaş-a, benz-e*; Kaz. *aş-a, bay-ı* örnekleri verilmiştir. M. Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 144. Hamit Tömür ekin *a, ä-* şekli olduğunu ve isimlere gelerek o ismin ifade ettiği eylemi bildiren fiiller türettiğini belirtmiştir. *san+a-, kan+a-, at-a-, tüz+ä-* vb. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 219. Rıdvan Öztürk Yeni Uygur Türkçesinde, tek heceli isimlerden fiil türeten *-a-, -e-* ekiyle ilgili *at-a-* “ad koymak”, *til-e-* “dilemek”, *tüz-e-l-* “düzelmek”. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 31.

<i>bāzāmāk</i>	<	<i>bāz-ā-māk</i>	“bezemek, süslemek” (URS, 225)
<i>çüşimāk</i>	<	<i>çüş-ā-māk</i>	“düş görmek” (URS, 400) (<i>çüş</i> : düş (URS, 397))
<i>kiynimāk</i>	<	<i>kiyin-a-māk</i>	“eziyet etmek, azap vermek, işkence etmek” (URS, 632) (<i>kiyin</i> : zor, güç, karmaşık (URS, 632))
<i>küçāş</i>	<	<i>küç-ā-ş</i>	“kuvvetini germe, zorlama” (URS, 660)
<i>oynimāk</i>	<	<i>oyun-a-māk</i>	“ oynamak” (URS, 115)
<i>tilāk</i>	<	<i>til-ā-k</i>	“dilek” (URS, 354)
<i>tüzāş</i>	<	<i>tüz-ā-ş</i>	“düzeltme, onarma” (URS, 334)
<i>yaşatmāk</i>	<	<i>yaş-a-t-māk</i>	“yaşatmak” (URS, 774)
<i>ķaltiraş</i>	<	<i>ķaltir-a-ş</i>	“titreme” (URS, 588)
<i>yaltirāk</i>	<	<i>yaltir-a-ķ</i>	“cila, parlaklık” (URS, 777)

➤ Ayrıca ek, yansıma /r/’li tabanlara gelerek fiil türetir.

<i>gaṅgiratmāk</i>	<	<i>gaṅg-ira-t-māk</i>	“şaşırtmak” (URS, 675)
<i>gürkirimāk</i>	<	<i>gürk-irā-māk</i>	“suyun gürül gürül akması” (URS, 680)

2.3.2.2. +al-/ +l-

Eskiden beri işlekliliği az olan ve değişiklik göstermeyen bu ek¹⁴⁶, çoğunlukla sıfatlardan fiil yapar. Bu ekle yapılan fiiller yalnız olma ifade eder. Yeni Uygur Türkçesinde sadece birkaç örneği tespit edilmiştir.

azalmak < *az-al-mak* “azalmak” (URS, 33)
çörülmäk < *çörä-l-mäk* “dönmek, dönüp durmak” (URS, 393) (*çörä* : çevre, saha (URS, 393))

2.3.2.3. +ar-/ +r-

Türkçede eskiden beri görülen ve sınırlı kullanıma sahip bir ektir.¹⁴⁷ Ek, daha çok renk isimlerinden fiil yapmakta kullanılır. Bunun dışında olma ve yapma ifade eden fiiller de türetir. Ünlü ile biten kelimelere +r, ünsüz ile biten kelimelere ise +ar şeklinde gelir.

aķarmak < *aķ-ar-mak* “aķarmak” (URS, 41)

¹⁴⁶ Eski Türkçede işlek olmayan +l- ekinin *tusul-* “fayda vermek, faydalanmak”, *yoklun-* “tahrip etmek, yok etmek” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 49. Çağatay Türkçesinde -l-, -al-/ -el-, -ul-/ -ül- ekinin -ay-/ -ey- ile aynı fonksiyonda oldukları belirtilmiştir. *azal-* “azalmak, eksilmek”, *oñal-* “onulmak, hastalıktan kurtulmak”, *ķarşul-* “karşılama, karşılamaya gitmek”. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 44. Muharrem Ergin ekin -al-, -el- şeklinin olduğunu ve genellikle sıfatlardan fiil yaptığını belirtmiştir. *sağ-al-, az-al-, dar-al-, boş-al-, düz-el, yön-el, dik-el* vb. örnekleri verilmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.181. Räsänen ekle ilgili olarak, *l, al* şeklinde olduğunu belirtmiş ve Uyg. *tusu-l, oñ-al, yok-l-un*; Çağ. *az-ıl, köni-l, oñ-ul*; Osm. *az-al, çoğ-al, diri-l*; Kaz. *yug-al* örneklerini vermiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 147.

¹⁴⁷ Çağatay Türkçesinde geçişsiz fiiller yapan -r-, -ar-/ -er- eki ile ilgili *aķar-* “aķarmak”, *bélgür-* “belirmek, ortaya çıkmak”, *yaşar-* “yaşarmak”, *köker-* “göğermek; mavileşmek” örnekler verilmiştir. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 45. Muharrem Ergin ekin -ar-, -er- şeklinin olduğunu belirtmiş ve işlekliliği az olan bu ekin daha çok renk isimlerine gelerek fiil yapmakta kullanıldığını, renk isimlerinden yalnız olma ifade eden, diğer isimlerden ise bazen olma bazen de yapma ifade eden fiiller türettiğini ifade etmiştir. *ağ-ar-, boz-ar-, mor-ar-, on-ar-* (<*oñ-ar-, oñ* “sağ”), *ot-ar-, ev-er-* vb. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.182. Räsänen ekin *r, +r; ar, ār; ra* şekillerinin olduğunu ve Uyg. *bālgü-r; Çağ. ak-ar, ağ-ar, kara-r, kök-ār, köl-ār; Özb. ak-ar, özgä-r; Osm. ağ-ar* örneklerini vermiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 149. Hamit Tömür ekin *ar-, ār-, r-* şekillerinin olduğunu belirtmiştir. Bu yapım ekinin bazı sıfatlara geldiğini ve *aķ+ar-, yaş+ar-, kök+ār-, kışka+ar-* örneklerini vermiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 219. Rıdvan Öztürk *-ar-, -er-, -r* ekinin genellikle sıfatlara gelerek fiiller türettiği belirtilmiştir. Ünlü ile biten kelimelere -r, ünsüz ile bitenlere ise -ar, -er şeklinde geldiği belirtilmiştir. *bök-ü-r-* “böğürmek”, *aķ-ar-* “aķarmak”, *kaygu-r-* “kaygılanmak”. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 31.

<i>sarıgarmak</i>	<	<i>sarığ-ar-mak</i>	“sararmak” (URS, 495)
<i>bozarmak</i>	<	<i>boz-ar-mak</i>	“benzi uçmak, rengi kaçmak, rengi uçmak” (URS, 208)
<i>kışkırtma</i>	<	<i>kışka-r-t-ma</i>	“kısaltmak” (URS, 627)
<i>tazarmak</i>	<	<i>taza-r-mak</i>	“temizlenmek” (URS, 275)
(taza : taze (URS, 274))			

2.3.2.4. +ay- / +äy- / +y-

Eski Türkçe +ad- / +äd- ekinden gelişen ek, Yeni Uygur Türkçesinde¹⁴⁸ ünlü ile biten kelimelere +y-, ünsüz ile biten kelimelere ise +ay- / +ey- şeklinde gelir. Genellikle sıfatlara gelerek olma ifade eden fiiller türetir.

<i>çiñaymak</i>	<	<i>çiñ-ay-mak</i>	“sıkışmak, sabitleşmek, sağlamlaşmak” (URS, 413) (<i>çiñ</i> : sağlam, berk, sıkı, sabit (URS, 413))
<i>dokaymak</i>	<	<i>dok-ay-mak</i>	“eğilmek, bükülmek” (URS, 448) (<i>dok</i> : kambur, tümsek, kabarık (URS, 448))
<i>dümçäymäk</i>	<	<i>dümçä-y-mäk</i>	“eğilmek, bükülmek, kamburlaşmak” (URS, 454) (<i>dümçä</i> : bel, arka (URS, 454))
<i>köpäymäk</i>	<	<i>köp-äy-mäk</i>	“çoğaltmak, artmak” (URS, 644)
<i>ulğaytmak</i>	<	<i>uluğ-ay-t-mak</i>	“arttırmak, büyütme, çoğaltmak” (URS, 133)

¹⁴⁸ Eski Türkçe +d-, +ad-, +äd- eki bir şey olmak veya yapmak belirtir. *kutad*- “mutlu olmak”, *ulğad*- “büyümek, yetiştirmek”, *yağid*- “düşman olmak”. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 48. Çağatay Türkçesinde -ay- / -ey- eki (Eski Türkçe -ad- / -ed-, Orta Türkçe -ağ- / -eğ- ‘ten) smin ifade ettiği manada bir “olma” bildiren geçişsiz fiiller yapar. *körkey*- “güzel olmak”, *muñay*- “bunalmak, sıkılmak”, *ulğay*- “büyümek, uzamak”. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 44. Räsänen *ad*, *äd* maddesi içinde ~mong. *d*; **ad*; Çağ. *äd*; tü. **ad*, **äd* > ay, äy; **id*, **ud* > it, ut. ET. Uyg. *kut-ad*, *ulğ-ad* < *uluğ*; Çağ. *muñ-ad*, *yok-ad*, *kiñ-äy*, *sarığ-ay*, *ulğ-ay*; Özb. *keñ-äy*, *köp-äy*; Kaz. *az-ay*, *küb-äy* örnekleri verilmiştir. M. Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 144-145. Hamit Tömür ekin *ay*-, *äy*-, *y*- şekillerinin olduğunu sıfat ve isimlere geldiğini belirtmiştir. *zor+äy*-, *kar+ay*-, *küç+äy*-, *muñ+ay*- vb. örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 219. Yeni Uygur Türkçesinde genellikle sıfatlara gelerek onlardan yer yer dönüşlü anlamlar veren fiiller türetir. *dümçe-y*- “belini bükme”, *tar-ay*- “daralmak”, *zor-ay*- güçlenmek”. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 32.

2.3.2.5. +ca- / +ça- / +çä-

Yeni Uygur Türkçesinde sadece birkaç örneğini tespit ettiğimiz isimden fiil yapma ekidir. Birkaç örneği dışında geçişli fiiller türetir. ¹⁴⁹

yälincaş < *yälin-ca-ş* “tutuşma, alevlenme” (URS, 800)

yalkuncimağ < *yalkun-ca-mağ* “alevlenmek” (URS, 778)
(*yalkun*: alev (URS, 778))

çokçimağ < *çok-ça-mağ* “(ocak) karıştırmak” (URS, 393)
(*çok*: yanan kömür, kor (URS, 393))

köñülçimäk < *köñül-çä-mäk* “takdirle muamele etmek, beğenmek” (URS, 654)

2.3.2.6. +cira- / +cirä- / +cura

Sadece birkaç örneğini tespit ettiğimiz isimden fiil yapma ekidir. ¹⁵⁰

kağciratmağ < *kağ-cira-t-mağ* “kurutmak, soldurtmak”
(URS, 586) (*kağ* : kav)

culcurimağ < *cul-cura-mağ* “yıpratmak, eskitmek” (URS, 371)

täpçirimäk < *täp-çirä-mäk* “damla damla akmak, sızmak” (URS, 289) (*täp* : küçük parça, zerre (URS, 289))

¹⁴⁹ Rıdvan Öztürk Yeni Uygur Türkçesinde -ca-, -ça-, -çe- ekinin sadece birkaç örnekte görülen isimden fiil yapma eki olduğunu belirtmiştir. *yelinca-* hariç, geçişli fiiller türetir. *çok-ça-* “ocağa yakacak dönerek karıştırmak”, *köñül-çe-* “takdir etmek, tasvip etmek”, *yälin-ça-* “tutuşmak, ateşlenmek”. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 32. Bu ekin Kırgız Türkçesinde +ça-, +çö- şeklinin olduğu ve birkaç fiilde görülen bu ekin isimlerden geçişli fiiller yaptığı belirtilmiştir. Hülya Kasapoğlu Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara, 2005, s. 125.

¹⁵⁰ Yeni Uygur Türkçesinde -cira-, -cura-, -çire- ekiyle ilgili *cul-cura-* “yıpratmak, eskitmek”, *kağ-cira-* “kurutmak, solmak”, *tep-çire-* “damlamak, sızmak”. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 32.

2.3.2.7. +da- / +dä-

Tarihî yazı dillerinde bu ek birkaç fiilde görülür.¹⁵¹Yeni Uygur Türkçesinde aynı ek, herhangi bir değişikliğe uğramadan aslî şeklini devam ettirmiştir.¹⁵² Ekin ünlüyle biten kelimelere getirilişi yaygın değildir, ünsüz ile biten kelimelere ise doğrudan gelir.

2.3.2.7.1. Genellikle yansıma isimlerden geçişsiz fiiller türetir.

<i>biķildimaķ</i>	<	<i>biķil+da-maķ</i>	“fokurdamak” (URS, 233)
<i>cañildamaķ</i>	<	<i>cañil-da-maķ</i>	“çingırdamak” (URS, 361)
<i>ħartidimaķ</i>	<	<i>ħarti-da-maķ</i>	“horlamak, horuldamak; gürültü yapmak” (URS, 418))
<i>hordalmaķ</i>	<	<i>hor-da-l-maķ</i>	“buğulanmak” (URS, 763) (<i>hor</i> : buhar (URS, 762))
<i>isildimäk</i>	<	<i>isil-dä-mäk</i>	“cızırdamak” (URS, 168)
<i>puşuldimäķ</i>	<	<i>puşul-da-maķ</i>	“fosurdama, sık sık nefes almak” (URS, 260)

¹⁵¹ Eski Türkçede ek, +ta-/ +te- şeklindedir. *üntä-* “çağırarak, seslenmek”, *istä-* “aramak, istemek”, *alta-* “aldatmak”. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 101. Çağatay Türkçesinde geçişli fiiller yapan -da-, -de- eki ile ilgili *alda-* “aldatmak, hile yapmak”, *inde-* “seslenmek, çağırarak”, *ünde-* “seslenmek”, *yanda-ş-* “yan yana gelmek” örnekler verilmiştir. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 44. Räsänen ekin *da, dä; di, di, du, dü; ta; t* şekillerinin olduğunu belirtmiştir. Uyg. *ün-tä, is-tä, al-ta*, Çağ. *al-da, kol-da, ün-dä; di, du: aḡ-di; u-du, mak-ta, ok-ta*; Kaz. *al-da* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 119. Kutadgu Bilig’de ekin ünsüz uyumuna girdiği görülmektedir. *soḡ-da* “çekiştirmek, arkasından kovalamak”. A. B. Ercilacun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara, 1984, s. 18-19. Kıpçak Türkçesinde *al-da-, iz-de-, ün-de-* fiilleriyle birlikte *baydaş<ba-y-da-ş* kelimesinin yapıldığı *bayda-* fiilinde de aynı ek vardır. A. F. Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 46. Muharrem Ergin ekin ses taklidi kelimelerden fiil yapmakta işlek bulunduğunu ve diğer isimlerden yapma ifade eden fiiller türetir. *al-da-* “hile yapmak, aldatmak”, *fısil-da-, fıril-da-, çatır-da-* vb. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.182.

¹⁵⁵ Hamit Tömür ekin *da-, dä-* şekli olduğunu isimlere gelerek fiil türettiği belirtilmiştir. *orun+da-, iz+dä-, ün+dä-, ħan+da-* örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s.

2.3.2.7.2. Bu ek, yapma bidiren fiiller türetir.

<i>siliğdaş</i>	<	<i>silik-da-ş</i>	“cilalama, parlatma, kaygan hale getirme” (URS, 538) (<i>silik</i> : düz, pürüzsüz, cilalı, parlamış (URS, 538))
<i>uçugdatmak</i>	<	<i>uçug-da-t-mak</i>	“uçuklaştırmak” (URS, 119) (<i>uçug</i> : uçuk (URS, 119))
<i>alditiş</i>	<	<i>al-da-t-i-ş</i>	“aldatma” (URS, 47) (<i>al</i> : av (URS, 44))
<i>ceynekdimäk</i>	<	<i>ceynek-dä-mäk</i>	“dirsekleme” (URS, 367) (<i>ceynek</i> : dirsek (URS, 367))
<i>çörüdimäk</i>	<	<i>çörä-dä-mäk</i>	“kuşatmak, çevirmek, etrafını sarmak” (URS, 393) (<i>çörä</i> : çevre, saha (URS, 393))
<i>höldimäk</i>	<	<i>höl-dä-mäk</i>	“ıslatmak, nemlendirmek” (URS, 764) (<i>höl</i> : ıslak (URS, 764))
<i>izdimäk</i>	<	<i>iz-dä-mäk</i>	“aramak” (URS, 163) (<i>iz</i> : iz (URS, 163))

2.3.2.7.3. Ek, yansıma /l/’li isim tabanlarına gelerek fiil türetir.

<i>bikildimäk</i>	<	<i>bikil-dä-mäk</i>	“fokurdamak” (URS, 233) (<i>bik-bik</i> : fokur fokur (URS, 233))
<i>cizildatmak</i>	<	<i>cizil-da-t-mak</i>	“cızıldamak” (URS, 374)
<i>gürüldimäk</i>	<	<i>gür-üldä-mäk</i>	“gürültü yapmak, alevlenmek” (URS, 680)
<i>horuldaş</i>	<	<i>hor-ulda-ş</i>	“horuldama” (URS, 4)
<i>tağıldaş</i>	<	<i>tağ-ilda-ş</i>	“takırdama” (URS, 279)
<i>sirildatmak</i>	<	<i>sir-ilda-t-mak</i>	“şırıldatmak” (URS, 555)

2.3.2.8. +ġa- / +ka- / +kă-

Genellikle tek heceli sonu ünsüzle biten isimlere gelerek geçişli ve geçişsiz fiil türetir. İşlek olmayan bir ektir.¹⁵³ Türkçe iki veya daha fazla heceli kelimelere gelen ek, ikinci veya daha sonraki heceleri, açık orta hece durumuna geçince bu hecelerdeki /a/ ünlüsü, /i/ ünlüsüne dönüşür.

<i>kizġanmak</i>	<	<i>kiz-ġa-n-mak</i>	“kıskanmak” (URS, 625)
<i>tumuġamak</i>	<	<i>tumu-ka-mak</i>	“soğuk almak, grip olmak”
(URS, 339) (<i>tumu</i> : üşütme (URS, 339))			
<i>iskăş</i>	<	<i>is-kă-ş</i>	“koklama” (URS, 167) (<i>is</i> : koku (URS, 164))
<i>ġaġkatmak</i>	<	<i>ġaġ-ka-t-mak</i>	“susatmak” (URS, 385)
(ġaġ : hararet, ateş (URS, 385))			
<i>ġiġkimak</i>	<	<i>ġiġ-ka-mak</i>	“sıkılaştırmak, zorlamak”
(URS, 413) (<i>ġiġ</i> : sağlam, berk, sıkı, sabit (URS, 413))			

2.3.2.9. +ġar- / +kar- / +kăr-

Bu ek Türkçede başlangıçtan beri kullanılan, Eski Türkçede olduğu gibi ¹⁵⁴Yeni Uygur Türkçesinde de işlek olmayan bir ektir. Sonu ünlüyle biten kelimelere ġ’lı; ünsüzle biten kelimelere ise k’lı ve k’lı şekli gelir. Genellikle

¹⁵³ Eski Türkçede +ka-, +kă-; +ġa-, +ġă- şekilleri olan ekin *irinġkă*- “acımak, merhamet etmek”, *yarlıġka*- “buyurmak, vaaz etmek”, *kingăş*- “danışmak” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 49. Çağatay Türkçesinde -ġa- şekli olan ekin *sayġa*- “(para) harcamak” örneği verilmiştir. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 44. Räsänen, *ka, kă* şekillerinin olduğunu belirtmiş ve ET. Uyg. Çağ. *yarlıġ-ka*; Çağ. *kız-ġa*, *say- ġa*; Özb. *İs-kă* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 146. Kutadgu Bilig’de sadece *yarlıġka*- (<*yarlıġ-ka*-) örneği geçmektedir. A. B. Ercilacun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara, 1984, s. 20.

¹⁵⁴ Eski Türkçede +ġar-, +ġăr-; +kar-, +kăr- ekinin işlek olmadığı belirtilmiştir. *köġülkăr*- “düşünmek”, *tüpkăr*- “tahkik etmek, aslını araştırmak”, *ġiġġar-u* “tam”. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 49. Çağatay Türkçesinde -ġar-/ -kar- ekinin *başkar*- “öncülük etmek, kılavuzluk etmek”, *kutkar*- “kurtarmak”. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 44. Rıdvan Öztürk, Yeni Uygur Türkçesinde +ġar- / +kar- / +kăr- ekinin sonu ünsüzle biten tek heceli isimlere gelerek, geçişli fiiller türettiğini belirtmiştir. *baş-kar*- “yönetmek, yürütmek”, *es-ker-t*- “hatırlatmak”, *su-ġar*- “sulamak”. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 32.

tek heceli kelimelere gelerek geçişli fiil türeten ekin sadece birkaç örneği tespit edilmiştir.

- suğartmak* < *su-ğar-t-mak* “su içirtmek, sulamak” (URS, 525)
äskärtiŝ < *äs-kär-t-i-ŝ* “hatırlatma” (URS, 73) (äs : hafıza (URS, 71))
başkarma < *baş-ğar-ma* “idare etme, yönetme” (URS, 191)
kiçkarmak < *kiç-ğar-mak* “çağırma, davet etmek” (URS, 622)

2.3.2.10. +ği- / +ki-

Sonu ünsüzle biten tek heceli isimlere gelerek fiil türetir. İşlek olmayan bu ekin birkaç örneği tespit edilmiştir.

- çaŋğimak* < *çaŋ-ği-mak* “tozlanmak” (URS, 385) (çaŋ : toz (URS, 385)
iskitmäk < *is-ki-t-mäk* “ıslık çalmak” (URS, 167)

2.3.2.11. +i- / +u-

Eski Türkçede¹⁵⁵ de olan; ancak zamanla işlekliliğini ve canlılığını kaybetmiştir. Yeni Uygur Türkçesinde de birkaç örnekte tespit edilmiştir. Ek, genellikle tek heceli sıfat ve taklidî kelimelere gelerek geçişsiz fiiller türetir.

- bayimak* < *bay-i-mak* “zenginleşmek” (URS, 199) (bay : zengin (URS, 197
läyiŝ < *läy-i-ŝ* “bulanma” (URS, 693) (läy : dip çamuru, çöküntü)

¹⁵⁵ Eski Türkçe *öl-i-* “nemlenmek, ıslanmak, *boş-u-* “kurtarmak”, A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 2000, s. 48. Räsänen, *a, ä; ı, i, u, ü* madde başında vermiş ve ET. Uyg. *öl-i, boş-u; Kar. avr-u; Kaz. bay-, Soy. çıd-ı; Kç. pay-ı* örnekleri verilmiştir. M. Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 144.

purkuş < *purk-u-ş* “horuldama, horlama” (URS, 259)
rāncimāk < *rānc-i-māk* “gönül kırılmak, üzülmek” (URS,
 464) (*rānc* : dargınlık, kırınlık, rencide (URS, 464))

2.3.2.12. +ırka- / +ika-

Daha çok +ika- şekli ile birkaç kelimedede görülen bu ek, geçişsiz fiiller türetir.¹⁵⁶

nāzıkimāk < *nāz-ika-māk* “nazlanmak, kendini naza çekmek”
 (URS, 741)

tāñırkaş < *tāñ-ırka-ş* “hayret etme, şaşırma” (URS, 346)

2.3.2.13. +k- / +k-

Türkçede eskiden beri kullanılan ve daha canlı olan ek¹⁵⁷, Yeni Uygur Türkçesinde sadece birkaç örnekte tespit edilmiştir. Sonu ünsüzle biten tek heceli kelimelerden isim ve sıfatlardan fiil türetir. Ünsüz ile biten kelimelere yardımcı sesle, ünlü ile biten kelimelere ise doğrudan eklenir.

birikmāk < *bir-i-k-māk* “birikmek” (URS, 232)

¹⁵⁶ Eski Türkçede ekin +^orka-, +^orkā- şeklinde olduğunu ve *alpırkan-* “yiğitlenmek”, *kıwırkaklan-* “hasislik etmek”, *tsuyurka-* “acımak, merhamet etmek” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 50. Çağatay Türkçesinde -rğa-/ -rge-, -ırğa-/ -irge-/ -urğa-/ -ürge- ekinin duygu, fikir, görüş bildiren fiiller yaptığı belirtilmiştir. *azırğa-* “azımsamak, az bulmak”, *muñurğa-* “sıkılmak, üzülmek, kederlenmek”, *tañırğa-* “şaşırmak, hayret etmek”. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 46. Räsänen ekin +*rka*, +*rkā* şekillerinin olduğunu ve Uyg. *alp-ırka-n*; Çağ. *az-ırğa-n*; Osm.’da ekin (i)rğa, (i), (i)rğın; Kar. *açı-rğa(-n)* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 149.

¹⁵⁷ Eski Türkçede +^ok-, +^ok- eki, *içik-* “içeri girmek, emri altına almak”, *tağık-* “çıkmak, dağa çıkmak”, *yolk-* “karşılaşmak” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 2000, s. 49. Çağatay Türkçesinde -k-/ -k-, -ık-/ -ik-/ -uk-/ -ük- ekinin geçişsiz fiiller türettiği belirtilmiştir. *atık-* “ad salmak, meşhur olmak”, *birik-* “birikmek, bir araya gelmek”, *tarık-* “daralmak, sıkılmak”. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 45.

Räsänen k, +k ekiyle ilgili ET. *iç-ik*, *tag-ık*, *taş-ık*; Çağ. *at-ık*, *kir-ik*, *yol-uk*, *tar-ık*; Özb. *keç-ik*, *yol-uk*; Osm. *bir-ik*; Kaz. *aç-ık* örneklerini vermiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 146. Kutadgu Bilig’de bu ek, *at-ı-k-* “meşhur olmak”, *bir-i-k-*, *çav-ı-k-* “meşhur olmak”, *muñ-u-k-* “ümitsizliğe düşmek” *tüp-ü-k-* “esaslı, köklü olmak”, *uç-u-k-* “sona ermek” fiillerinde görülür. A. B. Ercilecun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara, 1984, s. 18. Kıpçak Türkçesinde *aç-ı-k-* ve *keç-i-k-* fiillerinin hem isim hem de fiilden gelişmiş olabileceği ifade edilir. A. F. Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 46-50.

cimikurmak < *cim-i-k-tur-mak* “kırmak, öldürmek, yok etmek, silip süpürmek, mahvetmek, bitirmek” (URS, 376) (*cim* : sessiz, hareketsiz (URS, 376)

içikmāk < *iç-i-k-māk* “dahil olmak” (URS, 160)

yoluḡmak < *yol-u-k-mak* “uḡramak, karşılaşmak” (URS, 792)

zoruḡmak < *zor-u-k-mak* “yorulmak, usanmak, bitkin bir hale gelmek” (URS, 475)

2.3.2.14. +kır- / +kur- / +kür-

Eski Türkçeden beri olan; ancak işlek olmayan bu ek¹⁵⁸, taklidî kelimelerden geçişsiz anlamlı fiil türetir.

çüçkürmāk < *çüç-kür-māk* “aksırmak” (URS, 397)

kiçkirmāk < *kiç-kir-māk* “tiz ses çıkarmak” (URS, 622)

öñkürmāk < *öñ-kür-māk* “hüngürdemek, ağlamak”

(URS, 108)

➤ Taklidî kelimelerin dışında da birkaç örnekte bu ekin varlığı görülür.

başḡurmak < *baş-ḡur-mak* “yönetmek, sürdürmek” (URS, 192)

suḡurtmak < *su-ḡur-t-mak* “sulatmak” (URS, 525)

¹⁵⁸ Eski Türkçede +kır-, +kir-; +ḡır- vs.?: “Ses çıkarmak” manasını verdiği belirtilir. *kıḡır-ḡ* “kıkırdaşmak, bağışmak”, *ayḡır-* “haykırmak”, *yaḡır-* “yankılanamak”, *alaḡır-* “bağırarak” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 49. Kutadgu Bilig’de isimlerden fiil yapan bu ek için *bür-kir-* “serpilmek”, *büv-kir-* “serpmek” örnekleri yer almaktadır. A. B. Ercilecun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara, 1984, s. 20.

2.3.2.15. +ķirā- / + kirā- / +kürā-

Genellikle tek heceli taklidî kelimelere gelerek geçişsiz fiil türeten bu ekin¹⁵⁹ birkaç örneği tespit edilmiştir.

ğarkıraş < *ğar-ķira-ş* “gürleme, gürültü çıkarma, uğuldama” (URS, 558)

gürkirāmāk < *gür-kirā-māk* “suyun gürül gürül akıtılması” (URS, 680)

hökürāmāk < *hö-kürā-māk* “böğürmek, anırmak, uğuldamak, bağırarak” (URS, 764)

2.3.2.16. +la- / +lä-

Türkçenin başlangıcından beri kullanılan en işlek isimden isim yapım ekidir.¹⁶⁰ Alıntı kelimelerde dahil olmak üzere her türlü isimin sonuna gelerek yapma veya olma ifade eden bu ek, kelimelere doğrudan gelir.

aşsaķlimak < *aşsaķ-la-mak* “aksamak” (URS, 22)

azaplaş < *azap-la-ş* “azap çekmek” (URS, 32)

bağlimak < *bağ-la-mak* “bağlamak” (URS, 193)

başlimak < *baş-la-mak* “başlamak” (URS, 192)

calaķlimak < *calaķ-la-mak* “sarsılmak” (URS, 362) (*calaķ*

: sarsıntı (URS, 361))

¹⁵⁹ Hamit Tömür ekin *ķira-*, *kirā-* şekillerinin olduğunu ve taklidi kelimelere gelerek fiil türettiğini belirtmiştir. *car+ ķira-*, *gür+ kirā-*, *ķir+ ķira-*, *par+ ķira-* örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 456.

¹⁶⁰ Eski Türkçede +*la-*, +*lä-* ekinin sınırsız kullanıma sahip olduğunu belirtir. *yilwilä-* “büyülemek”, *buzagula-* “buzağlamak”, *atlan-* “ata binmek”, *munla-yu* “böyle, bunun gibi” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 49. Çağatay Türkçesinde -*la-*/ -*le-* eki ismin belirttiği ile ilgili bir hareketi ifade etmek için her türlü isme getirilebilir. *ağırla-* “ağırlama, saygı göstermek”, *arzula-* “arzu etmek, dilemek”, *sözle-* “söylemek, konuşmak”, *tünle-* “gecelemek”. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 45.

Hamit Tömür ekle ilgili olarak, isimlere gelerek genel manada yapma ifade eden fiiller türettiğini belirtmiştir. *tāķdir+lā-*, *tārbiyā+lā-*, *dava+la-*, *muz+la-* vb. örnekler verilmiştir. Ayrıca ölçme aletlerini bildiren isimlere gelerek bu isimlerle yapılan hareketi ifade eden fiiller türetir. *ciñ+la-*, *metr+la-*, *gulaç+la-* vb. örnekler verilmiştir. Ek, bir kısım sıfatlara gelerek o sıfatın ifade ettiği hareketi belirtir. *tüz+lā-*, *yaķşı+la-*, *ķiçik+lā-* vb. örnekler verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 217-218.

çağlimak < *çağ-la-mak* “tahmin etmek, ölçmek, ayarlamak” (URS, 383) (*çağ* : boyuna, denge durumuna göre ayar, ölçü (URS, 382))

ciklimäk < *cik-lä-mäk* “çoğalmak, doldurmak” (URS, 375) (*cik* :çok (URS, 375))

cuşkunlimak < *cuşkun-la-mak* “çoşmak, çoşkunlaşmak” (URS, 370)

dağlimak < *dağ-la-mak* “kızdırmak, yakmak, dağlamak” (URS, 435) (Fars. *dağ* : 1.yanık yarası 2. insan ve hayvan vücuduna kızgın demirle vurulan damga (URS, 435))

hazirlimak < *hazir-la-mak* “hazırlamak” (URS, 752)

imzalimak < *imza-la-mak* “imzalanmak” (URS, 179)

inciylimak < *inciğ-la-mak* “inlemek, sinirlemek” (URS, 181) (*inciğ*: kaprisli, kafa tutma (URS, 181))

issiklimak < *issik-la-mak* “terlemek” (URS, 167) (*issik*: ısı, sıcaklık (URS, 167))

kiçiklimäk < *kiçik-lä-mäk* “küçülme” (URS, 671)

köräñlimäk < *köräñ-lä-mäk* “kibirlenme” (URS, 648) (*köräñ* : kibirli, kurumlu, çalımli, kendini beğenmiş (URS, 648))

köylimäk < *köz-lä-mäk* “göz dikmek, nişan almak” (URS, 651)

küşküylimäk < *küşküş-lä-mäk* “kışkışlamak” (URS, 662) (*küş-küş* : kış kış (URS, 662)

piçaklimak < *piçak-la-mak* “bıçaklamak” (URS, 264)

sihirlimäk < *sihir-lä-mäk* “sihirlemek” (URS, 539)

2.3.2.17. +lan- / +län-

+la- / +lä- eki¹⁶¹ ile yapılan fiillerin bazıları bu şekilleri ile kullanılmayıp veya kullanımdan düşerek sonlarına bir -n- fiilden fiil yapma eki alırlar ve bu şekilde kullanılırlar. Ek diğer fiilden fiil yapma ekleriyle birleşir ve tek bir haline gelmiş olur. Bu eklerden biri de +lan- / +län- ekidir. Bu ek ile türetilen fiiller, isim tabanında belirtilen şeyi üzerinde bulundurma, o halde olma veya kendi kendine yapma ifade eder.

<i>acizlanmak</i>	<	<i>aciz-lan-mak</i>	“acizlenmek” (URS, 20)
<i>baturlanm</i>	<	<i>baturlan-mak</i>	“kabadayılık satmak, kendi kendini yüreklendirmek” (URS, 185) (<i>baturlan</i> : kahraman, bahadır (URS, 184))
<i>bähillänmä</i>	<	<i>bähil-län-mäk</i>	“cimrilenmek, hasislenmek” (URS, 224) (A. <i>bähil</i> : cimri, hasis (URS, 224))
<i>biñlanmak</i>	<	<i>biñ-lan-mak</i>	“filizlenmek” (URS, 229)
<i>borçlanmak</i>	<	<i>borç-lan-mak</i>	“borçlanmak” (URS, 208)
<i>cahazlanmak</i>	<	<i>cahaz-lan-mak</i>	“cihazlanmak” (URS, 364)
<i>çañlanma</i>	<	<i>çañ-lan-mak</i>	“tozmak” (URS, 395) (<i>çañ</i> : toz (URS, 394))
<i>kiçiklänmäk</i>	<	<i>kiçik-län-mäk</i>	“küçülmek” (URS, 651)
<i>kirlänmäk</i>	<	<i>kir-län-mäk</i>	“kirlenmek” (URS, 671)
<i>rohlängän</i>	<	<i>roh-lan-ğän</i>	“morali yükselmiş” (URS, 466) (A. <i>roh</i> : ruh, moral (URS, 465))
<i>taşlanduğ</i>	<	<i>taş-lan-duğ</i>	“döküntü, süprüntü, çöp; ihmal edilmiş” (URS, 277)
<i>haraplanmak</i>	<	<i>harap-lan-mak</i>	“harap olmak, viran olmak” (URS, 417)

¹⁶¹ Hamit Tömür *lan-*, *län-* eki, bir kısım isimlere gelerek gösterme manası ifade eden fiiller türetir. *kural+lan-*, *adät+län-*, *ğazäp+län-* vb. örnekleri verilmiştir. Ayrıca ekin yokluk yani azlık ifade eden sıfatlara gelen ek, yapma ifade eden fiiller türetir. *mağdursiz+lan-*, *ümitsiz+län-*, *ruhsiz+lan-* örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 217-218.

<i>halsizlanmaq</i>	<	<i>halsiz-lan-maq</i>	“kuvvetsizlenmek, yorgun düşmek” (URS, 754)
<i>hazirlanmaq</i>	<	<i>hazir-lan-maq</i>	“hazırlanmak” (URS, 752)
<i>häväslänmäk</i>	<	<i>häväs-län-mäk</i>	“heveslenmek” (URS, 762)
<i>läzzätlänmäk</i>	<	<i>läzzät-län-mäk</i>	“tadını alarak yemek; zevk duymak” (URS, 689)
<i>muñlanmaq</i>	<	<i>muñ-lan-maq</i>	“hüzünlenmek, duygulanmak, kederlenmek” (URS, 720)
<i>sihirlänmäk</i>	<	<i>sihir-län-mäk</i>	“sihirlenmek” (URS, 539)
<i>şäkillänmäk</i>	<	<i>şäkil-län-mäk</i>	“şekillenmek, biçimlenmek” (URS, 547)
<i>şadlanmaq</i>	<	<i>şad-lan-maq</i>	“neşelenmek, sevinmek, memnun olmak” (URS, 541)

2.3.2.18. +laş- / +läş-

+la-/ +lä- isimden fiil yapma ekinin -ş- fiilden fiil yapma eki ile genişleyerek kalıplaşmış şeklidir.¹⁶² Genellikle müşareket, bazen de dönüşlülük ifade eden fiiller türetir.

<i>aktivlaşmaq</i>	<	<i>aktiv-laş-maq</i>	“aktifleşmek” (URS, 42)
<i>bäsläşmäk</i>	<	<i>bäs-läş-mäk</i>	“tartışmak, çekişmek, münakaşa etmek” (URS, 203) (A.bäs : tartışma, çekişme, münakaşa (URS, 203))
<i>bihlaşmaq</i>	<	<i>bih-laş-maq</i>	“filizlenmek” (URS, 229) (bih : filiz (URS, 229))

¹⁶² Hamit Tömür *laş-*, *läş-* ekinin, bir kısım isimlere gelerek yapma ifade eden fiiller türettiğini belirtir. *añir+laş-*, *davam+laş-*, *parañ+laş-* vb. örnekler verilmiştir. Ayrıca ekin sıfatlara gelerek fiil türettiğini belirtmiştir. *qarañgu+laş-*, *qanuniy+laş-*, *çirik+läş-* örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 218.

<i>birgäläşmäk</i>	<	<i>birgä-läş-mäk</i>	“birleşmek, uyuşmak”
(URS, 231)			
<i>çaķçaķlaşmak</i>	<	<i>çaķçaķ-laş-maķ</i>	“şakalaşmak” (URS, 383)
(<i>çaķçaķ</i> : şaka (URS, 383))			
<i>dağallaşmak</i>	<	<i>dağal-laş-maķ</i>	“sertleşmek” (URS, 435)
(<i>dağal</i> : nasırlaşmış, sert, pütür pütür (URS, 435))			
<i>gäpläşmäk</i>	<	<i>gäp-läş-mäk</i>	“konuşmak” (URS, 677)
<i>ħaraplaşmak</i>	<	<i>ħarap-laş-maķ</i>	“harap olmak” (URS, 417)
<i>hayvanlaşmak</i>	<	<i>hayvan-laş-maķ</i>	“hayvan gibi olmak,
canavarlaşmak” (URS, 756)			
<i>häsrläşmäk</i>	<	<i>häsrlät-läş-mäk</i>	“hasretleşmek, dertleşmek”
(URS, 759)			
<i>inaklaşmak</i>	<	<i>inak-laş-maķ</i>	“dost olmak, barışmak”
(URS, 180) (<i>inak</i> : dost, barışçı, barışsever (URS, 180))			
<i>käskinläşmäk</i>	<	<i>käskin-läş-mäk</i>	“keskinleşmek, sivrileşmek”
(URS, 639)			
<i>kiçikläşmäk</i>	<	<i>kiçik-läş-mäk</i>	“küçülmek” (URS, 671)
<i>piçaklaşmak</i>	<	<i>piçak-laş-maķ</i>	“bıçaklaşmak” (URS, 264)
<i>şärtläşmäk</i>	<	<i>şärtl-läş-mäk</i>	“sözleşmek, anlaşmak”
(URS, 546)			

2.3.2.19. +lat- /+lät-

+la- / +lä- eki ile -t- fiilden fiil yapma ekinin kalıplaşmış şeklidir. Türkçe ve alıntı kelimelere gelen ek, geçişli fiiller türetir.

<i>acizlatmak</i>	<	<i>aciz-lat-maķ</i>	“zayıflatmak, güçsüzleştirmek”
(URS, 20)			
<i>arķilatmak</i>	<	<i>arķa-lat-maķ</i>	“sırtına yükletmek” (URS, 30)
<i>canlatış</i>	<	<i>can-lat-i-ş</i>	“canlandırma” (URS, 363)
<i>çaķķanlatmak</i>	<	<i>çaķķan-lat-maķ</i>	“hızlandırmak” (URS, 383)
(<i>çaķķan</i> : çevik (URS, 383))			

<i>caranlatmak</i>	<	<i>caran-lat-mak</i>	“çingırdatmak” (URS, 359)
(caran : ses (URS, 359))			
<i>känlätmək</i>	<	<i>kän-lät-mäk</i>	“genişletmek” (URS, 640)
(kän : geniş (URS, 640))			
<i>kiçiklätmək</i>	<	<i>kiçik-lät-mäk</i>	“küçültmek” (URS, 671)
<i>halsizlatmak</i>	<	<i>halsiz-lat-mak</i>	“yormak, zayıflatmak, yorgun düşürmek” (URS, 754)
<i>köklätmək</i>	<	<i>kök-lät-mäk</i>	“filizlendirmek” (URS, 625)
<i>köpüklätmək</i>	<	<i>köpük-lät-mäk</i>	“köpüklendirmek” (URS, 654)
<i>sihirlätmək</i>	<	<i>sihir-lät-mäk</i>	“sihirletmek” (URS, 539)
<i>tumanlatmak</i>	<	<i>tuman-lat-mak</i>	“dumanlatmak” (URS, 339)

2.3.2.20. +ra- / +rä-

Eski Türkçede de olan; ancak işleviği az olan bir ektir.¹⁶³ Ek, tek heceli taklidî kelimelere ve bazı sıfatlara gelerek geçişsiz fiiller türetir.

<i>hañratmak</i>	<	<i>hañ-ra-t-mak</i>	“anırtmak, bağırtmak” (URS, 753) (<i>hañ</i> : ağız açık, mıymıntı (URS, 753))
<i>yañrimak</i>	<	<i>yañ-ra-mak</i>	“ses dalgası, gür yükselen sesler” (URS, 776)
<i>çaçrimak</i>	<	<i>çaç-ra-mak</i>	“sıçramak” (URS, 380)
<i>culculrimak</i>	<	<i>culcul-ra-mak</i>	“eskimek, yıpranmak” (URS, 571) (<i>cul-cul</i> : eski, yıpranmış, delik, deşik (URS, 571))

¹⁶³ Eski Türkçede seyrek olarak bir kullanıma sahip olduğu belirtilmiştir. +ra-, +rä- şekli olan ekin *käkräş* “tahkir etmek, kızdırmak” örneği verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 2000, s. 50. Çağatay Türkçesinde +ra-/re- eki, *gend-re-* “konuşmak”, *muñ+ra-* “bunalmak”, *ög-re-n-* “öğrenmek”, *telbe-re-* “delirmek” örneklerinde isimlere gelerek geçişsiz fiil yapmaktadır. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 46. Karahanlı dönemi eserlerinde birkaç örnekte bu ekin varlığı tahmin edilmektedir. *kök-re-* “kükremek” (DLT III, 282-25) KB, 86), *toğ-ra-* “doğramak” (DLT II, 278-3, III, 311-14) *çoğ-ra-* “pınarda su ve tencerede bir şey kaynamak” (DLT III, 280-22). Hamit Tömür ek ile ilgili olarak +ra-, rä- şeklinin olduğunu ve ekin sesler ile sonu “ñ” ile biten taklidi kelimelere geldiğini belirtmiştir. *mä+rä-*, *hañ+ra-*, *yañ+ra-* örneklerini vermiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 456.

äskirimäk < *äski-rä-mäk* “eskimek” (URS, 73)

iñrimäk < *iñ-rä-mäk* “inlemek” (URS, 175)

2.3.2.21. +sa- / +sä-

Türkçede eskiden beri varolan; ancak işlek olmayan bir ektir.¹⁶⁴ Bu ek, isimlere gelerek arzu ve istek ifade den fiiller türetir.

däñsimäk < *däñ-sä-mäk* “tartmak, ölçmek” (URS, 443)

ärzänsimäk < *ärzän-sä-mäk* “ucuz görmek, ucuz hissetmek” (URS, 68) (Fars. *ärzän* : ucuz (URS, 67))

vaysamaḵ < *vay-sa-maḵ* “çok konuşmak, gevezelik etmek” (URS, 747)

2.3.2.22. +san- / +sän-

Sadece birkaç örneği olan işlek olmayan +sa-/ +sä- isimden fiil yapma eki ile -n- dönüşlülük ekinin kaynaşmasından oluşmuştur.¹⁶⁵

uvaḵsinmaḵ < *uvaḵ-san-maḵ* “küçümsemek” (URS, 138)
(*uvaḵ*: ufak (URS, 138))

batursinmaḵ < *batur-san-maḵ* “kabadayılık satmak, kendi kendini yüreklendirmek” (URS, 185) (*batur* : kahraman (URS, 184))

¹⁶⁴ Eski Türkçede arzulama, istek duyma bildiren +sa-, +sä- eki, *käk+sä-k* “kindar, kinli” örneği verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 50. Çağatay Türkçesinde -sa-/ -se- ekinin sadece *su-sa-* “susamak” örneğinde olduğu belirtilmiştir. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 46. Räsänen ekin *sa, sä* şeklinde olduğunu belirtmiştir. ET. Uyg. *bar-ıg-sa*; Çağ. *suw-sa, köñül-sä, käl-ig-sä*; Osm. *sa, se*; Çağ. Kzk. *Kaz. su-sa, är-sä* örnekleri verilmiştir. M. Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 150. Kutadgu Bilig’de *kök-se-* “göğe yükselmeyi istemek”, *suv-sa-t* ”susatmak” örnekleri geçmektedir. A. B. Ercilacun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara, 1984, s. 20. Ekin -g/-ğ fiilden isim yapma ekinin sonra kullanıldığı örneklerle Karahanlı dönemi eserlerinde de rastlanır: *körüğ-se-* “görmek ve kavuşmak istemek” (DLT III, 334-24), *barıg-sa-* “varmak, gitmek, istemek” (DLT III, 333-25). Bununla birlikte ekin, aynı fiillere -g/-ğ eki olmaksızın doğrudan doğruya eklendiği de görülür: *bar-sa-* (DLT I, 281-11), *kör-se-* (DLT III, 285-18).

¹⁶⁵ Räsänen *san, sän* ekinin Osm. *um-san* örneği verilmiştir. M. Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 150.

hupsänmäk < *hup-sän-mäk* “aldırmamak, önemsememek”
(URS, 426)

2.3.2.23. +si- / +su-

Türkçede eskiden beri işlekliliği az bir ektir.¹⁶⁶ Genellikle ünsüz ile biten kelimelere gelerek aşırı istek ve ihtiyaç bildiren geçişli ve geçişsiz fiiller türetir.

adämsimak < *adäm-si-mak* “büyüklik satmak, başkasını beğenmemek” (URS, 25)

biķsimak < *biķ-si-mak* “pis kokmak” (URS, 233)
(<*biķ*+si-, *biķ*: bozuk, çirkin)

öksümäk < *ök-sü-mäk* “hıçkırarak ağlamak, hüngür hüngür ağlamak” (URS, 105)

2.3.2.24. +sin- / +sun- / +sün-

Duygu, niyet ve tavır ifade eden fiiller türetir.¹⁶⁷ +si-/ +su- ekinin dönüşlülük eki -n- ile genişletilmiş şeklidir. +si- / +su- ekiyle aynı işleve sahip ekin kullanım sıklığı daha fazladır.

äcäpsiniş < *äcäp-sin-i-ş* “şaşıрма” (URS, 65) (A. *äcäp*: hayret, şaşırtıcı (URS, 65))

¹⁶⁶ Eski Türkçede işlek olmayan +sı-, +si- ekinin *ärksin*- “hakimiyeti ele almak” örneği verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 2000, s. 50. Räsänen *sı, si* ekle ilgili olarak ET. Çağ. *käñir-si, kurug-sı, suv-sı, yağ-sı* örneklerini vermiştir. M. Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 150. *Divanü Lûgati't-Türk*'te geçen *keñir-si*- “dibi yanmak, dibi yanarak koku yükselmek” (DLT III, 409-10, 13), *kurug-sı*- “kurumaya yüz tutmak” (DLT III, 334-4,6), *suv-sı*- “sulanmak, sulu olmak” (DLT I, 382-7, 284-22, 25), *yağ-sı*- “yağ tadını almak” (DLT III, 305-29, 306-4,5) örneklerinde de bu ekin varlığı söz konusudur.

¹⁶⁷ Räsänen *sin, sin* kiyle ilgili olarak Uyg. *ärk-sin, kıl-ım-sın*, Osm. *sin, sin, san, sen: gül-üm-sin*, Kaz. *az-sın, yuk-sın* örnekleri verilmiştir. M. Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 151. Kutadgu Bilig'de *işim-sin*- “eş tutmak, eş symak” örneği geçer. A. B. Ercilecun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara, 1984, s. 20. Kıpçak Türkçesi için *um-sun*- “ümit etmek, aş ermek”, *erk-sin*-, *biy-sin*- “ehemmiyet vermemek, hakaret etmek” örnekleri verilmiştir. *um-sun*- örneğinde ekin, fiilden fiil yapma eki durumunda olduğu görülsün bile fiilin asıl şeklinin *umuğ-sun*- olabileceği belirtilmektedir. A. F. Karamanlioğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 47-48.

ağrıksunmak < *ağrıḱ-sun-maḱ* “kendinde hastalık hissetmek, zorluk hissetmek” (URS, 39)

balisinmak < *bala-sin-maḱ* “çocuk saymak” (URS, 196)

otsunmak < *ot-sun-maḱ* “ısınmak, ateşe yaklaşarak ısınmak” (URS, 88)

öksünmāk < *ök-sün-māk* “kederlenmek, hüznü olmak” (URS, 105)

özsınmāk < *öz-sin-māk* “kendinden saymak, bağrına basmak” (URS, 100)

2.3.2.25. +sit-

Sadece birkaç fiilde görülen ek, +sa-/ +sä- isimden fiil yapma eki ile -t-fiilden fiil yapma ekinin kaynaşmış şeklidir.

kāmsitmāk < *kām-sit-māk* “aşağılamak, hor görmek” (URS, 643) (Fars. *kām* : az, eksik (URS, 642))

mānsitmāk < *mān-sit-māk* “saymak, itibar etmek” (URS, 708)

tāṇsitmāk < *tāṇ-sit-māk* “eş değer görmek, denkleştirmek” (URS, 302) (*tāṇ* : denk (URS, 301))

2.3.2.26. +sira- / +sirä-

Eski Türkçede de olan; ancak işlek olmayan bir ektir.¹⁶⁸ Ek, çoğunlukla bir şeyi kaybetme, yokluğunu hissetme, ondan uzaklaşma ifade eden fiiller türetir.

gümansıraş < *güman-sira-ş* “biraz şüphelenmek” (URS, 682) (Fars. *güman* : sanma, sezme, zan (URS, 682))

halsiratmak < *hal-sira-t-mak* “yormak, kuvvetsizlendirmek” (URS, 754)

huduksıraş < *huduğ-sira-ş* “şüphelenme, tereddüt etmek” (URS, 427) (*huduğ* : şüphe vesvese (URS, 427))

jitimsiratmak < *jitim-sira-t-mak* “yalnızlık çekmek, garipsemek” (URS, 488) (*jitim* : yetim (URS, 488))

susiritiş < *su-sira-t-i-ş* “susatma” (URS, 525)

uykusiratmak < *uyku-sira-t-mak* “uykusunu getirmek” (URS, 140)

yalğuzsıraş < *yalğuz-sira-ş* “yalnızlık çekme, yalnızlığın acısını çekme” (URS, 778)

yärsiräş < *yär-sirä-ş* “vatan özlemi çekme” (URS, 784)

¹⁶⁸ Gabain, +sıra-/ +sirä- (<-sır-a- veya -sız-ra-) eki için *ilsirä-* “ilsiz kalmak”, *inçsirä-t-* “rahatsız etmek”, *tatığ-sıra-* “tatsızlanmak” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 50. Räsänen *sıra*, *sirä* ekinin < *sız+ra* geliştiğini belirtmiş ve ET. Uyg. *il-sirä*; Çağ. *baş-sıra*; Kaz. *äl-sirä* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 152. Kutadgu Bilig’de *baş-sıra-* “başsızlaşmak” örneği geçer. A. B. Ercilacun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara, 1984, s. 20. Kıpçak Türkçesinde de ek işlek olmayıp *uyuk-sıra-* “uykusuz olmak” örneğinde görülür. A. F. Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 48. Hamit Tömür ekin *sira-*, *sirä-* şeklinin olduğunu belirtmiş ve *kan+sira-*, *hal+sira-*, *uyku+sira-*, *er+sirä-* örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 219.

2.3.2.27. +şa- / +şä-

Sadece birkaç örneği tespit edilen işlek olmayan bir ektir.¹⁶⁹ Bir örneği dışında geçişli anlam ifade eden fiiller türetir.

- kapşamak* < *kap-şa-mak* “gevezelik etmek, çok konuşmak”
(URS, 633) (*kap* : taklidî ses)
- onşas* < *on-şa-ş* “onarma” (URS, 107)
- tänşälmäk* < *tän-şä-l-mäk* “eşit hale gelmek, eşit olmak” (URS, 302) (*tän* : denk (URS, 301))
- tiñşas* < *tiñ-şa-ş* “dinleme” (URS, 353)

2.3.2.28. +şi- / +şu-

Genellikle taklidî kelimelere, bazen de sıfatlata gelerek geçişsiz anlamlı fiiller türeten ek, işlek değildir.

- vañşimak* < *vañ-şi-mak* “keskin çılgınlık koparmak”
(URS, 746)
- havşumak* < *hav-şu-mak* “havlamak” (URS, 755)
- oynaşış* < *oynaş-şi-ş* “hoplayıp zıplama” (URS, 115)
- ğudunşimak* < *ğudun-şi-mak* “öfkelenmek” (URS, 565)
(*ğodun* : gürültü)
- däldänşimäk* < *däldän-şi-mäk* “sallanmak” (URS, 444)
(*däldän* : kararsız, sallantıda (URS, 444)

¹⁶⁹ Çağatay Türkçesinde -şa-/ -şe- ekinin *oñşa-* “benzemek”, *kağşa-l-* “kurumak” örnekleri verilmiştir. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 46. Räsänen ekin *ş*, *+ş*; *şa*, *şä*; *şi* şekillerinin olduğunu belirtmiş ve ET. Uyg. *kik-ş-ür*, *yağı-ş*; Çağ. *oñşa*, *kak-şa*, *kur-şa*, *tän-şä*; Osm. *pek-iş* örneklerini vermiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 152.

2.3.2.29. +t-

Sadece birkaç örneğini tespit ettiğimiz isimden fiil yapma ekidir.

laykatmak < *layka-t-mak* “kirletmek, bulundurmak” (URS, 688) (*layka*: kirli, bulanık, donuk (URS, 688))

tamçitmak < *tamça-t-mak* “damlatmak” (URS, 285)
(*tamça*: damla (URS, 284))

2.3.2.30. +ta-

Sadece bir örneğini tespit ettiğimiz isimden fiil yapma ekidir.¹⁷⁰

haramtamak < *haram-ta-mak* “otlakçı, asalak” (URS, 750)

2.3.2.31. +tür-

Sadece bir örneğini tespit ettiğimiz isimden fiil yapma ekidir.

köptürmä < *köp-tür-mä* “abartma, şişirilme” (URS, 645)

¹⁷⁰ Eski Türkçede ekin +*ta-*, +*tä-*; +*da-*, +*dä-* şekillerinin olduğunu belirtmiştir. Taban ismini vasıta haline getirir. Bu ek Moğolcada da aynıdır. *üntä-* “çağırma, seslenmek”, *istä-* “aramak, istemek”, *alta-* “aldatmak” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 50.

2.3.3. Fiilden İsim Yapma Ekleri

Fiilden isim yapma ekleri fiil kök ve gövdelerinden isim yapmak için kullanılan eklerdir. Bu ekler fiil köklerine, isimden yapılmış fiil gövdelerine ve fiilden yapılmış fiil gövdelerine eklenirler. Fiilden isim yapma ekleri de birleştikleri fiillerle ilgili olarak nesneleri karşılayan isimleri meydana getirmek üzere çeşitli fonksiyonlara sahiptirler.

Yeni Uygur Türkçesinde de işlek olarak kullanılan fiilden isim yapma eklerine, mevcut olan Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde geçmeyen, tezimize kaynaklık eden *Uygursko Russkiy Slovar*'da tespit ettiğimiz fiilden isim yapma ekleri de verilmiştir.

2.3.3.1. -a

Eski Türkçeden beri kullanılan; ancak işlek olmayan bu ek,¹⁷¹ zarf fiil ekinin kalıplaşması ile ortaya çıkmıştır. Genellikle yapılan nesne ve yeri ifade etmek için kullanılır. Yeni Uygur Türkçesinde de bir örneği tespit edilmiştir.

yara < *yar-a* “yara” (URS, 771)

¹⁷¹ Eski Türkçede ekin -a, -ä, -ı, -i; -u, -ü şekillerinin olduğunu ve ekin eskiden muhtemelen eş sesli zarf fiil ekinin aynısı olduğu belirtilmiştir. *ögä* “şöhret”, *udu* “maiyet, sonra”, *çalısız* “bakiyesi olmayan, kalıntısız” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 51. Çağatay Türkçesinde çeşitli manada isim ve sıfat yapan -a, -ä, -ı, -i; -u, -ü eki ile ilgili *koşa* “çift”, *tola* “dolu”, *yaraşa* “yaraşır, uygun”, *busu* “pusu, pusu yeri”, *yumru* “yuvarlak” örnekleri verilmiştir. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 37. Muharrem Ergin, işlek olmayan; ancak bir iki kelimedede bulunan bu ekin klişeleşerek sonradan fiilden isim yapma eki durumuna girmiş olduğunu belirtmiştir. Genellikle zarf fiil eki -a, -e'nin klişeleşmesi ile ortaya çıkan ekin *sap-a*, *oy-a*, *öt-e* kelimelerinde görüldüğünü ve genellikle yapılan nesne ve yeri ifade etmek için kullanıldığı belirtilmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.182. Räsänen, ekin *a*, *ä*, *u*, *ü*, *ı*, *i* şekillerinin olduğunu ve *a*, *ä*: ET. Uyg. *ög-ä*; Çağ. *yar-a*, *tol-a*, *tur-a*; Osm. Kaz. *yar-a*; Yak. *tul-a*. *u*, *ü*: Uyg. *ud-u*, *yar-u*, Çağ. *bak-u*, *yar-u*, *büt-ü*. *ı*, *i*: Uyg. *yaz-ı*, Çağ. *il-i*, *kön-i*; Osm. *yaz-ı*; Kaz. *tul-ı* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 114.

2.3.3.2. -aķ/ -äk

Türkçede başlangıçtan beri sıklıkla kullanılan eklerdendir.¹⁷² Ünlü uyumuna giren ek, kelimelere doğrudan doğruya eklenir.

2.3.3.2.1. Bir işi veya hareketi yapanı ifade eder.

<i>hürkāk</i>	<	<i>hürk-äk</i>	“ürkek” (URS, 765)
<i>korkāk</i>	<	<i>kork-aķ</i>	“korkak” (URS, 601)
<i>kaçāk</i>	<	<i>kaç-aķ</i>	“kaçak” (URS, 576)
<i>konāk</i>	<	<i>kon-aķ</i>	“konuk, misafir” (URS, 609)
<i>olturāk</i>	<	<i>oltur-aķ</i>	“yerleşik” (URS, 109)

2.3.3.2.2. Yer isimi türetir.

<i>turāk</i>	<	<i>tur-aķ</i>	“durak” (URS, 330)
<i>yataķ</i>	<	<i>yat-aķ</i>	“yatak” (URS, 769)

2.3.3.2.3. Nesne isimleri yapar.

<i>käsāk</i>	<	<i>käs-äk</i>	“kerpiç” (URS, 639)
<i>piçāk</i>	<	<i>piç-aķ</i>	“bıçak” (URS, 264)

¹⁷² Eskiden beri işlek olan ve pek çok örneği bulunan *-aķ*, *-ek* ekinin yaptığı isimler fiilin gösterdiği hareketi çokça yapanı, olanı, yapılanı; o hareketin yapıldığı yeri, aleti; o hareketle yapılan şeyi; fiilin etkisinde kalan çeşitli nesneleri karşıladığı belirtilmiştir. *dön-ek*, *ürk-ek*, *kork-aķ*, *kaç-aķ* vb. örnekleri verilmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.188. Kaydarov *-ķ* madde başında ekin *-ķ/ -k/ -iķ/ -ik/ -uķ/ --ük/ -aķ/ -äk* şekilleri olduğunu belirtmiş. *piçāk*, *gücek*, *kozuk*, *otlak*, *tayak*; *köyük*, *ķilik*, *ulak*, *sizik*; *sorak*, *sinaķ*, *tiläk* örnekleri verilmiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 230.

2.3.3.3. -alak

İşlek olmayan, olumsuz anlamda isim türeten bu ekin yalnızca bir örneği tespit edilmiştir.¹⁷³

şapalak < *şap-alak* “sille, tokat” (URS, 540)

2.3.3.4. -am

İşlek olmayan bir ektir.¹⁷⁴ Sadece birkaç kelimedede bu ekin örneği tespit edilmiştir.

oram < *or-am* “bir biçimlik” (URS, 94) (*or-* : biçmek, orakla biçmek (URS, 95))

tutam < *tut-am* “avuç, yığın, miktar” (URS, 327)

2.3.3.5. -an / -än / -aŋ / -äŋ

Geniş zaman ifade eden bir partisip eki olan bu ek, genellikle geçici isimler yapar. Bu geçici isimlerden bazıları kalıplaşarak kalıcı isim haline geçer ve partisip ekleri fiilden isim yapma ekleri durumuna girer. Şekil ve zaman eki durumuna geçmeyen sadece partisip eki olarak kalan bir ektir. Herhangi bir hareketin sonucunu bildiren isim ve vasıf ismi yapar.¹⁷⁵

tikän < *tik-än* “diken” (URS, 351)

köräŋ < *kör-äŋ* “kibirli, kurumlu, çalımlı; kendini beğenmiş” (URS, 648)

¹⁷³ Muharrem Ergin ekin *-alak*, *-elek* şekillerinin ve işlek olmayan bir ek olduğunu belirtmiştir. *yat-alak*, *çök-elek*, *as-alak* örneklerini vermiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.197.

¹⁷⁴ İşlek bir ek olmadığını ve sadece *tut-am* kelimesinde bu ekin olduğu belirtilmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.196.

¹⁷⁵ Ekin *başla-y-an*, *gül-en*, gibi geçici isimlerle *düz-en*; *kır-an* gibi kalıcı isimlerde bu ekin olduğunu belirtmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.199. Räsänen *an*, *än* ekiyle ilgili olarak Otü. *kır-an*, *tik-än*; Kaz. *kib-än* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 116. Kaydarov *-ŋ/ -aŋ* şekilleri olan ekle ilgili *tozaŋ*, *kisaŋ*, *bulaŋ-talaŋ*, *kozgulaŋ*, *tüzläŋ* örnekleri verilmiştir. A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili-Morfologiya ve Sintaksis*, Almuta, 1966, s. 232.

2.3.3.6. -ar/ -är

Geniş zaman partisip eklerindendir.¹⁷⁶ Ünlü uyumuna giren ve kelimelere doğrudan doğruya bağlanan ek; kalıcı isim, vasıf isimleri, meslek ismi ve nesne ismi türetir.

2.3.3.6.1. Bu fiilden sıfat yapma eki birkaç kelimedede kalıplaşmıştır.

<i>açarçilik</i>	<	<i>aç-ar+çi+lik</i>	“açlık, aç olma “ (URS, 20)
<i>yätärsiz</i>	<	<i>yät-är+siz</i>	“yetersiz” (URS, 795)
<i>uçar</i>	<	<i>uç-ar</i>	“uçan; kanatlılar, kuşlar” (URS, 179)
<i>aķar</i>	<	<i>aķar</i>	“akar” (URS, 41)

2.3.3.6.2. İnsana özgü vasıf isimleri türetir.

<i>atbakarlık</i>	<	<i>atbak-ar+lık</i>	“at bakıcılığı, uşaklık” (URS, 17)
<i>gäpsatar</i>	<	<i>gäpsat-ar</i>	“geveze, boşboğaz, çenebaz” (URS, 677) (Fars. <i>gäp</i> : söz, kelime (URS, 676))
<i>mehnätsüyär</i>	<	<i>mehnätsüy-är</i>	“çalışkan” (URS, 724)
<i>vätänsüyär</i>	<	<i>vätänsüy-är</i>	“vatansever” (URS, 747)
<i>algabasar</i>	<	<i>algabas-ar</i>	“ilerici, öncü” (URS, 48) (<i>alğa</i> : ileri (URS, 48))

2.3.3.6.3. Nesne ismi türetir.

<i>bäşatar</i>	<	<i>bäşat-ar</i>	“beş kurşun atabilen tüfek” (URS, 203)
----------------	---	-----------------	--

¹⁷⁶ Muharrem Ergin -ar, -er partisip eki olduğu ve *koş-ar* (adım) ,*geç-er* (akçe), geçici isimlerle *yaz-ar* “yazıcı, muharrir”, *gid-er* “masraf”, *kes-er* (alet) gibi kalıcı isimlerdebu ek vardır. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s.199.

2.3.3.7. -ç

Türkçede başlangıçtan beri sıklıkla kullanılan ek,¹⁷⁷ çoğunlukla iki heceden oluşan dönüşlü fiil gövdelerine gelerek isim türetir. Ünsüzle biten bazı fiil gövdelerine doğrudan bazılarına ise yardımcı sesle eklenir. Türetilen isimler, aşırılık ve fazlalık ile fiillin sonucu olan durumu ifade eder.

<i>jirkānç</i>	<	<i>jirkān-ç</i>	“iğrenç” (URS, 488) (<i>jirkān-</i> : iğrenmek (URS, 488))
<i>kizganç</i>	<	<i>kizgan-ç</i>	“kıskanç” (URS, 625)
<i>korkunuç</i>	<	<i>korkun-u-ç</i>	“korkunç” (URS, 602)
<i>tayanç</i>	<	<i>tayan-ç</i>	“dayanak, destek” (URS, 287)
<i>süyünç</i>	<	<i>süyün-ç</i>	“sevinç” (URS, 528)
<i>yölänç</i>	<	<i>yölän-ç</i>	“dayanak, destek” (URS, 791) (<i>yölä-</i> : desteklemek, yardım etmek, dayak koymak” (URS, 791))

¹⁷⁷ Gabain, 1. -*nç*; 2. -*nçu*, -*nçü* : Aynı fiil tabanından birlikte teşkil edilebilen eş anlamlı iki ek. Sadece -*n*- dönüşlülük ekinden sonra gelir. *ögrünç*, *ögrünçü* “sevinç”, *tägzinç* “tomar, bölüm”, *abınç* “teselli, avunma” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 54. Muharrem Ergin eskiden beri görülen pek çok örneği olan ekin aşırılık ifade eden fonksiyonu vardır. Yaptığı isimler yapanı veya hareket sadece dönüşlü fiil köklerine getirilmektedir. Ancak örneklerin bir kısmında ekin getirilmiş görüldüğü dönüşlü fiil gövdesi kullanılmamakta ve fiil köklerine -*ç* değil de -*nç* eki getirilmiş gibi bir durumla karşılaşılmaktadır. Bu yüzden ek genellikle -*nç* olarak veya -*ç* ve -*nç* gibi çift şekilde gösterilir. Ancak bunun doğru olmadığını ekin -*nç* olduğunu ve -*n*-nin dönüşlülük eki olduğunu belirtmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s.192. Räsänen *ç*, +*ç* (> *çuv. ş*) eki ile ilgili olarak, dönüşlülük eki -*n*’den sonra geldiği ve Uyg. *kıl-in-ç*; Osm. *sev-in-c*; Kaz. *süy-ün-ç* örnekleri verilmiş; ayrıca başka fiil köklerine de getirilir. *ayr-ıç*, *köm-üç* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 117-118.

2.3.3.8. -ça / -çä

İşlek olmayan sadece birkaç örneği tespit edilmiştir.¹⁷⁸ Ünlü uyumuna girmeyen ek, kelimelere doğrudan gelir.

çüşänçä < *çüşän-çä* “düşünce, fikir” (URS, 398) (*çüşän-* : anlamak (URS, 398))

yepinça < *yepin-ça* “örtü, giysi” (URS, 795) (*yep-* : kapamak, örtmek (URS, 795))

2.3.3.9. -çaķ/ -çäk

Eskiden beri kullanılan; ancak işlek olmayan bir ektir.¹⁷⁹ Yeni Uygur Türkçesinde daha çok vasıf isimleri türetir. Ünlü uyumuna girer ve kelimelere doğrudan eklenir.

2.3.3.9.1. Fiillere gelerek aşırılık ifade eden vasıf isimleri türetir.

erinçäk < *erin-çäk* “erinen, üşünen, tembel” (URS, 145)

korkançak < *korkan-çak* “korkak” (URS, 602)

mahtançak < *mahtan-çak* “övünge” (URS, 695) (*mahtan-* : övünmek (URS, 695))

¹⁷⁸ Çağ. *avun-ça*, *äskin-ça*; Osm. *eylen-ce*; Kaz. *kaltır-ça*. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 118. İşlek olmayan -ca, -ce eki ile ilgili *eğlen-ce*, *düşün-ce* kelimelerinde bu ek vardır. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s.198.

¹⁷⁹ Çağatay Türkçesinde -çaķ/ -çek ekinin genellikle nesne ve alet isimleri, özellikle mücerret isimler yaptığı belirtilmiştir. *avunçak* “teselli, yardım, avuntu”, *bürünçek* “örtü, yaşmak”, *tayançak* “dinlenme yeri, sedir”, *yasançak* “gösteriş meraklısı”. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 37. Räsänen ekle ilgili olarak, Çağ. *basın-çak*, *irin-çäk*; Osm. *salın-çak*, *em-çäk*, Kaz. *im-çäk* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 118. Kıpçak Türkçesinde *em-çek* “meme”, *erin-çek* “tembel” örneklerinde görülür. A. F. Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 36. *Divanü Lügati't-Türk*'te de *basın-çak* er “zaif görülen, önem verilmeyen adam” (DLT I, 501-18) örneği geçmektedir. İşlek olmayan -cak, -cek ekinin *erin-cek* “tembel” (Azeri Türkçesi), *gülün-cek* “maskara” (Eski Anadolu Türkçesi) kelimelerinde bu ek vardır. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.198.

tartinçağ < *tartin-çağ* “çekingen, utangaç” (URS, 273)
 (*tartin-* : çekinmek (URS, 273))
uyalçağ < *uyal-çağ* “utangaç, utanan” (URS, 139) (*uyal-* :
 utanmak (URS, 139))

2.3.3.9.2. Organ isimleri türetir.

emçäk < *em-çäk* “meme” (URS, 153)

2.3.3.10. -çuk / -çük

İşlek olmayan, ünlü uyuma giren ve kelimeye doğrudan eklenen bu ekin¹⁸⁰ sadece birkaç örneği tespit edilmiştir.

2.3.3.10.1. Fiillere gelen ek, vasıf ismi türetir.

kızgançuk < *kızgan-çuk* “kıskanç, gıpta, haset” (URS, 625)
yasançuk < *yasan-çuk* “şıklık düşkünü, moda düşkünü”
 (URS, 773) (*yasan-* : süslenmek, bezenmek (URS, 773))

2.3.3.10.2. Nesne isimi türetir.

pürkänçük < *pürkän-çük* “omuzluklu başlık, çocuk başlığı”
 (URS, 259) (*pürkä-* : fışkırtmak, sermek, sıçratmak; sarmak, çok sıcak
 giyindirmek, bürümek (URS, 259))

¹⁸⁰ Räsänen ekle ilgili olarak Çağ. *bol-çuk* Kaz. *maktan-çuk* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 118.

2.3.3.11. -di

Türkçede başlangıçtan beri olan; ancak işlek olmayan ekin *-dı/ -di, -du/ -dü* şeklindedir ve özellikle dönüştü fiil gövdelerine eklenir.¹⁸¹ Yeni Uygur Türkçesinde ise sadece *-di* şekli vardır *-n’li* fiil gövdelerine gelir. Bu ek, fiilin ifade ettiği anlamla bağlantılı isimler türetir.

asrandi < *arsan-di* “evlatlık, öğrenci” (URS, 36) (*asra* : korumak, himaye etmek (URS, 36))

bekindi < *bekin-di* “bağımlı, evlatlık” (URS, 226) (*bekin* : boyun eğmek, tabii olmak, itaat etmek bakınmak, etrafına bakmak (URS, 227))

juyundi < *juyun-di* “çirkef, bulaşık suyu” (URS, 487) (*juyun* : yıkanmak (URS, 487))

käsindi < *käsin-di* “kesinti, parça” (URS, 668)

ķirindi < *ķirindi* “yonga; kazıntı” (URS, 624)

ķiyindi < *ķiyin-di* “parça, bez parçası” (URS, 632)

taşlandi < *taşlan-di* “döküntü, süprüntü, çöp; bakımsız” (URS, 277) (*taşla* : atmak, fırlatmak, bırakmak; üstlük yapmak, kaplamak (URS, 277))

sarkindi < *sarkin-di* “kalıntı sonu, son damlası” (URS, 495)

üzündi < *üzün-di* “kırıntı, parça” (URS, 126) (*üzün* : koparmak, kesmek (URS, 124))

yigindi < *yigin-di* “birikme, birikim; toplanma” (URS, 802)

¹⁸¹ Muharrem Ergin *ti, -ti, -tu, -tü* şekillerinin olduğu ekin eskiden beri işlek olarak kullanılan bir fiilden isim yapma eki olduğunu belirtmiştir. Ekin *-n’li* fiil gövdelerine getirilir ve isimler yapan, olan veya yapılan çeşitli nesneleri karşılarlar. *aķ-ı-n-tı, salla-n-tı, bulan-n-tı, boz-u-n-tu, dök-ü-n-tü* gibi. Bu ekin Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesinde yalnız *-dı, -di* şeklinde olduğu belirtilmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.193. Räsänen ekin *du, dü, tu, tü; di, di, ti, ti* şekillerinin olduğu belirtilmiştir. Çağ. *äg-dä, äkin-di, akın-di, yak-tu*; Özb. *yuvun-di, süprin-di*; Osm. *sıkın-tı, sökün-tü, dön-dü*; Kaz. *koraldı* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 120. Kıpçak Türkçesinde de ekle ilgili *ķaral-du* “karaltı”, *öv-dü* “medih, övgü”, *sın-dı* “makas”, *yuyun-du* “yıkılmış kirli su”. A. F. Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 36.

2.3.3.12. -duk

Aslında partisip eki olan bu ek,¹⁸² birkaç kelimedede kalıplaşmıştır.

harduk < *har-duk* “yorgunluk, bitkinlik” (URS, 751) (*har-*
: yorulmak (URS, 751)

kalduk < *kal-duk* “kalıntı” (URS, 588)

taşlanduk < *taşlan-duk* “döküntü, süprüntü, çöp; ihmal edilmiş,
bırakılmış” (URS, 277)

¹⁸² Eski Türkçede *-duk*, *-dük*; *-tuk*, *-tük* şekilleri olan ekin genellikle görülen geçmiş zaman manası verdiği belirtilmiştir. *kälmädük öd* “istikbal, gelecek” örneği verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 56. *duyulma-dık* (söz), *gel-dik-i* (zaman) gibi geçici isimlerle *bil-dik*, *tanı-dık* “ahbap” gibi kalıcı isimlerde bu ek vardır. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s.199. ET. 1.sıfat: *kälmä-dük öd*; 2.isim: *um-duk*, *bilmä-dük* Çağ. ekin *duk*, *dük* olduğu ve *çap-duk* örneği verilmiştir. Osm. *duk*, *dük*, *dık*, *dik*; *tuk* şekillerinin olduğu belirtilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 121. Hamit Tömür Yeni Uygur Türkçesinde ekin *-duk* şeklinin olduğunu ve *kalduk*, *taşlanduk*, *harduk* örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 96.

2.3.3.13. -ğ

Eski Türkçede de bulunan ek, yapılan işin sonucunda ortaya çıkan isimler yapar.¹⁸³ Yeni Uygur Türkçesinde işlek değildir, sadece birkaç örneği vardır. Ünlü ile biten fiile doğrudan, ünsüzle biten fiile ise yardımcı bir sesle bağlanır.

atağlık < *ata-ğ+lık* “ünlü, tanınmış” (URS, 16)

ozuğ < *oz-u-ğ* “önce” (URS, 101) (*oz-* : geçmek (URS, 101))

2.3.3.14. -ğa / -gä / -ka / -kä

Türkçede eskiden beri görülen işlek bir ek iken, sonradan işlekliliğini kaybeden bir ektir.¹⁸⁴ Genellikle nesne isimleri türeten ek; ayrıca yapılan / -ig/ hareketin sonucunu belirten isimler de yapar.

ämgüzgä < *ämgüz-gä* “emzik” (URS, 80)

salğa < *sal-ğa* “kement” (URS, 500) (*sal-* :

koymak, yerleştirmek, çıkarmak (URS, 500))

¹⁸³ Eski Türkçede -°ğ/ -°g eki yapılan işin sonucunda ortaya çıkan şey, aktif isim ve diğerleri ve ekin Mogolcada da aynı olduğu belirtilmiştir. *tapıg* “hürmet, hizmet, huzur”, *ötüg* “ibadet, rica”, *sürüg* “sürü”, *bilig* “bilgi, malumat”, *ög* “akıl” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 51. Çağatay Türkçesinde -ğ/-g, -ığ/-uğ/-üg ekinin -ğ/-g'nin sedasızlaşmış şekilleriyle de kullanıldığı belirtilmiştir. Ek, sıfatlar ve iş veya hareket bildiren mücerret isimler yapar, bazen de müşahhas isimler için de kullanıldığı belirtilir. *açığ* “acı”, *arığ* “temiz”, *ölüg* “ölü”, *şüçüg* “tatlı”; *aldağ* “yalan, hile”, *sorağ* “soru”, *köyüg* “yanmış şey”, *bilig* “bilgi”. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 37. Räsänen *ğ, g, +ğ, +g* şekillerinin olduğunu belirtmiş ve ET. (sıfat): *säv-ig, ar-ıg*; (isim): *sürü-g, tap-ıg*; Çağ. *bat-ıg, bär-ig* örnekleri verilmiştir. Ayrıca ekin -lığ,-l (Osm. *asıl--ı<asıl+ıg*) ve *lağ*: ET. *yayla-ğ, kışlağ*>Osm. *yayla, kışla*. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 122.

¹⁸⁴ Eski Türkçede seyrek olarak kullanılan -ğa, -gä eki ile ilgili olarak *bilgä* “bilge, hakim”, *kışğa* “kısa” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 2000, s. 51. Çağatay Türkçesinde -ğa/-ka/-ge ekiyle ilgili olarak *kışka* “kısa”, *yumurtka* “yumurta”. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 38. Muharrem Ergin ekin Türkçede eskiden beri görülen, çok kullanılan; ancak sonradan işlekliliğini kaybeden bir ektir. Hareketi yapanı, olanı veya yapılanı nelerle karşılayan isimler yapar. *bil-ge, dal-ğa, yon-ğa, böl-ge* vb. örnekleri verilmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.189. Räsänen ekin *ğa, gä, ka, kä* şekilleri olduğu ve ET. Uyg. Çağ. *bil-gä, ö-gä, Çağ. ısır-ğa*; ET. *yuy-ka*, Osm. *yuf-ka* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 124.

<i>süpürgä</i>	<	<i>süpür-gä</i>	“süpürge” (URS, 521)
<i>sürgä</i>	<	<i>sür-gä</i>	“müşhil, iç sürdürücü” (URS, 523)
<i>töngä</i>	<	<i>töñ-gä</i>	“demir çember, halka” (URS, 320)
<i>tutka</i>	<	<i>tut-ka</i>	“tutamak, sap” (URS, 328)
<i>täpkä</i>	<	<i>täp-kä</i>	“tetik; keman köprüsü; tepki; karşı koyma” (URS, 289)
<i>külkä</i>	<	<i>kül-kä</i>	“gülme, gülüş, kahkaha” (URS, 663)
<i>öñgä</i>	<	<i>öñ-gä</i>	“muhtelif, çeşitli; solan, solgun” (URS, 108) (öñ- : solmak, rengi atmak (URS, 108))

2.3.3.15. -ğak / -gäk / -kağ / -käk

Eskiden beri kullanılan; ancak işlek bir ek¹⁸⁵ değilken Yeni Uygur Türkçesinde sıklıkla kullanılan fiilden isim yapma ekidir. Tonlu ünlüyle biten fiillere -ğak / -gäk, tonsuz ünsüzle bitenlere ise -kağ / -käk gelir.

2.3.3.15.1. Fiillere gelerek vasıf isimleri türetir.

<i>ayğak</i>	<	<i>ay-ğak</i>	“uyanık, kuşkulu” (URS, 60)
<i>adaşkağ</i>	<	<i>adaş-kağ</i>	“çok şaşırان kimse” (URS, 24)
<i>çağkağ</i>	<	<i>çağ-kağ</i>	“hızlı, ayağı hızlı” (URS, 378) (çağ- : koşmak (URS, 379))
<i>çiykriğak</i>	<	<i>çiykra-ğak</i>	“yaygaracı, kavgacı” (URS, 416)
(çiykırı- : bağırarak, gürültü etmek (URS, 416))			
<i>ürkügäk</i>	<	<i>ürkü-gäk</i>	“ürkek” (URS, 121)
<i>unutkağ</i>	<	<i>unut-kağ</i>	“unutkan” (URS, 137)

¹⁸⁵ Eski Türkçede az kullanılan bu ekin -ğak, -gäk; -ğuk, -gük şekillerinin olduğunu belirtmiştir. *yul-ğak* “aydınlık, ılık”, *kaz-ğuk* “kazık”, *tir-gük* “direk” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 52. Çağatay Türkçesinde -ğak/ -kağ/ -gek/ -kek eki düşünlük ve meyil bildirir. *ayğak* “konuşkan”, *batkağ* “batalık, bataklık”, *kaçkağ* “kaçak”. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 38. Räsänen ekin *ğak*, *gäk*, *kak*, *käk* şekillerinin olduğunu ve ekin < *ga+k* şeklinde geliştiğini belirtmiştir. Et. *iç-käk*, *kaç-ğak*, Çağ. *kaç-kak*, *or-ğak*, *bat-kak* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 125.

- tonğak* < *ton-ğak* “çok üşüyen, çabuk üşüyen” (URS, 320)
- uçkak* < *uç-kak* “çok uçan, iyi uçan” (URS, 118)
- egilgäk* < *egil-gäk* “eğilmeye meyilli, esnek” (URS, 151)
- mänđigäk* < *mänđi-gäk* “uyurgezer” (URS, 706) (*mänđi*-uykudan dengesiz bir davranışlar içinde uyanmak)
- sokuşkak* < *sokuş-ka* “kavgacı; kavga düşkün; geçimsiz” (URS, 517)
- terikkäk* < *terik-käk* “çabuk kızan, çabuk öfkelenen” (URS, 343) (*teri*- : kızmak, öfkelenmek (URS, 343))

2.3.3.15.2. Fiillere gelerek sıfat türetir.

- öngäk* < *ön-gäk* “rengini değiştiren” (URS, 108) (*ön*- : solmak, rengi atmak (URS, 108))
- özgärgäk* < *özgär-gäk* “değişen, değişken” (URS, 100) (*özgär*- : değişmek (URS, 100))
- paķirgäk* < *paķir-gäk* “ışıldayan, parlak” (URS, 243) (*paķira*- : parıldamak (URS, 243))
- suvaşkak* < *suvaş-kak* “yapışkan, takılgan” (URS, 528) (*suvaş*- : sivaşmak, kirlenmek (URS, 528))
- täpkäk* < *täp-käk* “çifte atan, tekme atan” (URS, 290)

2.3.3.15.3. Hayvan ve hastalık isimleri de türetir.

- saygak* < *say-gak* “sığırsineği, büve” (URS, 503)
- bäzgäk* < *bäz-gäk* “sıtma, malarya” (URS, 202)

2.3.3.15.4. Fiillere gelerek hareketi ifade eden isimler yapar.

- şaşkak* < *şaş-kak* “telaş, endişe” (URS, 542)

toskaḳ < *tos-kaḳ* “set, engel, mani” (URS, 315) (*tos-* : yolunu kesmek, engel olmak (URS, 315))

sančilḡaḳ < *sančil-ḡaḳ* “iğne; diken” (URS, 502)

2.3.3.16. -ḡan / -ḡän / -ḳan / -kän

Eskiden beri işlek olarak kullanılan sıfat-fiil eki, çoğunlukla birden fazla heceli fiillere gelir. Bunun yanında tek heceli fiillere gelmiş örnekleri de tespit edilmiştir.¹⁸⁶

2.3.3.16.1. Sıfat fiil eki olan bu ek, fiillere gelerek kalıplaşır.

erişkänlik < *eriş-kän-lik* “ergenlik” (URS, 144)

kaḳkan < *kaḳ-kan* “kapan” (URS, 573)

2.3.3.16.2. Fiillere gelerek vasıf isimleri türetir.

adaşkan < *adaş-kan* “şaşıran” (URS, 24) (*adaş-*: şaşırmak (URS, 24)

bolmiḡan < *bol-ma-ḡan* “beceriksiz, yaramaz” (URS, 215)

gedeyḡän < *gedäy-ḡän* “kibirli, kurumlu” (URS, 684)

(*gedäy-* : kibirlenmek, gururlanmak (URS, 684))

kelişkän < *keliş-kän* “boyu poslu; güzel yakışıklı” (URS, 669)

oḳuḡan < *oḳu-ḡan* “tahsilli, bilgili” (URS, 105)

¹⁸⁶ Eskiden beri işlek olarak kullanılan bu ek tek heceli fiillere getirilmez daha çok fiil gövdelerinden isim yapan ek kuvvetli bir aşırılık anlamı vardır. -ḡan, -gen, -kan, -ken şekilleri olan ekle ilgili olarak *alın-ḡan, giriş-ken, yapış-kan, unut-kan* örnekleri verilmiştir. Bu ekin fonksiyonu -an, -en partisip ekinin fonksiyon bakımından daha kuvvetlisi olan bu ek Eski Türkçede -ḡan, -gen şeklinde idi. Anlam yakınlığına karşın partisip eki ile bu ek karıştırılmamalıdır. Bu ekin -ḡan, -gen partisip ekinin farklı olarak aslında *k, k'*li olduğu ve Batı Türkçesinde partisip ekinin *g* ve *ḡ*'nin düşmesi ile -an, -en şekline geçmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s.190. Räsänen ekin *ḡan, ḡän, kan, kän* şekli olduğu ve Çağ. *sıç-ḡan, tavuş-kan, tay-ḡan*; Özb. *ḡan*; Osm. *an, än, yan, yän* olduğu belirtilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 127.

öylängän < *öylän-gän* “evlenmiş (sadece erkekler için)”
(URS, 114)

- Sadece bir örnekte ek, fiile eklenirken araya bir yardımcı ses almıştır.

alığan < *al-i-ğan* “iyi tutan, kuvvetli” (URS, 51)

2.3.3.16.3. Fiillere gelerek sıfat türetir.

adätlänmigän < *adätlänmä-gän* “alışmamış” (URS, 25)

ayaklaşkan < *ayaklaş-kan* “sona eren” (URS, 58)

birläşkän < *birläş-kän* “birleşmiş” (URS, 231)

köygän < *köy-gän* “yanmış” (URS, 659) (*köy-* :
yanmak (URS, 659))

könükmigän < *könükmä-gän* “alışmamış” (URS, 658)
(*könük-*: alışmak (URS, 658))

kaḡlanğan < *kaḡlan-ğan* “ateşte veya güneşte
kurutulmuş” (URS, 578) (*kaḡlan-*: ateşte veya güneşte ısınmak,
güneşlenmek (URS, 578)

lävläşgän < *lävläş-gän* “dudaksıl” (URS, 690) (*lävläş-*:
dudaksıl hale gelmek, dudaksıllaşmak (URS, 690))

maslaşkan < *maslaş-kan* “uygun” (URS, 696) (*maslaş-*:
uygun olmak (URS, 696))

mäñläşkän < *mäñläş-kän* “küflenmiş” (URS, 706)
(*mäñläş-*: küflenmek (URS, 706))

muzliğan < *muzla-ğan* “buzlanmış, donmuş, üşümüş”
(URS, 716)

öñgän < *öñ-gän* “solmuş, soluk, rengi atmış”
(URS, 108) (*öñ-* : rengi solmuş, sararmış (URS, 108))

paḡırğan < *paḡır-ğan* “ışıldayan, parlak” (URS, 243)
(*paḡıra-* : parıldamak (URS, 243))

<i>paḥlaşkan</i>	<	<i>paḥlaş-kan</i>	“çürük, çürümüş; küflü, küf bağlamış” (URS, 240)
			(<i>paḥlaş-</i> : çürümek; küfleşmek (URS, 240))
<i>polaşkan</i>	<	<i>polaş-kan</i>	“solgun, solmuş” (URS, 255)
			(<i>polaş-</i> : solmak (URS, 255))
<i>solaşkan</i>	<	<i>solaş-kan</i>	“solmuş” (URS, 518)
<i>sunğan</i>	<	<i>sun-ğan</i>	“kırılmış, parçalanmış” (URS, 527)
			(<i>sun-</i> : kırılmak, parçalanmak; uzatmak (URS, 527))

2.3.3.17. -ğın / -gin / -ğun / -gün / -kın / -kin / -kun / -kün

Türkçede başlangıçtan beri kullanılan ve işlek olan bir ektir.¹⁸⁷ Genellikle tek heceli fiil köklerine gelir. Tonlu ünsüzlerden sonra *-ğın/ -gin, -ğun / -gün* tonsuzlardan sonra ise *-kın/ -kin, -kun/ -kün* şekilleri eklenir.

2.3.3.17.1. Fiillere gelerek isim türetir.

<i>baskun</i>	<	<i>bas-kun</i>	“baskın, akın” (URS, 188)
<i>cuşkun</i>	<	<i>cuş-kun</i>	“çoşkun” (URS, 370)
<i>kirgin</i>	<	<i>kir-ğın</i>	“katliam, kırım”
<i>uçkun</i>	<	<i>uç-kun</i>	“kıvılcım” (URS, 118)
<i>solğun</i>	<	<i>sol-ğun</i>	“solgun, solmuş, sararmış” (URS, 519)

¹⁸⁷ Eski Türkçede *-ğın, -gin; -kın, -kin; -ğan* şekilleri olan işlek olmayan ekle ilgili olarak *täzkin* “mülteci”, *tirgin* “kalabalık, dernek”, *bazğan* “çekiç, basan” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 52. Çağatay Türkçesinde meslek ve faaliyet bildiren *-ğun/ -kun/ -gün/ -kün* ekiyle ilgili *azğun* “yolunu kaybetmiş, azgın”, *çapğun* “akın, çapul”, *ötgün* “geçmiş, geçen”, *keskin* “keskin”. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 39. Muharrem Ergin ekin Türkçede eskiden beri kullanılan işlek bir ek olduğunu, tek heceli fiil köklerine getirildiğini belirtmiş, fonksiyonunda bir büyütme, aşırılık manası vardır. Türetirilen isimler daha çok yapan, olan veya yapılan nesneleri veya yapılan işi karşılar. *dal-ğın, bez-ğın, aş-kın, küs-kün, piş-kin, sür-gün, soy-ğun* vb. örnekleri verilmiştir. Ekin vokal ve konsonat uyumlarına bağlı olarak gösterdiği çok şekillilik Türkçenin son devirlerine ait olduğunu belirtmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s.189. Räsänen ekin *ğun, gün, gın, gin, k-n* şekillerinin olduğunu ve ET. Uyg. *täz-kin, tir-ğın; Çağ. bıç-kın, sal-kın, çap-kın, kaç-kun*; Özb. *bas-kin*; Osm. *kes-kin, ol-ğun* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 130. Yeni Uygur Türkçesinde ekin *-ğın, -kın (-kun), -gün, -kün* şekillerinin olduğunu belirtmiş ve *yangın, taşkın, sürgün, tutkun*, örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür, *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 95.

toskun < *tos-kun* “set, engel, mani, baraj” (URS, 315)
(*tos-* : yolunu kesmek, engel olmak (URS, 315))

2.3.3.17.2. Fiillere gelerek sıfat yapar.

azgın < *az-ğın* “azgın” (URS, 34)
çaçkun < *çaç-kun* “dağınık” (URS, 381)
turgun < *tur-ğun* “durgun” (URS, 331)
şaşkın < *şaş-kin* “acele, acil” (URS, 542)
kâskin < *kâs-kin* “keskin” (URS, 639)

2.3.3.17.3. Fiillere gelerek abartma ve aşırılık anlamı ifade eden isimler türetir.

taşkın < *taş-kin* “taşkın, sel” (URS, 276)
ötkün < *öt-kün* “sağnak” (URS, 89)
ölgünçä < *öl-gün-çä* “ölene kadar, ölürcesine, daha çok, aşırı”
(URS, 110)
kâlkün < *kâl-kün* “kabarma, akıp gelme, sel, taşkın” (URS, 641)

2.3.3.17.4. Fiillere gelerek vasıf isimleri türetir.

ozğun < *oz-ğun* “ileri giden, öncü” (URS, 100) (*oz-* : geçmek, ileri gitmek (URS, 101))
tutkun < *ut-kun* “tutsak, esir” (URS, 328)
kaçkun < *kaç-kun* “kaçak, firarî” (URS, 577)
satkun < *sat-kun* “hain, vatan haini” (URS, 493)
sürgün < *sür-gün* “sürgün” (URS, 523)
çüşkün < *çüş-kün* “düşkün” (URS, 398) (*çüş-* : inmek, düşmek) (URS, 398)

kālgindi < *kāl-gin-di* “yabancı” (URS, 641)

2.3.3.18. -ğilak/ -kılak

İşlek olmayan sadece birkaç kelimedede tespit edilen fiilden isim yapma ekidir.

şaşkılak < *şaş-kılak* “telaşlı, endişeli” (URS, 542)

tonğilak < *ton-ğilak* “yerin donmuş hali” (URS, 320)

2.3.3.19. -ğu / -gu / -gü / -ku / -kü

Eski Türkçede *-ğu/ -gü* şekli olan ve Türkçede başlangıçtan beri sıklıkla kullanılan bu ek,¹⁸⁸ genellikle yapma ifade eden fiillerden isim türetir. Bu isimler çoğunlukla fiilin gösterdiği hareketin sonucunu ifade eder.

acralğu < *acral-ğu* “ayrılık” (URS, 19) (*acral-* : ayrılmak, elden çıkarmak, kaybetmek, yitirmek (URS, 19))

açku < *aç-ku* “anahtar” (URS, 21)

atalğu < *atal-ğu* “terim” (URS, 16)

anlatkusiz < *anlat-ku+siz* “tarifi imkansız, olağanüstü” (URS, 44)

atku < *at-ku* “atış, atış talimi” (URS, 17)

eçitku < *eçit-ku* “maya” (URS, 143) (*eçit-* : mayalamak, ekşitmek, acıtmak (URS, 143))

¹⁸⁸ Eski Türkçede ekin *-ğu, -gü*; nadiren *-ku, -kü* şekillerinin olduğu ve ekin fail ismi, soyut isimler, alet isimleri vs. sık sık da sıfat yaptığı belirtilmiştir. *urunğu* “savaşçı”, *bālgü* “işaret, alamet”, *bıç-ğu* “bıçak, bıçkı” vb. örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 52. Çağatay Türkçesinde fiil ve alet isimleri yapan *-ğu/ -ku/ -gü/ -kü* ekiyle ilgili *içkü* “içki”, *uyku* “uyku”, *yargu* “karar, yargı”; *közü* “ayna”. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 39. Muharrem Ergin ekin bu ekin genellikle yapma ifade eden fiillerden isim yaptığı ve bu isimler daha çok yapılanı, bazen yapanı, bazen yapma işini, kısaca fiilin gösterdiği hareketle ilgili çeşitli nesneleri karşılarlar. *say-ğı, ver-ğı, ör-gü, duy-ğu, bıç-kı, iç-ki, uy-ku* vb. örnekleri verilmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.189. Räsänen ekin *ğu, gü, ku, kü* şekilleri olduğunu ve ET. *saklan-ğu*; Uyg. *udu-ku*; Osm. *öl-gü*; Çağ. *bil-gü, bir-gü, iç-gü, aç-ku, kaç-gü* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 128. Hamit Tömür ekin *-ğu, -ku, -gü, -kü* ekinin (*-ğa, -ka, -gä, -kä*) ş bu eklerle şekildaş olduğunu ve fiillere gelerek fiilin hareketinin sonucunu bildiren isimler türettiğini belirtmiştir. *sāz-gü, sal-ğa, tut-ka, süpür-gä, kül-gä* örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 93.

<i>körgülük</i>	<	<i>kör-gü-lük</i>	“kader, alın yazısı; sonuç” (URS, 649)
<i>külkülük</i>	<	<i>kül-kü-lük</i>	“gülünçlü, güldürücü” (URS, 663)
<i>sāzgü</i>	<	<i>sāz-gü</i>	“sezgi” (URS, 507)
<i>tartkuluḡ</i>	<	<i>tart-ku-luḡ</i>	“ızdırap, acı” (URS, 271) (<i>tart-</i> : çektirmek (URS, 271))
<i>tārilḡu</i>	<	<i>tāril-ḡu</i>	“ekinlik yer, ekim” (URS, 343) (<i>tāril-</i> : ekilmek, toplanmak (URS, 343))
<i>tuyḡu</i>	<	<i>tuy-ḡu</i>	“duygu” (URS, 340)
<i>uyku</i>	<	<i>uy-ku</i>	“uyku” (URS, 140)
<i>yātkülük</i>	<	<i>yāt-kü-lük</i>	“yetecek kadar” (URS, 783)

- Ayrıca ek, dönüşlülük ekinden sonra geldiği bazı kelimelerde fonetik değişikliğe (-n- > -ḡ-) sebep olur.

<i>kötürāḡu</i>	<	<i>kötürāḡ-gu</i>	“yüksek” (URS, 646) (<i>kötür-</i> : kaldırmak (URS, 646))
<i>çeçilaḡu</i>	<	<i>çeçilaḡ-gu</i>	“saçılmış, dalgın” (URS, 403) (<i>çeçil-</i> : saçmak, dağılmak (URS, 403))
<i>yiglaḡu</i>	<	<i>yiglaḡ-gu</i>	“gözü yaşlı” (URS, 802) (<i>yigla-</i> : ağlamak (URS, 802))

2.3.3.20. -ğuç / -güç / -kuç / -güç

Türkçede eskiden beri görülen; ancak işlek olmayan bir ektir. Yeni Uygur Türkçesinde sıklıkla kullanılan ve çeşitli fonksiyonlara sahip bu ek, ünlü uyumuna girmez ve fiillere doğrudan eklenir.¹⁸⁹

2.3.3.20.1. Fiillere gelerek insan ve hayvanlara özgü vasıf isimleri yapar.

<i>alğuç</i>	<	<i>al-ğuç</i>	“iyi tutabilen, iyi yakalayabilen”
(URS, 48)			
<i>egilgüç</i>	<	<i>egil-güç</i>	“eğilmeye meyilli, esnek” (URS, 151)
<i>pākirğuç</i>	<	<i>pākir-ğuç</i>	“fakir kişi” (URS, 263)
<i>māṇdigüç</i>	<	<i>māṇdi-güç</i>	“uyurgezer” (URS, 706) (<i>māṇdi-</i> uykudan dengesiz bir davranışlar içinde uyanmak)
<i>yirtkuç</i>	<	<i>yirt-kuç</i>	“(hayvanlar için) yırtıcı” (URS, 802)
<i>sāzgüç</i>	<	<i>sāz-güç</i>	“hassas, alingan” (URS, 507)

2.3.3.20.2. Alet isimleri yapar.

<i>atkuç</i>	<	<i>at-kuç</i>	“pamuk veya yün diten makine”
(URS, 17)			
<i>urğuç</i>	<	<i>bur-ğuç</i>	“tornavida” (URS, 218)
<i>çaḳkuş</i>	<	<i>çaḳ-kuş</i>	“çekici” (URS, 385)

¹⁸⁹ Çağatay Türkçesinde alet isimleri yapan -ğuç/ -güç ekiyle ilgili *çatlağuç* “sakız”, *örgüç* “atın yelesini örnek için kullanılan”, *sarağuç* “sarık”, *süzgüç* “süzgeç”, *titregüç* “başlık, sorguç”. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 39. Räsänen ekin *ğuç*, *guç*, *giç*, *giç*; *k-ç* şekillerinin olduğunu ve *bıç-kuç*, *bas-ğuç*, *aç-kuç*, *aç-kuç* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 129. Muharrem Ergin ekin eskiden beri görülen; fakat işlek olmayan bir ek olduğunu belirtmiştir. Yapan, olan veya yapılan nesneleri karşılayan isimler yapar ve ekte bir büyütme manası olduğunu, *dal-ğuç*, *başlan-ğuç*, *bil-giç*, *süz-güç* örnekleri verilmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s.190. Yeni Uygur Türkçesinde *sizğuç*, *açkuç*, *körsätgüç* vb. örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 94.

<i>eritküç</i>	<	<i>erit-küç</i>	“eritme aleti” (URS, 144)
<i>huşkitküç</i>	<	<i>huşkit-kuç</i>	“düdük” (URS, 765) (<i>huşkit-</i> : ısıklık almak, düdüğü öttürmek (URS, 765))
<i>kirguç</i>	<	<i>kir-ğuç</i>	“keser” (URS, 623)
<i>körsätküç</i>	<	<i>körsä-küç</i>	“işaret, cetvel; karne” (URS, 648)
<i>küçäytküç</i>	<	<i>küçäyt-küç</i>	“şiddetlendirici, yükseltici, güçlendirici” (URS, 660) (<i>küçäyt-</i> : güçlendirmek, kuvvetlendirmek (URS, 660))
<i>ölçäğüç</i>	<	<i>ölçä-ğuç</i>	“ölçme aleti” (URS, 109)
<i>sovutküç</i>	<	<i>sovut-kuç</i>	“soğutucu” (URS, 519)
<i>süzgüç</i>	<	<i>süz-ğuç</i>	“süzgeç” (URS, 524)
<i>uşkutküç</i>	<	<i>uşkut-kuç</i>	“düdük” (URS, 130) (<i>uşkut-</i> : ısıklık almak, vızıldamak (URS, 130))
<i>pildirğuç</i>	<	<i>pildir-ğuç</i>	“topaç; pervane” (URS, 267) (<i>pildiri-</i> : dönüp durmak (URS, 267))
<i>sançığüç</i>	<	<i>sançi-ğuç</i>	“çatal; iğne” (URS, 502)
<i>sizğüç</i>	<	<i>siz-ğuç</i>	“çizgi, cetvel, cetvel tahtası” (URS, 535)
<i>tatiliğüç</i>	<	<i>tatila-ğuç</i>	“kaşığı” (URS, 269) (<i>tatila-</i> : kaşımak (URS, 269)
<i>temitküç</i>	<	<i>temit-kuç</i>	“pipet, damlalık” (URS, 346)

2.3.3.20.3. Meslek ismi yapar.

uçkuç < *uç-kuç* “pilot, uçman” (URS, 118)

2.3.3.20.4. Fiillere gelerek isim türetir.

<i>toskuç</i>	<	<i>tos-kuç</i>	“set, engel, mani” (URS, 315)
(tos- : yolunu kesmek, engel olmak (URS, 315))			
<i>tamguzğüç</i>	<	<i>tamguz-ğuç</i>	“damlatma” (URS, 285)

tayanğuç < *tayan-ğuç* “dayanak, destek” (URS, 287)
sozulğuç < *sozul-ğuç* “esneklik” (URS, 516) (*sozul-*:
 uzamak, uzanmak (URS, 516))

2.3.3.20.5. Fiillere gelerek sıfat türetir.

özgärgüç < *özgär-güç* “değişen” (URS, 100)
sunğuç < *sun-ğuç* “kırılğan, kolay kırılır, dayanıksız”
 (URS, 527) (*sun-* : kırılmak, parçalanmak (URS, 527))
kaḥṣatkuç < *kaḥṣat-kuç* “yıkıcı, yok edici, tahripkar” (URS,
 577) (*kaḥṣa-*: zayıflamak, ezilmek, perişan olmak (URS, 577))
sümürgüç < *sümür-güç* “emen, soğutucu, içine çeken”
 (URS, 526) (*sümür-*: içine çekmek (URS, 526))

2.3.3.21. -ğuçi / -güçi / -kuçi / -küçi

Yeni Uygur Türkçesinde *-ğu/ -gu/ -gü, -ku/ -kü* fiilden isim yapma eki ile *+çi* isimden isim yapma ekinin birleşmiş şeklidir.¹⁹⁰ Sıklıkla kullanılan ek, fiillere doğrudan eklenir ve ünlü uyumuna girmez. Fiillere gelerek eylem veya hareketi yapan kişiyi ifade eden isimler türetir.

azğuzğuçi < *azğuz-ğuçi* “yanıltıcı, yoldan çıkarıcı” ((URS,
 33) (*azğuz-* : yanıltmak (URS, 33))
baskuçi < *bas-kuçi* “matbaacı, basımevi işçisi” (URS,
 188)
cazalığuçi < *cazala-ğuçi* “toplayıcı” (URS, 367)
âzgüçi < *âz-güçi* “ezen, zulüm eden” (URS, 71)

¹⁹⁰ Eski Türkçede *-ğuçi, -güçi*; nadiren *-kuçi, -küçi* eki işi yapanı ifade eden fiiller türetir. *-taçi* ile eş anlamlıdır. *ölürgüçi* “cani, katil”, *kolğuçi* “dilenci”, *kınağuçi* “eziyet eden, eziyet edici”. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 52. Çağ. *bilmä-güçi; bir-güçi*; Osm.’da ekin *ici, yici* olduğu belirtilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 129. Hamit Tömür Yeni Uygur Türkçesinde ekin *-ğuçi, -kuçi, -güçi, -küçi* şekillerinin olduğunu ve *okuğuçi, okutkuçi, yazğuçi, kütüğüçi* vb. örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 93-94.

<i>kutkazguçi</i>	<	<i>kutkaz-ğuçi</i>	“kurtarıcı, kurtaran” (URS, 611)
<i>kaşatlıguçi</i>	<	<i>kaşatla-ğuçi</i>	“peltek” (URS, 635) (<i>kaşatla-</i> :
peltek peltek konuşmak		(URS, 635))	
<i>kāzguçi</i>	<	<i>kāz-güçi</i>	“gezen, gezip dolaşan” (URS,
639)			
<i>keliştürgüçi</i>	<	<i>keliştür-güçi</i>	“aracı” (URS, 669)
<i>küräşküçi</i>	<	<i>küräş-küçi</i>	“savaşan, savaşçı, mücadele
veren” (URS, 661)			
<i>kütküçi</i>	<	<i>küt-küçi</i>	“bekleyen” (URS, 659) (<i>küt-</i> :
beklemek (URS, 659)			
<i>okuğuçi</i>	<	<i>oku-ğuçi</i>	“okuyucu” (URS, 105)
<i>ögätküçi</i>	<	<i>ögät-küçi</i>	“öğreten, öğretmen” (URS, 105)
<i>planlıguçi</i>	<	<i>planla-ğuçi</i>	“planlayıcı, planlayan” (URS,
254)			
<i>satkuçi</i>	<	<i>sat-kuçi</i>	“satıcı” (URS, 493)
<i>saklıguçi</i>	<	<i>sakla-ğuçi</i>	“koruyucu” (URS, 498)
<i>saylıguçi</i>	<	<i>sayla-ğuçi</i>	“seçmen” (URS, 504) (<i>sayla-</i> :
seçmek (URS, 504))			
<i>siniğuçi</i>	<	<i>sina-ğuçi</i>	“deneme yapan, sınav yapan”
(URS, 539)			
<i>taliğuçi</i>	<	<i>tala-ğuçi</i>	“yağmacı, soyguncu” (URS,
283) (<i>tala-</i> : yağmalamak, soymak (URS, 283))			

2.3.3.22. -ğur / -gür / -kur / -kür

Yeni Uygur Türkçesinde olan işlek olmayan bir ektir.¹⁹¹ Ek, fiilin ifade ettiği harekete uygun özellik bildiren sıfatlar türetir; ayrıca bu ekle yapılan isimlerde aşırılık anlamı da vardır.

<i>alğur</i>	<	<i>al-ğur</i>	“iyi tutan, iyi yakalayabilen, kuvvetli; keskin hafıza, sebatlı” (URS, 48)
<i>bolmiğur</i>	<	<i>bolma-ğur</i>	“beceriksiz, yaramaz” (URS, 214)
<i>cimğur</i>	<	<i>cim-ğur</i>	“kapalı kutu, içini belli etmez, gizli” (URS, 376)
<i>çapkur</i>	<	<i>çap-kur</i>	“hızlı koşan” (URS, 379)
<i>gedāḡgür</i>	<	<i>gedāḡ-gür</i>	“kibirli, kurumlu” (URS, 683) (<i>gedā-</i> : kibirli olmak, gururlu olmak)
<i>ötkür</i>	<	<i>öt-kür</i>	“keskin” (URS, 88) (<i>öt-</i> : geçmek (URS, 90))
<i>sāzgür</i>	<	<i>sāz-gür</i>	“uyanık, basiretli, keskin zeka” (URS, 507)
<i>tapkur</i>	<	<i>tap-kur</i>	“zihni çevik, hazır cevap” (URS, 269) (<i>tap-</i> : bulmak (URS, 269))
<i>uçkur</i>	<	<i>uç-kur</i>	“iyi uçan” (URS, 118)
<i>sāzgür</i>	<	<i>sāz-gür</i>	“uyanık, basiretli, keskin zeka” (URS, 507)

¹⁹¹ Çağatay Türkçesinde, özellikle düşkünlük bildiren sıfatlar yapan *-ğur/ -kur/ -gür/ -kür* eki olumsuz fiil kök ve gövdelerine getirilir. *çıkğur* “hücum, saldırı”, *ötgür* “keskin”, *tayğur* “kaygan”, *toyğur* “kolayca doyabilen”. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 39. Räsänen ekin *ğur, güür, kur, kür* (< *ku+r*) şekillerinin olduğunu ve Çağ. *kaç-kur, toy-ğur; çuk-ğur, öt-gür, uy-ğur*; Özb. *toyma-ğur*; Kaz. *öt-kür* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 130.

2.3.3.23. -ğuy

İşlek olmayan yalnızca bir örneği tespit edilen fiilden isim yapma ekidir.

burğuy < *bur-ğuy* “burgu” (URS, 218)

2.3.3.24. -k/ -k

Türkçenin başlangıcından beri işlek olarak kullanılan ek,¹⁹² ünlü ile biten kelimelere doğrudan, ünsüzle bitenlere ise yardımcı sesle gelir.

2.3.3.24.1. Fiilin bildirdiği hareketin sonucu olan isimler türetir.

ağriķ < *ağri-k* “ağrı” (URS, 39)

boyaķ < *boya-k* “boya” (URS, 216)

bağlaķ < *bağla-k* “bağ” (URS, 193)

sanaķ < *sana-k* “sayma, hesap” (URS, 502) (*sana-* : saymak (URS, 502))

sizik < *siz-i-k* “çizgi” (URS, 535)

sinaķ < *sina-k* “sınav, deneme, imtihan” (URS, 539)

¹⁹² Gabain, Eski Türkçede ekin *-k*, *-k*; *-uk*, *-ük* şekillerinin olduğunu ve mana bakımından, *-ğ* ile yapılanlardan farkını kesin olarak tespit etmenin mümkün olmadığını bu ekle yapılan isimlerin bazen edilgenlik, bazen de yapılan işin sonucunu bildirir; sıfat olarak ise daha kullanıldığı belirtilir. *anuk* “hazır, hazırlık”, *közünüik* “pencere”, *yok* “yok, yokluk” vb örnekler verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 54. Çağatay Türkçesinde *-k/ -k*, *-ak/ -rk*, *-uk/ -ük* (*-k* bazen *-ğ* olur) eki bir hareketin yerini veya sonucunu bildiren isimler, bazen de alet isimleri yaptığı belirtilmiş ve *bölek* “bölüm, parça, kısım”, *buyruk/ ğ*”buyruk, emir”, *kesek* “toprak”, *kötek* “dayak”, *ölçek* “ölçek, ölçü aleti”. Ekin birde pasif anlamı taşıyan fiillerden sıfat türettiği belirtilmiştir. *artuk* “artık, fazla, daha”, *çürük* “çürük, çürümüş”, *kesük* “kesik, kırık”. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 41. Eskiden beri işlek olan fiilden fiil yapma eklerinden biri olan ekin yaptığı isimler genellikle fiilin gösterdiği harekete uğramış olan, bazen de o hareketten doğmuş bulunan veya o hareketi veya o hareketi yapan çeşitli nesneleri karşılar: *aç-ı-k*, *saç-ı-k*, *düş-ük*, *çek-i-k*, *değiş-i-k* *ele-k*, *dile-k*, *ada-kvb*. örnekleri verilmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.188.. ET. Uyg. *bar-k*, *yo-k*, *to-k*, *ıd-uk*, *közün-ük*; Çağ. *taya-k*, *tilä-k*, *yağ-uk*, *kör-k*; Osm. *sev-ik-im*, *sev-ik-sin*, *sev-ik* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 132. Hamit Tömür Yeni Uygur Türkçesinde ekin *-k*, *-k*, *-ak*, *-äk*, *-uk*, *-ük* şekillerinin olduğunu belirtmiş ve *sorak*, *tiräk*, *boyaķ*, *piçak*, *kişlak*, *buyruk*, *kişik* örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 95.

<i>şirtildak</i>	<	<i>şirtilda-k</i>	“çatırtı, patırtı” (URS, 554)
<i>tapşuruk</i>	<	<i>tapşur-u-k</i>	“vazife” (URS, 268) (<i>tapşur-</i> : teslim etmek, vermek, emanet etmek (URS, 268))
<i>tiläk</i>	<	<i>tilä-k</i>	“dilek” (URS, 354)

2.3.3.24.2. Fiillere gelerek sıfat türetir.

<i>artuk</i>	<	<i>art-u-k</i>	“artık, arta, fazla, gereksiz” (URS, 28)
<i>buzuk</i>	<	<i>buz-u-k</i>	“bozuk” (URS, 220)
<i>ķuruķ</i>	<	<i>ķuru-k</i>	“kuru” (URS, 615)
<i>ölük</i>	<	<i>öl-ü-k</i>	“ölü” (URS, 110)
<i>süzük</i>	<	<i>süz-ü-k</i>	“duru, şeffaf, temiz” (URS, 524)
<i>tarkak</i>	<	<i>tarka-k</i>	“dağınık” (URS, 273) (<i>tarka-</i> : dağılmak (URS, 273))
<i>tatirik</i>	<	<i>tatiri-k</i>	“sarı, solgun, benzi solmuş” (URS, 269) (<i>tatiri-</i> : solmak, sararmak, benzi uçmak (URS, 269))
<i>yepik</i>	<	<i>yep-i-k</i>	“kapalı” (URS, 795) (<i>yep-</i> : kapamak, örtmek)

2.3.3.24.3. Nesne ismi yapar.

<i>küräk</i>	<	<i>kürä-k</i>	“kürek” (URS, 661)
--------------	---	---------------	--------------------

2.3.3.25. -kaç

Sadece bir örneği olan fiilden isim yapma ekidir.

<i>ķisķaç</i>	<	<i>ķis-ķaç</i>	“makas, kıskaç, maşa” (URS, 627)
---------------	---	----------------	----------------------------------

2.3.3.26. -kal

İşlek olmayan yalnızca bir örneği tespit edilen fiilden isim yapma ekidir.

toskal < *tos-kal* “kalkan; bent” (URS, 315) (*tos-* : yolunu kesmek, engel olmak (URS, 315))

2.3.3.27. -kum

Sadece bir örneği tespit edilmiş fiilden isim yapma ekidir.

uşkutkum < *uşkut-kum* “ıslık, vızıltı” (URS, 130) (*uşkut-* : ıslık çalmak, vızıldamak (URS, 130))

2.3.3.28. -m

Fiilden isim yapma eklerinden oldukça işlek bir ektir.¹⁹³ Ünlü ile biten kelimelere doğrudan, ünsüzle ile bitenlere ise yardımcı bir sesle bağlanır. Ek, fiillin anlamıyla ilgili isimler türetir.

ayrim < *ayir-i-m* “ayrım” (URS, 59)

atlam < *atla-m* “adım” (URS, 18)

beğim < *beğ-i-m* “bakım” (URS, 226)

bäldäm < *bäldä-m* “kertik” (URS, 204) (*bäldi-*: “kertmek”

(URS, 204))

¹⁹³ Eski Türkçede -*om* eki ile ilgili *talım* “yağma”, *kādim* “giyim, elbise”, *tuğum* “(yeniden) doğuş”, *istām* “istek, arzu” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 2000, s. 53. Çağatay Türkçesinde -*m*, -*ım*/ -*im*/ -*um*/ -*üm* eki mücerret bir iş veya hareketi, bir hareketin sonucunu bildirdiği belirtilmiştir. Bazen de ölçü bildirdiği belirtilmiştir. *ölüm* “ölüm”, *tutum* “tutum, tavır”, *yazım* “yazı, kader, alın yazısı”. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 40. Muharrem Ergin ekin nesne ismi yapan fiilden isim yapma eklerinden çok işlek olanlarından biri olduğunu ve başlıca fonksiyonunun fiille ilgili bir hal, durum, iş ifade etmek olup o işle ilgili, o işten doğan varlık, eşya, alet, yer vs. çeşitli isimler de yapar. *al-ı-m*, *sat-ı-m*, *giy-i-m*, *öl-ü-m*, *ver-i-m* vb. örnekler verilmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.187-188. Räsänen de *k*, +*k* eki ile ilgili olarak ET. Uyg. *tal-ım*, *kād-ım*; Çağ. *al-ım*, *bir-im*; Yak. *ya-m*, *kül-üm* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 133. -*m*, -*im*, -*um*, -*üm* ekinin bazı fiillere doğrudan gelerek fiilin hareketinin neticesini bildiren isimler türettiğini ve *kiyim*, *bilim*, *bölüm*, *ölüm* vb. örnekler verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 95.

<i>bağlam</i>	<	<i>bağla-m</i>	“bağlam, deste, demet, bir kucak” (URS, 193)
<i>bilim</i>	<	<i>bilim</i>	“bilim” (URS, 235)
<i>bölüm</i>	<	<i>böl-ü-m</i>	“bölüm” (URS, 15)
<i>çişlām</i>	<	<i>çiş-lä-m</i>	“bir ısıruk” (URS, 409) (<i>çiş</i> : diş (URS, 408)
<i>eğim</i>	<	<i>eğ-i-m</i>	“akım, akış” (URS, 150)
<i>katlam</i>	<	<i>katla-m</i>	“kat, tabaka” (URS, 575)
<i>kiyim</i>	<	<i>kiy-i-m</i>	“giyim, giysi, giyim kuşam” (URS, 673)
<i>toplam</i>	<	<i>topla-m</i>	“toplam” (URS, 310)

2.3.3.29. -ma / -mä

Türkçede başlangıçtan beri sıklıkla kullanılan fiilden isim yapma eklerindendir.¹⁹⁴ Bütün fiil kök ve gövdelerine gelen, ünlü uyumuna girmeyen ek, fiillere doğrudan eklenir.

2.3.3.29.1. Hareket ifade etmeyen iş isimleri türetir.

<i>aylanma</i>	<	<i>aylan-ma</i>	“dolaşma, döndürme, gezme, seyretme” (URS, 60)
<i>anlaşma</i>	<	<i>anlaş-ma</i>	“anlaşma” (URS, 44)
<i>birläşmä</i>	<	<i>birläş-mä</i>	“birleşme” (URS, 231)
<i>könükmä</i>	<	<i>könük-mä</i>	“alıştırma” (URS, 658) (<i>könük</i> :- alışmak (URS, 658)

¹⁹⁴ Gabain Eski Türkçede -ma, -mä ekinin çok seyrek olduğunu; ancak sıfat olarak kullanımının daha çok olduğunu belirtmiştir. *yäl-mä* “binici, süvari”, *oyma är* “oyuncu”, *käsmä aş* “kıyma yemek”, *barma yıl* “geçen yıl”. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 53, 57. Çağatay Türkçesinde sık sık müşahhas isimler halinde de kullanılan mücerret fiil ismi yapan -ma/ -me ekiyle ilgili *asma* “asma, takma”, *basma* “nakışla süslenmiş, nakışlı”, *çekme* “çekme”, *süzme* “süzme, süzölmüş”. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 40. ET. *yäl-mä*, *oy-ma*; Çağ. *äg-mä*, *bur-ma* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 134. Hamit Tömür -ma, -mä ekinin bazı fiillere gelerek fiilin hareketini yani durumunu bildiren isimler türettiğini belirtmiştir. *yazma*, *uyuşma*, *kurulma*, *basma*, *birikmä* vb. örnekler verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uyğur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 94-95.

<i>körsätmä</i>	<	<i>körsät-mä</i>	“gösterme” (URS, 648)
<i>örmä</i>	<	<i>ör-mä</i>	“örme” (URS, 96)
<i>selişturma</i>	<	<i>seliştur-ma</i>	“mukayese, karşılaştırma” (URS, 532) (<i>selişt-</i> : yapımına yardım etmek; beraber kurmak; beraber yapmak (URS, 532))
<i>tizma</i>	<	<i>tiz-ma</i>	“dizme” (URS, 351)
<i>uyuşma</i>	<	<i>uyuş-ma</i>	“uyuşma” (URS, 141)
<i>holuḡma</i>	<	<i>holuḡ-ma</i>	“telaşlı olma, telaşlı oluş” (URS, 764) (<i>holuḡ-</i> : teşleşlanmak, acele etmek (URS, 764))

2.3.3.29.2. Fiillere gelerek kalıcı isimler yapar.

<i>basma</i>	<	<i>bas-ma</i>	“matbaa” (URS, 188)
<i>bölmä</i>	<	<i>böl-mä</i>	“oda” (URS, 214)
<i>juḡma</i>	<	<i>juḡma</i>	“bulaşıcı, mikrop” (URS, 483) (<i>juḡ-</i> : bulaşmak, mikrop kapmak (URS, 483))
<i>oruma</i>	<	<i>oru-ma</i>	“sarma, sargı” (URS, 97) (<i>oru-</i> : ambalajlamak, paket yapmak, sarmak, yumaklamak” (URS, 97))
<i>körgäzmä</i>	<	<i>körgäz-mä</i>	“sergi” (URS, 649)
<i>sizma</i>	<	<i>siz-ma</i>	“çizgi” (URS, 535)
<i>yazma</i>	<	<i>yaz-ma</i>	“yazma” (URS, 773)

2.3.3.29.3. Birkaç örnekte fiile gelen ek, sıfat da türetir.

<i>sörelmä</i>	<	<i>sörel-mä</i>	“iradesi zayıf, iradesiz” (URS, 513) (<i>sörel-</i> : sürüklenmek (URS, 513))
<i>yasima</i>	<	<i>yasi-ma</i>	“yapmacık” (URS, 773) (<i>yasa-</i> : yapmak, onarmak, meydana getirmek (URS, 773))

2.3.3.30. -mağ/ -māk

Türkçede eskiden beri fiilden isim yapma eklerinin başında gelen ek,¹⁹⁵ istisnasız tüm fiil kök ve gövdelerine gelerek o fillerin isimlerini yapan mastar ekidir. Fiil kök ve gövdelerinin belirttiği hareket isimleri yapar.

<i>açmak</i>	<	<i>aç-mağ</i>	“açmak” (URS, 21)
<i>agrimak</i>	<	<i>agri-mağ</i>	“ağrımak” (URS, 39)
<i>barmak</i>	<	<i>bar-mağ</i>	“varmak, ulaşmak” (URS, 187)
<i>börtmāk</i>	<	<i>bört-māk</i>	“şişmek, kabarmak” (URS, 208)
<i>harmak</i>	<	<i>har-mağ</i>	“yormak” (URS, 751)
<i>içmāk</i>	<	<i>iç-māk</i>	“içmek” (URS, 160)
<i>körsätmāk</i>	<	<i>körsät-māk</i>	“göstermek” (URS, 208)
<i>muzlatmak</i>	<	<i>muzlat-mağ</i>	“dondurmak, üşütmek, buz haline getirmek” (URS, 716)
<i>örmāk</i>	<	<i>ör-māk</i>	“örmek” (URS, 96)
<i>sāpmāk</i>	<	<i>sāp-māk</i>	“serpmek, saçmak” (URS, 505)
<i>sigmāk</i>	<	<i>sig-māk</i>	“sıgmak” (URS, 535)
<i>talaşmak</i>	<	<i>talaş-mağ</i>	“münakaşa etmek, tartışmak, dalaşmak” (URS, 281)
<i>yağmak</i>	<	<i>yağ-mağ</i>	“yağmak” (URS, 775)

2.3.3.31. -mal / -māl

İşlek olmayan yalnızca bir örneği olan bu ek,¹⁹⁶ insana özgü sıfatlar ve fiilin anlamıyla ilgili isim yapma fonksiyonu vardır.

¹⁹⁵ Eski Türkçede, soyut ve diğer isimler türeten *mağ/ -māk* ekiyle ilgili *uğmak* “akıl, görüş”, *tüzülmāk* “sükûnet”, *tutmak* “sap”, *ölmāk* “ölme” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 53, 57. ET. *uk-mak*, *öl-māk*; Çağ. *boğ-mak*, *çak-mak*, *il-māk*; Osm. *ye-mek* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 134. Yeni Uygur Türkçesinde ekle ilgili *çıkmağ*, *koymağ*, *ilmāk*, *içmāk* vb. örnekler verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 94.

¹⁹⁶ Räsänen *-mal, -māl (-ma+l)* eki için Otü. *kiriş-māl*, *tanı-mal*, *tüş(i)-māl*; Osm. *sağ-mal* örneklerini verir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 135.

katmal < *kat-mal* “durgun” (URS, 576) (*kat-* : donmak, buz kesilmek, sertleşmek (URS, 576))

2.3.3.32. -mas / -mäs

Yeni Uygur Türkçesinde sıklıkla kullanılan olumsuzluk ifade eden ek,¹⁹⁷ *-ma-/ -mä-* fiilden fiil yapma eki ile fiilden isim yapma eki –s’nin birleşmesinden oluşmuştur. Aslında partisip eki olan bu ek, sıfat fonksiyonunda isimler türetir.

<i>acralmas</i>	<	<i>acral-mas</i>	“ayrılmaz” (URS, 19)
<i>aňlaşmaslıķ</i>	<	<i>aňlaş-mas+lıķ</i>	“anlaşmazlık” (URS, 44)
<i>ayrilmas</i>	<	<i>ayril-mas</i>	“ayrılmaz” (URS, 59)
<i>bärmäs</i>	<	<i>bär-mäs</i>	“cimri” (URS, 201)
<i>bölünmäs</i>	<	<i>bölün-mäs</i>	“bölünmez” (URS, 215)
<i>bayķimas</i>	<	<i>bayķi-mas</i>	“dikkatsiz” (URS, 198)
<i>harmas</i>	<	<i>har-mas</i>	“yorulmaz” (URS, 751) (<i>har-</i> : yorulmak (URS, 751))
<i>ħalimaslıķ</i>	<	<i>ħali-mas+lıķ</i>	“istemezlik” (URS, 419) (Far. <i>ħali-</i> : istemek (URS, 419))
<i>ķaytmas</i>	<	<i>ķayt-mas</i>	“dönmez, caymaz, gerilemez” (URS, 593) (<i>ķayt-</i> dönmek, geri gelmek (URS, 593))
<i>kälmäslik</i>	<	<i>käl-mäs+lik</i>	“gelmezlik” (URS, 641)
<i>keleşmäs</i>	<	<i>keleş-mäs</i>	“yakışmaz, çirkin” (URS, 669)
<i>ķimirlimas</i>	<	<i>ķimirla-mas</i>	“kımıldama, sabit” (URS, 631)
<i>ölmäs</i>	<	<i>öl-mäs</i>	“ölmez, ölümsüz” (URS, 110)

¹⁹⁷ Eski Türkçede ekin *-maz, -mäs* şeklinde olduğunu ve ekin olumsuz isim yapan isim olarak az, yüklem isimi ve sıfat olarak daha çok kullanılır. *ķiři ärmäs* “insan olmayan, insandan gayrisi”, *ärmäs + ig ärür tip* “olmazı olur deyip” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 2000, s. 53. Muharrem Ergin menfilik ifade eden bu ekin *-ma-, -me-* fiil yapma eki ile *-z* ekinde yapılmış olduğunu, *bit-mez, tükemez, çık-maz* gibi geçici isimler yaptığını belirtmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.200. Räsänen ET. Uyg.’da ekin *maz, mäs*; Özb. Kaz. Kzk. Çuv’da ise ekin *mas, mäs, bas, pas* şeklinde olduğu belirtilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 136.

<i>siğışmaslık</i>	<	<i>siğış-mas+lık</i>	“sığmazlık, kapasite azlığı”
(URS, 535)			
<i>talmas</i>	<	<i>tal-mas</i>	“yorulmaz” (URS, 283) (<i>tal-</i> : yorulmak (URS, 283))
<i>tāḡsitmäslik</i>	<	<i>tāḡsit-mäs+lik</i>	“tepeden bakma, eşit görmemek” (URS, 302) (<i>tāḡsit-</i> : eş görmek, kendisiyle eş değer saymak (URS, 302))
<i>unutulmas</i>	<	<i>unutul-mas</i>	“unutulmaz” (URS, 136)

2.3.3.33. -miş / -muş / -müş

Aslında sıfat fiil eki olan bu ek,¹⁹⁸ Yeni Uygur Türkçesinde işlek olmayan sadece birkaç örneği olan bir ektir. Fiillere gelerek kalıcı isimler türetir. Ünlü uyumuna giren ek kelimelere doğrudan eklenir.

<i>kılmış</i>	<	<i>kıl-mış</i>	“suç, kabahat, cinayet” (URS, 630) (<i>kıl-</i> : yapmak, etmek, kılmak (URS, 630))
<i>käçmiş</i>	<	<i>käç-miş</i>	“geçmiş” (URS, 639)
<i>okumuşluk</i>	<	<i>oku-muş+luk</i>	“okumuşluk” (URS, 105)
<i>ölmüş</i>	<	<i>öl-müş</i>	“ölmüş” (URS, 90)

¹⁹⁸ Eski Türkçede *ögmüş* “övgü, methiye”, *atı kötrülmüş* “adı yüksek, ulu, yüce” örnekleri verilen bu ekin etken ve edilgen karakterli, zaman bakımından belirsiz isim fiil; sık sık da yüklem ismi yaptığı belirtilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 2000, s. 53. Räsänen ekle ilgili olarak ET. Uyg. ’da *mış, miş; maş, mäs ög-miş*; Osm. *ye-miş*; Kar. *oḡu-muş*; Kaz. *tonmuş, kılmış*; Kzk. *turmuş* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 137. Yeni Uygur Türkçesinde ekin *-miş, -muş, -müş* şekillerinin olduğunu belirtilmiş ve *kılmış, turmuş, yimiş, tütmiş* vb. örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 96.

2.3.3.34. -n

Türkçede başlangıçtan beri görülen işleklik alanı çok geniş olmamakla birlikte biden çok örneği olan bir fiilden isim yapma ekidir.¹⁹⁹ Ekin yaptığı isimler fiilin gösterdiği hareketi yapanı, olanı ifade eder. Ünsüz ile biten fiillere yardımcı sesle ünlü ile bitenlere ise doğrudan eklenir.

<i>eğin</i>	<	<i>eğ-i-n</i>	“akın, cereyan” (URS, 150)
<i>kelin</i>	<	<i>kel-i-n</i>	“gelin” (URS, 621)
<i>san</i>	<	<i>sa-n</i>	“sayı” (URS, 501)
<i>tepin</i>	<	<i>tep-i-n</i>	“harman” (URS, 341)
<i>tütün</i>	<	<i>tüt-ü-n</i>	“duman” (URS, 329)
<i>yığın</i>	<	<i>yığ-i-n</i>	“yığın, küme, kalabalık, sürü; toplantı, meclis” (URS, 802)
<i>yegin</i>	<	<i>yeg-i-n</i>	“yağış” (URS, 798)
<i>yoşurun</i>	<	<i>yoşur-u-n</i>	“gizli, saklı” (URS, 788) (<i>yoşur-</i> : gizlemek, saklamak (URS, 788))
<i>talan</i>	<	<i>tala-n</i>	“talan, yağma, çapul” (URS, 282) (<i>tala-</i> : soymak (URS, 282)

¹⁹⁹ Eski Türkçede seyrek olarak kullanılan -^on ekinin sıfat türettiği belirtilmiştir. *tütün* “duman”, *tirin* “kalabalık, cemaat”, *tügün* “dügüm” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 54. Çağatay Türkçesinde -n, -an/ -en, -ın/ -in/ -un/ -ün eki çoğu zaman müşahhas isimler olarak kullanılan mücerret fiil isimleri yapar. *bütün* “bütün, tamamen”, *ekin* “ekme, ürün, mahsul”, *tiken* “diken”, *tolun* “dolu, tam, bütün”, *tügün* “dügüm”. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 40. Räsänen n, +n ekiyle ilgili ET. *tüt-ün*, *tirin*, *tüg-ün*, *tol-un* ay; Çağ. *kişā-n*, *sa-n*; Özb. *yığ-ın*; Osm. *ek-in* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 138. Yeni Uygur Türkçesinde ekin -n, -in, -ün şekillerinin olduğunu ve *yığın*, *yegin*, *tügün*, *tepin* vb. örnekler verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler n şriyatı, Pekin, 1987, s. 95.

2.3.3.35. -ruk

İşlek olmayan sadece bir örneği olan fiilden isim yapma ekidir.²⁰⁰

tutruk < *tut-ruk* “sebat, değişmez” (URS, 328)

2.3.3.36. -sül

Sadece bir örneği olan işlek olmayan fiilden isim yapma ekidir.

öñsül < *öñ-sül* “solmuş, sararmış” (URS, 107) (*öñ-* : solmak, rengi atmak (URS, 108))

2.3.3.37. -ş

2.3.3.37.1. Eski Türkçeden beri sıklıkla kullanılan ek, her türlü fiil tabanına gelir.²⁰¹ Ünlü ile biten fiillere doğrudan, ünsüzle bitenlere ise yardımcı bir sesle bağlanır.

artiş < *art-i-ş* “artma, artış” (URS, 28)

ahturuş < *ahtur-u-ş* “arama” (URS, 22)

arazlaş < *arazla-ş* “bozuşma” (URS, 26)

bağlaş < *bağla-ş* “bağlama, düğümlleme” (URS, 193)

h̡artidaş < *h̡arti-da-ş* “horlama, horuldama; gürültü yapma (URS, 418) (*h̡arti-*: horlamak, horuldamak; gürültü yapmak (URS, 418))

halsiraş < *halsira-ş* “yorulma, yorgun düşürme” (URS, 754)

haydaş < *hayda-ş* “kovma, dağıtma, sürme, açma” (URS, 756) (*hayda-*: kovmak, dağıtmak; sürmek, dağıtmak (URS, 756))

²⁰⁰ Ekle ilgili *bas-ruk*, *yüdrük*, *tutruk* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 141.

²⁰¹ Eski Türkçede -ş ekiyle ilgili *uruş* “savaş”, *küsüş* “arzu, istek”, *busuş* “keder”, *yaraş* “sıfat, selamet” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 2000, s. 55. Çağatay Türkçesinde hareketi veya hareketin sonucunu adlandıran isimler yapan -ş, -ış/-iş/ -uş/ -üş eki ile ilgili *bakış* “bakış, bakma”, *okuş* “okuyuş”, *soruş* “soru”, *uruş* “savaş”, *yaraş* “kabul, uygun bulma” örnekleri verilmiştir. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 40. Yeni Uygur Türkçesinde ekin -ş, -ış, -uş, -üş olduğunu ve *biliş*, *aylitiş*, *tonuş*, *işlöpçikiriş* vb. örnekleri verilmiştir. Hamit Tömür *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*, Milletler neşriyatı, Pekin, 1987, s. 94.

<i>hürküş</i>	<	<i>hürk-ü-ş</i>	“ürkme” (URS, 765)
<i>ilğaş</i>	<	<i>ilğa-ş</i>	“seçme, ayıklama” (URS, 177) (<i>ilğa-</i> : seçmek, ayıklamak (URS, 177))
<i>indäş</i>	<	<i>indä-ş</i>	“seslenme” (URS, 181)
<i>kadaş</i>	<	<i>kada-ş</i>	“takma, saplama, sokma, dikme” (URS, 578) (<i>kada-</i> : takmak, saplamak, sokmak, dikmek (URS, 578))
<i>ötüş</i>	<	<i>öt-ü-ş</i>	“ötme” (URS, 90)
<i>kötürüş</i>	<	<i>kötür-ü-ş</i>	“kaldırma” (URS, 646)
<i>paltılaş</i>	<	<i>paltıla-ş</i>	“baltalama” (URS, 245)
<i>sinaş</i>	<	<i>sina-ş</i>	“deneme” (URS, 538)
<i>sigdur</i>	<	<i>sigdur-u-ş</i>	“sığdırma” (URS, 535)
<i>sorutuş</i>	<	<i>sorut-u-ş</i>	“sorma, isteme” (URS, 514)
<i>tallaş</i>	<	<i>talla-ş</i>	“seçme” (URS, 282) (<i>talla-</i> : seçmek (URS, 282)
<i>tolturuş</i>	<	<i>toltur-u-ş</i>	“doldurma” (URS, 321)
<i>tağarlaş</i>	<	<i>tağarla-ş</i>	“çuvalı doldurma, çuvallama” (URS, 278) (<i>tağarla-</i> : çuvalı doldurmak, çuvallamak (URS, 278))

2.3.3.37.2. Ek aynı zamanda kalıcı isimlerde türetir.

<i>boyaş</i>	<	<i>boya-ş</i>	“boya” (URS, 216)
<i>çikiş</i>	<	<i>çik-i-ş</i>	“doğu” (URS, 411)
<i>ketiş</i>	<	<i>ket-i-ş</i>	“gidiş” (URS, 666)
<i>körüş</i>	<	<i>kör-ü-ş</i>	“fikir” (URS, 649)
<i>talaş</i>	<	<i>tala-ş</i>	“kavga” (URS, 281)
<i>uruş</i>	<	<i>ur-u-ş</i>	“savaş” (URS, 121)

2.3.3.38. -t

Yeni Uygur Türkçesinde çok işlek olmayan, ünlü ile biten fiillere doğrudan ünsüzle biten kelimelere yardımcı sesle bağlanır. Eski Türkçeden beri işlek olarak kullanılan ek, zamanla işlekliğini yitirmiştir.²⁰² Bu ek, fiilin anlamıyla bağlantılı nesne ve kavram isimleri türetir.

<i>kurut</i>	<	<i>ķuru-t</i>	“kurut” (URS, 614)
<i>sarkit</i>	<	<i>sark-i-t</i>	“yiyecek, içecek kalıntısı” (URS, 495)
<i>toyut</i>	<	<i>toy-u-t</i>	“aş, yem” (URS, 326)
<i>tuğut</i>	<	<i>tuğ-u-t</i>	“doğum” (URS, 336)

²⁰² Eski Türkçede ekle ilgili *sıgıtçı* “ağlayıcı, yasçı”, *adırt* “fark, ayırmak”, *urunt* “kavga”, *art* “geçit” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 2000, s. 55. Çağatay Türkçesinde -t eki değişik anlamlar ifade eder. *keçit* “geçit”, *ölet* “hayvan hastalığı, hayvan ölüsü”, *unut* “unutuş, unutmama”, *uyat* “utanç”. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 43. ET. *adır-t*, *bosğu-t*; Çağ. *art-ut*, *bin-üt*, *käç-üt*, *käç-it*; Osm. *gec-it*, *toğ-ut* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 142.

2.3.4. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

Fiilden fiil yapma ekleri fiil kök ve gövdelerinden fiil yapmak için kullanılan eklerdir. Bu ekler fiil köklerine, fiilden yapılmış fiil gövdelerine ve isimden yapılmış fiil gövdelerine eklenirler.

Yeni Uygur Türkçesinde de işlek olarak kullanılan fiilden fiil yapma eklerine, mevcut olan Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde geçmeyen, tezimize kaynaklık eden *Uygursko Russkiy Slovar'* da tespit ettiğimiz fiilden fiil yapma ekleri de verilmiştir.

2.3.4.1. -a- / -ä-

İşlek olmayan fiilden fiil yapma ekidir.²⁰³ Fiil kök ve gövdelerine gelerek anlamı pekiştirir.

<i>buraş</i>	<	<i>bur-a-ş</i>	“burma, bükme” (URS, 218)
<i>tikaş</i>	<	<i>tik-a-ş</i>	“kapatma, kapatış” (URS, 351)
<i>küyüşmāk</i>	<	<i>küyüş-ä-māk</i>	“uyuşmak, tutulmak” (URS, 665)

(*küyüş-* : dili tutulmak, uyuşmak (URS, 665))

2.3.4.2. -çi-

İşlek olmayan sadece bir örneği tespit edilen ek,²⁰⁴ geldiği fiilin anlamına pekiştirme katar.

<i>çapçimaķ</i>	<	<i>çap-çi-maķ</i>	“atılmak, fırlamak, sıçramak” (URS, 378) (<i>çap-</i> : koşmak, çiftlemek (URS, 379))
-----------------	---	-------------------	---

²⁰³ Muharrem Ergin, işlek olmayan bir fiilden fiil yapma eki olduğu ve *tık-a-* örneğini vermiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s.187-188. Räsänen *a, ä* ekiyle ilgili Çağ. *buyur-a, kās-ä, sap-a, sor-a, sür-ä* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 152.

²⁰⁴ Kırgız Türkçesinde *-çı-* ekinin, pekiştirilmiş fiiller arasında *-ç-* ve bundan genişletilmiş olan *-çı-* ve *-ça-* ekiyle yapılmış teşkillerin de olduğu ve pekiştirme işlevinde kullanılan ve *çap-çı-* “ön ayağıyla, tırnağıyla yere vurmak” (at veya yabani hayvanlar için kullanılır.) örneği verilmiştir. Hülya Kasapoğlu Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara, 2005, s.152.

2.3.4.3. -dar- / -tar-

Eski Türkçede de işlek olmayan ek, sonu ünsüzle biten tek heceli birkaç fiilde görülür.²⁰⁵ Fiil kök ve gövdelerine gelerek yaptırma ve ettirme ifade eden fiiller yapar. Sadece bir örnekte fiilden fiil yapma eki *-dur-* ile fonetik benzerlik gösterir ve Uygursko Russkiy Slovar'da aynı madde başında verilmiştir. Tonlu ünsüz ile biten fiillere *-dar-*, tonsuz ünsüzle bitenlere ise *-tar-* şekli gelir.

<i>ağdarma</i>	<	<i>ağ-dar-ma</i>	“aktarma” (URS, 39)
<i>aqtarmak</i>	<	<i>ağ-tar-mak</i>	“aktarmak” (URS, 41)
<i>toştarmak</i>	<	<i>toş-tar-mak</i>	“doldurmak, taşımak” (URS, 316)
<i>tolarmak</i>	<	<i>tol-tar-mak</i>	“doldurmak” (URS, 321) (~ <i>tol-dur-ma</i> (URS,321)

2.3.4.4. -dur- / -dür- / -tur- / -tür-

Tarihî Türk yazı dillerinde çok işlek bir kullanım gösteren bu ekin *-t-* ekine göre daha belirgib bir yaptırma anlamı taşıdığı belirtilmiştir.²⁰⁶ Tonlu ile biten fiillere *-dur-/ -dür-*, tonsuz ünsüzle bitenlere ise *-tur-/ -tür-* şekilleri gelir. Fiil kök ve gövdelerine gelen ek, öldurma ve yaptırma ifade eden fiiller türetir.

²⁰⁵ Muharrem Ergin *-dur-*, *-dür-* ‘ün düzleşmesi ile ortaya çıkmış olabileceği gibi *gönder-* fiilinin Eski Türkçedeki *könder-* (<*kön-d-ger-*) şekline bakılarak eski *-ğar-*, *-ger-* faktitif ekinin *ğ* ve *g*’sinin düşmesi ile meydana gelmiş olabileceğini belirtmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, s.213. Räsänen ekin *dar*, *där*, *tar*, *tär* şeklinin olduğunu ve Mtü. *ağ-tar*, *yum-dar*; Osm. *kan-tar*; Kar. *kon-dar* = Osm. *gön-der* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 158.

²⁰⁶ A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 165. Räsänen *dur*, *dür*, *tur*, ekinin (<*ti+r*) şeklinde geliştiğini belirtmiş ve ET. *yi-dür*, *amrıl-tur*; Çağ. *ak-tur*, *bil-dür*, *käl-dür*, *käl-tür*, *öldür*, *öl-tür*; Özb. *dır*, *dir*, *tır*, *tir*; Osm. *ge-lir*<*gel-tir*, *dur*, *dür*, *dır*, *dir* örnekleri verilmiştir. Çağatay Türkçesinde ek, *-dur-/ -dür-/ -tur-/ -tür-* şeklindedir. ettirgenlik fonksiyonu olan ekle ilgili *açtur-* “açtırmak”, *atlandur-* “ata bindirmek, atlandırmak”, *keltür-* “getirmek”, *köydür-* “yakmak, ateşe vermek”, *öldür-* “öldürmek” örnekleri verilmiştir. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 47. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 158-159. Muharrem Ergin bu ekin faktitif eklerinden biri olduğunu ve öldurma ve yaptırma fonksiyonu olduğunu belirtmiştir. Türkçede eskiden beri işlek olarak bulunan ek vokalle biten tek heceli fiillerle konsonantla biten fiil kök ve gövdelerine gelir. *ye-dir-*, *aç-tır-*, *seç-tir-*, *öl-dür-*, *vuruş-tur-*, *öp-tür-*, *yaz-dır-* örnekleri verilmiştir. Ayrıca Ergin ekten önce fiilden fiil yapma eklerinden *-n-*, *-ş-*, *-t-* faktitif ekleri gelebilemektedir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.212.

<i>adaşturmak</i>	<	<i>adaş-tur-mak</i>	“şaşırtmak” (URS, 24)
<i>azdurmak</i>	<	<i>az-dur-mak</i>	“azdırmak” (URS, 33)
<i>aldurmak</i>	<	<i>al-dur-mak</i>	“aldırmak” (URS, 47)
<i>basturmak</i>	<	<i>bas-tur-mak</i>	“bastırmak” (URS, 188)
<i>başturmak</i>	<	<i>baş-tur-mak</i>	“baktırmak” (URS, 194)
<i>bärdürmək</i>	<	<i>bär-dür-mäk</i>	“verdirmek” (URS, 201)
<i>çakturmak</i>	<	<i>çak-tur-mak</i>	“sokturmak” (URS, 383)
(çağ- : kırmak, bozmak, sokmak, ısırma (URS, 384))			
<i>ildurmak</i>	<	<i>il-dur-mak</i>	“astırmak” (URS, 176) (<i>il-</i> : asmak (URS, 178))
<i>havluşturmak</i>	<	<i>havluş-tur-mak</i>	“şaşırtmak, koşturmak” (URS, 755) (<i>havluş-</i> : koşuşmak, telaşlanmak (URS, 755))
<i>iläştürmək</i>	<	<i>iläş-tür-mäk</i>	“karıştırmak” (URS, 176) (<i>iläş-</i> : karışmak (URS, 176))
<i>işändürmək</i>	<	<i>işän-dür-mäk</i>	“inandırmak” (URS, 169)
<i>kiydürmək</i>	<	<i>kiy-dür-mäk</i>	“giydirmek” (URS, 6)
<i>kältürmək</i>	<	<i>käl-tür-mäk</i>	“getirmek” (URS, 640)
<i>käçtürmək</i>	<	<i>käç-tür-mäk</i>	“bağışlatmak” (URS, 638)
<i>käzdürmək</i>	<	<i>käz-dür-mäk</i>	“gezdirmek” (URS, 639)
<i>keliştürmək</i>	<	<i>keliş-tür-mäk</i>	“uzaklaştırmak; yakılaştırmak” (URS, 669)
<i>satturmak</i>	<	<i>sat-tur-mak</i>	“sattırmak” (URS, 493)
<i>siğdurmak</i>	<	<i>siğ-dur-mak</i>	“sığdırmak” (URS, 535)
<i>siğdürmək</i>	<	<i>siğ-dür-mäk</i>	“sindirmek” (URS, 536)
<i>toydurmak</i>	<	<i>toy-dur-mak</i>	“kaydırmak” (URS, 287) (<i>toy-</i> : kaymak, kızak yapmak (URS, 287))
<i>täştürmək</i>	<	<i>täş-tür-mäk</i>	“deldirmek” (URS, 297) (<i>täş-</i> : delmek (URS, 297))
<i>şäşildurmak</i>	<	<i>şäşil-dur-mak</i>	“acele ettirmek, sıkılaştırmak; şaşırtmak” (URS, 553)

- Aynı zamanda ek, kendinden önce *-n-* dönüşlülük eki ve diğer ettirgenlik eklerinden sonra da geldiği örnekler vardır.

<i>adätländürmək</i>	<	<i>adätlän-dür-mäk</i>	“alıştırmak” (URS, 25)
<i>birläştürmək</i>	<	<i>birläş-tür-mäk</i>	“birleştirmek” (URS, 231)
<i>kamlaşturmaq</i>	<	<i>kamlaş-tur-mağ</i>	“yakıştırmak, iyisini yapmak, güzelini yapmak” (URS, 590) (<i>kamlaş-</i> : yakışmak, güzel olmak (URS, 590))
<i>käskinläştürmək</i>	<	<i>käskinläş-tür-mäk</i>	“keskinleştirmek” (URS, 639)
<i>adätländürmək</i>	<	<i>adätlän-dür-mäk</i>	“alıştırmak” (URS, 25)
<i>ideallaşturmağ</i>	<	<i>idealaş-tur-mağ</i>	“ideallaşturmağ” (URS, 162)
<i>caylaşturmaq</i>	<	<i>caylaş-tur-mağ</i>	“yerleştirmek, düzene koymak, yurtlandırmak” (URS, 365)
<i>halsizlandurmağ</i>	<	<i>halsizlan-dur-mağ</i>	“yormak, zayıf düşürmek” (URS, 754)
<i>nurlandurmağ</i>	<	<i>nurlan-dur-mağ</i>	“nurlandırmak” (URS, 740)
<i>şävgländürmək</i>	<	<i>şävglän-dür-mäk</i>	“meraklandırmak” (URS, 547)
<i>ammiviylaşturmağ</i>	<	<i>ammiviylaş-tur-mağ</i>	“kamulaştırmak” (URS, 52)
<i>arilaşturmağ</i>	<	<i>arilaş-tur-mağ</i>	“karıştırmak” (URS, 31)
<i>canlandurmağ</i>	<	<i>canlan-dur-mağ</i>	“canlandırmak” (URS, 363)

sürüştürmək < *sürüş-tür-mək* “soruşturmak, takip etmek” (URS, 523)

2.3.4.5. -gä- / -ka- / -kä-

İşlek olmayan birkaç örneği olan bu ek, genellikle tek heceli fiillere getirilir. Ek, getirildiği fiile tekrarlama ve pekiştirme ifadesi katar.

çaykatmak < *çay-ka-t-mak* “sallatmak, ırgalatmak, çalkalamak” (URS, 388) (*çay-* : yıkamak (URS, 389))

ärgäşmək < *är-gä-ş-mək* “peşinden gitmek, takılmak” (URS, 69) (*är-* : ardından gitmek (URS, 69))

mingäşmək < *min-gä-ş-mək* “atın sırtına ikinci bir adamın binmesi” (URS, 727)

sürkälmək < *sür-kä-l-mək* “yanaşmak, sürülmek, ovulmak” (URS, 523)

2.3.4.6. -ğuz- / -güz- / -kuz- / -küz-

Türkçede eskiden beri sınırlı örneği olan ek,²⁰⁷ Yeni Uygur Türkçesinde sıklıkla kullanılan fiilden fiil yapma ekidir. Tonlu ünsüz ile biten fiillere *-ğuz-/ -güz-*, tonsuz ünsüzle bitenlere ise *-kuz-/ -küz-* şekilleri gelir. Ek, geçişsiz fiillerden geçişli, geçişli fiillerden ettirgen fiiller yapar.

aķartķuzmak < *aķart-ķuz-mak* “aķartmak” (URS, 40)

azğuzuk < *az-ğuz-u-ķ* “azdıran” (URS, 33)

barğuzmak < *bar-ğuz-mak* “göndermek, ulaştırmak” (URS, 187)

carañlatķuzma < *carañlat-ķuz-mak* “çingırdatmak” (URS, 359)

²⁰⁷ Eski Türkçede görülmeyen bu ek, KB’de *tir-güz-* “diriltmek” örneğinde geçer. A. B. Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil-*, Ankara, 1984, s. 38. Çağatay Türkçesinde *-ğuz-/ -güz-* ettirgenlik eki ile ilgili *körgüz-* “göstermek”, *olturğuz-* “oturtmak”, *tirgüz-* “diriltmek, canlandırmak” örnekleri verilmiştir. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 47. Räsänen ekin <*ku, kü+z şeklinde geliştiğini belirtmiş ve Çağ. *ar-kuz, harkuz, kir-güz, kör-güz*; Özb. *ğuz, güz, kuz, küz*; Kar. *oltur-ğuz* örnekleri verilmiştir. M. Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 158-158.

<i>çüşärgüzmä</i>	<	<i>çüşär-güz-mäk</i>	“indirtmek” (URS, 397)
(çüş- : indirmek (URS, 397))			
<i>ämğüzmäk</i>	<	<i>äm-güz-mäk</i>	“emzirmek” (URS, 80)
<i>harğuzmaḵ</i>	<	<i>har-ğuz-maḵ</i>	“yormak, yorgunluk vermek”
(URS, 751)			
<i>içküzmäk</i>	<	<i>iç-küz-mäk</i>	“içirmek” (URS, 159)
<i>iştärgüzmäk</i>	<	<i>iştär-güz-mäk</i>	“ittirmek” (URS, 170)
(iştär-: itmek (URS, 170))			
<i>kätgüzmäk</i>	<	<i>kät-güzmäk</i>	“götürmek” (URS, 838)
<i>käçgüzmäk</i>	<	<i>käç-güz-mäk</i>	“bağışlatmak” (URS, 638)
<i>kirgüzmäk</i>	<	<i>kir-güz-mäk</i>	“girdirmek, içine sokturmak”
(URS, 671)			
<i>oltarğuzmaḵ</i>	<	<i>otlar-ğuz-maḵ</i>	“oturtmak” (URS, 108)
<i>özgärtküzmäk</i>	<	<i>özgärt-küz-mäk</i>	“değiştirmek” (URS, 100)
(özgär- : değişmek (URS, 100))			
<i>solatḵuzmaḵ</i>	<	<i>solat-ḵuz-maḵ</i>	“hapsettirmek” (URS, 518)
(solat-: hapsetmek)			
<i>tapḵuzmaḵ</i>	<	<i>tap-ḵuz-maḵ</i>	“buldurtmak” (URS, 269)
(tap-: bulmak (URS, 269))			
<i>tuyğuzmaḵ</i>	<	<i>tuy-ğuz-maḵ</i>	“duyurmak” (URS, 340)
<i>maṇğuzmaḵ</i>	<	<i>maṇ-ğuz-maḵ</i>	“yürütmek, ilerletmek, harekete geçirmek” (URS, 697) (maṇ-: yürümek, gitmek; hareket etmek, ilerlemek (URS, 697))
<i>patḵuzmaḵ</i>	<	<i>pat-ḵuz-maḵ</i>	“batırmak, sıgdırmak”
(URS, 238)			
<i>yatḵuzmaḵ</i>	<	<i>yat-ḵuz-maḵ</i>	“yatırmak” (URS, 770)
<i>yätküzmä</i>	<	<i>yät-küz-mäk</i>	“iletmek, ulaştırmak, yetiştirmek” (URS, 783)

Bu ekin birkaç örnekte *-gur-/ -gür/ -kür-*, *-kar-/ -kär-*, *-kaz-* ekleriyle fonetik paralelliği görülür.²⁰⁸

<i>azgurtmak</i>	<	<i>az-gur-t-mak</i>	“azdırtmak” (URS, 33)
<i>tukkazmak</i>	<	<i>tuk-kaz-mak</i>	“doğurmak, vücuda getirmek” (URS, 316)
<i>toşkazmak</i>	<	<i>toş-kaz-mak</i>	“taşımak, doldurmak” (URS, 316) (<i>toş-</i> : dolmak (URS, 316))
<i>aṇkarmak</i>	<	<i>aṇ-kar-mak</i>	“dili tutulmak, keçeleşmek, uyuşmak” (URS, 43)
<i>toşkarmak</i>	<	<i>toş-kar-mak</i>	“doldurmak” (URS, 316) (<i>toş-</i> : dolmak (URS, 316))
<i>kışkırtmak</i>	<	<i>kis-kar-t-mak</i>	“kısaltma” (URS, 627)
<i>töṇkärmäk</i>	<	<i>töṇ-kär-mäk</i>	“devirmek, yıkmak” (URS, 320)
<i>töṇkürmäk</i>	<	<i>töṇ-kür-mäk</i>	“döndürme, çevirme” (URS, 320)
<i>kirgürmək</i>	<	<i>kir-gür-mäk</i>	“girdirmek” (URS, 671)
<i>satkuzmak</i>	<	<i>sat-kuz-mak</i>	“sattırmak” (URS, 493)

2.3.4.7. -i- / -u- / -ü-

İşlek olmayan fiilden fiil yapma eklerindendir.²⁰⁹ Tek heceli fiil köklerine gelen ek, onların anlamlarını pekiştir.

<i>kizitmak</i>	<	<i>kiz-i-t-mak</i>	“ısıtmak; kızdırmak, çoşturmak” (URS, 625)
-----------------	---	--------------------	--

²⁰⁸ Çağ. *büt-güz, kör-güz, öt-güz, tol-güz*; Özb. *yät-küz, tut-kaz* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 157.

²⁰⁹ İşlek olmayan fiilden fiil yapma eklerinden olduğunu ve *kaz-ı, sür-ü-* örnekleri verilmiştir. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s.214. ET. *tok-ı*; Çağ. *kaz-ı, san-ı, sāmır-i, taş-ı, tok-ı, kok-u, sar-u* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 152-153. Kutadgu Bilig’de *eş-ü-* “örtmek”, *tat-ı-* “zevk vermek” örneklerinde geçer. A. B. Ercilesun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil-*, Ankara, 1984, s. 43. Eski Kıpçak sahasında *sür-ü-* “sürüklemek” örneği geçer. A. F. Karamanlioğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara, 1984, s. 54.

sançımak < *sanç-i-mak* “sokmak, batırmak, iğnelemek, incitmek” (URS, 502) (*sanç-* : delmek, saplamak)

şülümäk < *şül-ü-mäk* “soymak, yüzmek” (URS, 552) (*şül-* : soymak, yüzmek (URS, 552))

ütüş < *üt-ü-ş* “ütme, tüylerini yakmak” (URS, 117)

temimäk < *tem-i-mak* “damlamak” (URS, 346) (*tam-* : damlamak (URS, 346))

yonumak < *yon-u-mak* “yontmak” (URS, 793)

2.3.4.8. -k- / -k-

Eski Türkçede de olan; fakat işlek olmayan ek Yeni Uygur Türkçesinde de sıklık göstermez.²¹⁰ Ek, sonu ünsüzle biten tek heceli fiillere yardımcı bir sesle bağlanır. -k- / -k- eki getirildiği fiilin anlamını pekiştirdiği gibi, bazen de dönüşlülük anlamı verir.

besikmak < *bes-i-k-mak* “susmak, sakinleşmek” (URS, 225)

çelikmak < *çel-i-k-mak* “yansımak, aksetmek, görünmek, ele geçirmek” (URS, 405)

eziktürmä < *ez-i-k-tür-mäk* “azdırmak, yoldan çıkartmak” (URS, 145)

könükmä < *kön-ü-k-mä* “alışma” (URS, 658) (*kön-* : alışmak (URS, 658))

tinikiş < *tin-i-k-i-ş* “dinlenme, sakinleşme” (URS, 357)

²¹⁰ Eski Türkçede kuvvetlendirme ifade ekin *alk-* “bitirmek”, *ök-* “düşünmek”, *könük-* tamamıyla yanmak” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 2000, s. 59. Çağatay Türkçesinde -k-, -ık- kuvvetlendirme fonksiyonu olan ekle ilgili *azık-* “yolunu kaybederek dolaşmak”, *kaçık-* “kaçıp kurtulmak”, *kızık-* “kızıl olmak, kırmızı olmak” örnekleri verilmiştir. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 48. Räsänen *k, ık, ik* ekiyle ilgili ET. *al-k, ö-k; Çağ. bas-ık, sanç-ık, al-ık; Kaz. tal-ık, kız-ık* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 164. Kutadgu Bilig’de *bas-ı-k-* “basılmak”, *ir-i-k-* “bıkmak”, *sa-k-* “dikkat etmek”, *tuş-ı-k-* “düşar olmak” A. B. Ercilesun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil-*, Ankara, 1984, s. 43.

2.3.4.9. -l-

Türkçede başlangıçtan beri sıklıkla kullanılan fiilden fiil yapma ekidir.²¹¹ Fiil kök ve gövdelerine gelen ek, pasiflik ve meçhullük ifade eden fiiller türetir. Ek, ünsüz ile biten fiillere yardımcı bir ünlü ile bağlanır ve bu yardımcı ünlü, ekten önce gelen hecenin ünlüsüne uygundur. Birden fazla heceli ünlü ile biten fiillere ise doğrudan gelir.

<i>artuluş</i>	<	<i>art-u-l-u-ş</i>	“yükleme, yükletme” (URS, 28)
<i>basturulmak</i>	<	<i>bastur-u-l-mak</i>	“bastırılmak” (URS, 188)
<i>çaykalmak</i>	<	<i>çayka-l-mak</i>	“sallanmak, ırgalanmak” (URS, 389) (<i>çayka-</i> : sallamak, ırgalamak (URS, 389))
<i>eytilmak</i>	<	<i>eyt-i-l-mak</i>	“söylenmek” (URS, 155) (<i>eyt-</i> : söylemek (URS, 155))
<i>içküzülmäk</i>	<	<i>içküz-ü-l-mäk</i>	“içirilmek” (URS, 159)
<i>kısturulmak</i>	<	<i>kıstur-u-l-mak</i>	“kısıtılmak” (URS, 627)
<i>kötürülmäk</i>	<	<i>kötür-ü-l-mäk</i>	“yükselmek, kaldırılmak” (URS, 646)
<i>östürülmäk</i>	<	<i>östür-ü-l-mäk</i>	“büyütülmek, arttırılmak, yükseltilemek” (URS, 102) (<i>ös-</i> : yükselmek URS, 102))
<i>süzülmäk</i>	<	<i>süz-i-l-mäk</i>	“sezilmek” (URS, 531)
<i>sürülmäk</i>	<	<i>sür-ü-l-mäk</i>	“sürülmek” (URS, 524)
<i>sinalmak</i>	<	<i>sina-l-mak</i>	“denenmek” (URS, 539)
<i>süzülmäk</i>	<	<i>süz-ü-l-mäk</i>	“süzülmek” (URS, 524)

²¹¹ Eski Türkçede dönüşlülük veya edilgenlik ve meçhullük bildiren ek, *katıl-* “katılmak”, *örtül-* “örtülmek, örtünmek”, *saçal-* “saçılmak”, *tiril-* “yaşamak” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 2000, s. 59. Çağatay Türkçesinde *-l-*, *-il-* / *-il-* / *-ul-* / *-ül-* ekinin pasif veya meçhullük birdiği belirtilmiştir. *açıl-* “açılmak”, *bitil-* yazılmak”, *boyal-* “boyanmak”. Şu örnekte araya bir *y* yardımcı sesi getirilir. *deyil-* “söylenmek, anlatılmak”. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 47. Räsänen *l*, *+l* meçhullük ifade eden ekle ilgili ET. Uyg.’da *l*; *ıl*, *il*, *ul*, *ül*; *al*, *äl*; Çağ. *di-l*, *kuzğa-l*, *bul-ul*, *yi-l*; Özb. *ıl*, *il*, *ul*, *ül*; Osm. *+l*; Kaz. *aşa-l*, *ağ-ıl* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 160-161.

<i>tartılmak</i>	<	<i>tart-i-l-mak</i>	“gergin hale getirmek, çekilmek; sürüklenmek; tartılmak” (URS, 272)
<i>tākşürülmāk</i>	<	<i>tākşür-ü-l-māk</i>	“incelenmek, araştırılmak” (URS, 300) (<i>tākşür-</i> : incelemek (URS, 300))

➤ Bu ek, ayrıca bazı fiillere dönüşlülük anlamı verir.

<i>boğulmak</i>	<	<i>boğ-u-l-mak</i>	“boğulmak” (URS, 210)
<i>burulmak</i>	<	<i>bur-u-l-mak</i>	“burulmak” (URS, 218)
<i>çömülmāk</i>	<	<i>çömülmāk</i>	“yıkanmak” (URS, 396)
<i>eçiliş</i>	<	<i>eç-i-l-i-ş</i>	“açılma” (URS, 143)
<i>etilmek</i>	<	<i>et-i-l-mak</i>	“atılmak” (URS, 142)
<i>kadalmak</i>	<	<i>kada-l-mak</i>	“takılmak, saplanmak, sokulmak” (URS, 578) (<i>kada-</i> : takmak, sokmak, saplamak (URS, 578))
<i>keliştürülmāk</i>	<	<i>keliştür-ü-l-māk</i>	“uzlaştırılmak; yakıştırılmak” (URS, 669)
<i>kerilmāk</i>	<	<i>ker-i-l-māk</i>	“gerilmek” (URS, 667)
<i>yeyilmek</i>	<	<i>yey-i-l-mak</i>	“yayılmak” (URS, 801)

2.3.4.10. -la- / -lä-

Fazla işlek olmayan, fiil kök ve gövdelerine getirilen ek,²¹² fiilin anlamını pekiştirici fonksiyonu vardır. Türkçe iki veya daha fazla heceli kelimelere gelen ek, ikinci veya daha sonraki heceleri, açık orta hece durumuna geçince bu hecelerdeki /a/ ünlüsü, /i/ ünlüsüne dönüşür.

<i>bolcilimak</i>	<	<i>bolca-la-mak</i>	“tahminde bulunmak, farz etmek” (URS, 212) (<i>bolca-</i> : tahmin etmek, farz etmek (URS, 212))
<i>butilmek</i>	<	<i>buta-la-mak</i>	“budanmak” (URS, 217)

²¹² Räsänen, *ala, älä (la, lä)* maddesi içinde ekle ilgili olarak Çağ. *kab-ala, kov-ala, or-la, koğ-la*; Osm. *kov-ala, ov-ala, tırma-la, ırğa-la, güre-le* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 166.

çoğulimağ < *çoğu-la-mağ* “gagalanmak, gagasıyla vurulmak” (URS, 393) (*çoğu-* : gagalamak (URS, 394))

ğacilaş < *ğaca-la-ş* “kemirme, yıpratma” (URS, 557) (*ğaca-* : kemirmek, yıpratmak, yontmak (URS, 557))

ütülüş < *üt-ü-lä-ş* “ütme, tüylerini yakma” (URS, 117)

2.3.4.11. -ma- / -mä-

Türkçede eskiden beri işlek olarak kullanılan fiilden fiil yapma eklerindendir.²¹³ Bütün fiil kök ve gövdelerine gelen ek, olumsuzluk ifade eden fiiller türetir.

adätlänmigän < *adätlä-n-mä-gän* “alışmamış” (URS, 25)

bilmigänlik < *bil-mä-gän+lik* “bilmezlik” (URS, 235)

kelişmigän < *keliş-mä-gän* “uygunsuz, tuhaf, gülünç” (URS, 669)

lävläşmigän < *lävläş-mä-gän* “dudaksıllaşmamış” (URS, 690) (*lävläş-*: dudaksıl hale gelmek, dudaksıllaşmak (URS, 690))

oñmigän < *oñ-ma-gän* “başarısız, talihsiz” (URS, 108)

pişmigän < *piş-ma-gän* “ham, olmamış; pişmemiş” (URS, 266)

täşkillänmigän < *täşkillän-mä-gän* “organize edilmemiş” (URS, 297)

toymigür < *toy-ma-ğur* “doymaz” (URS, 326)

²¹³ Eski Türkçede olumsuzluk bildiren ekle ilgili *turğurma-* “kaldırmamak, durdurmamak” örneği verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankar, 2000, s. 59.

2.3.4.12. -msira- / -msirä-

İşlek olmayan sadece birkaç örneği olan ek, fiillere gelerek iş veya hareketin tam yapılmadığını bildirir. Ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle bitenlere ise yardımcı sesle bağlanır.

<i>yıglamsıraş</i>	<	<i>yıgla-msira-ş</i>	“ağlamaklı olma, ağlama derecesine varma” (URS, 802)
<i>külümsiräş</i>	<	<i>kül-ü-msirä-ş</i>	“gülümseme” (URS, 663)

2.3.4.13. -n-

Türkçede eskiden beri sıklıkla kullanılan fiilden fiil yapma eklerindendir.²¹⁴ Ek, kendi kendine yapma veya olma ifade eder. Ekin asıl fonksiyonu ise dönüşlülüktür. Ünsüz ile biten fiillere önceki hecenin ünlüsüne uygun olarak yardımcı sesle, sonu ünlü ile biten fiillere ise doğrudan getirilir.

<i>atanmak</i>	<	<i>ata-n-mak</i>	“atanmak” (URS, 17)
<i>beğinmak</i>	<	<i>beğ-i-n-mak</i>	“bakınmak, etrafına bakınmak, boyun eğmek” (URS, 226)
<i>bilinmāk</i>	<	<i>bil-i-n-māk</i>	“bilinmek” (URS, 235)
<i>boyanmak</i>	<	<i>boya-n-mak</i>	“boyanmak” (URS, 216)
<i>çulğanmak</i>	<	<i>çulğa-n-mak</i>	“sarınmak, bürünmek” (URS, 401) (<i>çulğa-</i> : bürümek, sarmak, çevrelemek (URS, 401))
<i>domulanmak</i>	<	<i>domula-n-mak</i>	“yuvarlanmak” (URS, 450) (<i>domula-</i> : yuvalamak (URS, 450))
<i>izdänmāk</i>	<	<i>izdä-n-māk</i>	“aranmak” (URS, 164)

²¹⁴ Eski Türkçede -*n-* ekinin meçhullük ve *l* son sesli fiil tabanlarının dönüşlülüğü -*n-* ile yapıldığı belirtilir. *alın-* “alınmak”, *blin-* “bilmek, pişman olmak, kendini bilmek”, *ötün-* “rica etmek, hürmet etmek, dua etmek” vb. örnekler verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 59. Çağatay Türkçesinde -*n-*, -*in-*/ -*in-*/ -*un-*/ -*ün-* dönüşlülük ekinin ilk şeklinin genellikle kullanılmadığı belirtilmiştir. *ağızlan-* “ağız açmak, konuşmak, birini ağızına almak”, *körün-* “görünmek”, *örten-* “ynmak, alevlenmek”, *tilen-* “dilenmek” örnekleri verilmiştir. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 48. ET. *al-in*; Çağ. *biç-in*, *bil-in*; *ar-in*, *bāz-än*; *ağrı-n*; *aç-in*; Özb. *n*; *un*, *ün*, *in*, *in*; Osm. *n*; *un*, *ün*, *in*, *in*; Kaz. *aşa-n*, *kara-n* örnekleri verilmiştir. M. Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 161-162.

körünmāk < *kör-ü-n-māk* “görünmek” (URS, 650)
kiyinmāk < *kiy-i-n-māk* “giyinmek” (URS, 674)
öksünmāk < *öksü-n-māk* “kederlenmek, hüznü
 olmak” (URS, 105) (öksü- : hıçkırarak ağlamak, hünkür hüngür ağlamak
 (URS, 105))

silkinmāk < *sil-k-i-n-māk* “silkinmek” (URS, 537)
siğınmāk < *siğ-i-n-māk* “sığınmak” (URS, 535)
süyünmāk < *süy-ü-n-māk* “sevinmek” (URS, 529)
sürkānmāk < *sürkā-n-māk* “yanaşmak, dokunmak”
 (URS, 523) (*sürkā-*: sürmek, ovalamak (URS, 523))

tolğanmaḵ < *tolğa-n-maḵ* “çevrilmek, döndürülmek”
 (URS, 322) (*tolğa-* : çevirmek, döndürmek (URS, 322))

taşlanmaḵ < *taşla-n-maḵ* “dışlanmak” (URS, 277)

- Ayrıca ek, sonu // ile biten ve sonu ünlü ile biten bazı fiillerde -/-
 eki gibi edilgenlik anlamı verir.

bilinmāk < *bil-i-n-māk* “bilinmek” (URS, 235)
bölünmāk < *böl-ü-n-māk* “bölünmek” (URS, 215)
elinmāk < *el-i-n-māk* “alınmak” (URS, 153)

2.3.4.14. -nḵira-

Sadece bir örneği tespit edilen fiilden fiil yapma ekidir.

patinḵiramaḵ < *pat-i-nḵira-maḵ* “birazcık batmak, dalmak”
 (URS, 239)

2.3.4.15. -r-/ -ar-/ -är-

Türkçede başlangıçtan beri sıklıkla kullanılan ek,²¹⁵ Yeni Uygur Türkçesinde özellikle /ç/, /ş/ ve /t/ ile biten fiillere ünlü uyumuna göre yardımcı bir ünlü ile eklenir.

-ar-/ -är- eki ise özellikle /k/ ve /t/ ile biten tek heceli fiillere gelir. Geçişsiz fiillerden geçişli; geçişli fiillerden ise ettirgen fiiller yapar.

<i>içürmək</i>	<	<i>iç-ü-r-māk</i>	“içirmek” (URS, 160)
<i>çüşürmək</i>	<	<i>çüş-ü-r-māk</i>	“indirmek” (URS, 399)
<i>kaçurmak</i>	<	<i>kaç-u-r-māk</i>	“kaçırmak” (URS, 577)
<i>köçürmək</i>	<	<i>köç-ü-r-māk</i>	“geçirmek; göç ettirmek, taşındırmak; kopya etmek” (URS, 647)
<i>öçürmək</i>	<	<i>öç-ü-r-māk</i>	“söndürmek, silmek” (URS, 92)
(öç- : sönmek, silinmek (URS, 92))			
<i>paturmak</i>	<	<i>pat-u-r-māk</i>	“batırmak” (URS, 239)
<i>uçarmak</i>	<	<i>uç-ar-māk</i>	“uçurmak” (URS, 119) (~ <i>uç-ur-māk</i>)
<i>çıkarmak</i>	<	<i>çık-ar-māk</i>	“çıkarmak” (URS, 409)
<i>kaytarmak</i>	<	<i>kayt-ar-māk</i>	“geri döndürmek” (URS, 593)
<i>koparmak</i>	<	<i>kop-ar-māk</i>	“koparmak” (URS, 600)
<i>çökärmäk</i>	<	<i>çök-är-māk</i>	“batırmak” (URS, 394) (~ <i>çök-ür-māk</i>)
<i>köçärmäk</i>	<	<i>köç-är-māk</i>	“göçürmek, aktarmak” (URS, 647) (~ <i>köç-ür-māk</i> (URS, 647))

²¹⁵ Eski Türkçede -r- yaptırma eki genellikle *u*, nadiren *a*, çok az da *ı* ünlüsü aldığı belirtilmiştir. *ölür-* “öldürmek”, *bütür-* “bitirmek”, *kitär-* “gidermek, uzaklaştırmak”, *ärtür-* “yapmak, geçirmek” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 2000, s. 60. Çağatay Türkçesinde ekin -ar-/ -er-, -ur-/ -ür- şekillerinin olduğunu ve ettirgen fiiller türeten eklerle ilgili *çıkar-* “çıkarmak”, *kaytar-* “döndürmek, geri çevirmek”, *aşur-* “aşırma”, *çömür-* “batırmak, daldırmak”, *içür-* “içirmek” vs. örnekler verilmiştir. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 46. ET. *kit-är-*: *öl-ür*, *büt-ür*, Çağ. *çık-ar*, *kayt-ar*, *kop-ar*; *art-ur*, *aş-ur*, *iç-ür*, *tüş-ür*; Osm. *çık-ar*, *kop-ar*, *oñ-ar*; Özb. *ur*, *ür*, *ır*, *ir*; Kaz. *kaç-ır*, *art-ır* örnekleri verilmiştir. M. Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 153-154. Kutadgu Bilig’de *çık-ar-*, *kit-er-*, *kop-ar-*, *oñ-ar-* “düzeltmek” örneklerinde görülür. A. B. Ercilesun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil-*, Ankara, 1984, s.38.

2.3.4.16. -sin-

Sadece bir örneği tespit edilen fiilden fiil yapma ekidir.²¹⁶

kızıksindurmak < *kızık-sin-dur-mak* “ilgisini uyandırmak” (URS, 626) (*kızık-* : glisini uyandırmak, dikkat etmek, zevklenmek (URS, 626))

2.3.4.17. -sät-

Sadece bir örneğini tespit ettiğimiz fiilden fiil yapma ekidir.²¹⁷

körsätmäk < *kör-sät-mäk* “göstermek” (URS, 648)

2.3.4.18. -ş-

Türkçede başlangıçtan beri işlek olarak kullanılan ek,²¹⁸ fiil kök ve gövdelerine gelerek hareketin birden fazla kişi tarafından karşılıklı ya da toplu olarak yapıldığını gösteren ve işteş çatı kuran ektir.²¹⁹ Ünlü ile biten fiillere -ş-, ünsüz ile bitenlere ise /i/, /u/, /ü/ bağlantı ünlülerinden birini alarak eklenir.

²¹⁶ Räsänen ekin *sin*, *sin*, *sun*, *sün* şekillerinin olduğunu ve Çağ. *um-sin* örneğini vermiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 168.

²¹⁷ Çağatay Türkçesinde -sa-/ -se- fiilden fiil yapma ekinin fiillere gelerek istek bildirdiği belirtilmiştir ve burada *körse-t* “göstermek” (*körse-* “görmek istemek”) örneği verilmiştir. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 48. Yeni Uygur Türkçesindeki bu ekin muhtemelen -se- fiilden fiil yapma eki ile -t- fiilden fiil yapma ekinin kalıplaşması sonucu oluştuğu söylenebilir. Yuyg. Türkçesinde eki sadece bu örnekte tespit ettik. Krm. *kir-sät*, *yür-sät*; Otü. *kör-sät*; Kzk. *kör-söt* örnekleri verilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 168.

²¹⁸ Eski Türkçede -°ş- ekinin karşılıklı ve tekerrür bildiren ekle ilgili *tap-ı-ş-* “bulmak, yeniden bulmak”, *kör-ü-ş-* “görüşmek, selamlaşmak” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 60. Çağatay Türkçesinde ekin -ş-, -ı-/-ı-/-u-/-ü- şekilleri olduğu ve birden çok kişi tarafından ortaklaşa veya karşılıklı yapılan fiiller yaptığı belirtilmiştir. Genellikle ekin ilk şeklinin kullanılmadığı belirtilmiştir. *beriş-* “verişmek”, *deyiş-* “deyişmek, söyleşmek; karşılıklı konuşmak”, *inanış-* “birlikte inanmak”, *sözleş-* “sözleşmek” vs. örnekler verilmiştir. Çağ. Türkçesinde ş, bütün fiillerde ortaklık ifadesi taşımadığı belirtilmiş ve *uyuş-* “uyuşmak, onmak, büzüşmek”. Bazen de ilk şekil ile ortaklık eki almış şekil arasında hiçbir anlam farkı yoktur. *yaraş-* “yaraşmak, yakışmak” (*yara-*: yaraşmak, yakışmak), *yaruş-* “parlamak, ışıldamak” (*yaru-*: parlamak, ışılamak) örnekleri verilmiştir. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 48. ET. ş; *ış*, *iş*, *uş*, *üş*; *aş*, *üş*. *amra-ş*; Çağ. *at-ış*, *alkā-ş*, *bas-ış*, *kir-ış*; Özb. ş; *ış*, *iş*, *uş*, *üş*; Osm. ş, *ış*, *iş*, *uş*, *üş* olduğu belirtilmiştir. M.Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 163.

²¹⁹ Z. Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992, s. 92.

<i>acraşmak</i>	<	<i>acra-ş-mak</i>	“ayrılmak, ayrı düşmek, vedalaşmak” (URS, 19) (<i>acra-</i> : ayrılmak, elden çıkarmak, kaybetmek (URS, 19))
<i>boğuşmak</i>	<	<i>boğ-u-ş-mak</i>	“boğuşmak” (URS, 211)
<i>çirildaşmak</i>	<	<i>çirild-a-ş-mak</i>	“civıldaşmak” (URS, 408)
<i>ärgäşmäk</i>	<	<i>ärgä-ş-mäk</i>	“peşinden gitmek, takılmak” (URS, 69) (<i>ärgä-</i> : takip etmek, izlemek, dönmek, dolaşmak (URS, 69))
<i>köçürüşmäk</i>	<	<i>köçür-ü-ş-mäk</i>	“beraber taşıdırmak, beraber kopya etmek” (URS, 647) (<i>köçür-</i> : geçirmek, kopya etmek, göç etmek (URS, 647))
<i>körüşmäk</i>	<	<i>kör-ü-ş-mäk</i>	“görüşmek” (URS, 649)
<i>kiçkirişmak</i>	<	<i>kiçkir-i-ş-mak</i>	“bağrıışmak, karşılıklı çağırmaq” (URS, 622) (<i>kiçkir-</i> : çağırmaq, davet etmek (URS, 622))
<i>ketişmäk</i>	<	<i>ket-i-ş-mäk</i>	“beraber gitmek” (URS, 666)
<i>oynaşmak</i>	<	<i>oyna-ş-mak</i>	“oynaşmak” (URS, 115)
<i>seğişmak</i>	<	<i>seğ-i-ş-mak</i>	“sağmak için yardım etmek, beraber sağmak” (URS, 531)
<i>siğişmak</i>	<	<i>siğ-i-ş-mak</i>	“sığıışmak” (URS, 535)
<i>söküşmäk</i>	<	<i>sök-ü-ş-mäk</i>	“beraber sökmek; beraber azarlamak” (URS, 517)
<i>talaşmak</i>	<	<i>tala-ş-mak</i>	“münakaşa etmek, tartışmak” (URS, 281)
<i>toyuşmak</i>	<	<i>toy-u-ş-mak</i>	“müşterek doymak” (URS, 326)

2.3.4.19. -t-

Türkçede eskiden beri sıklıkla kullanılan; fakat her fiile gelmeyen,²²⁰ asıl kullanım alanı ünlüyle biten fiiller olmakla birlikte ünsüzle biten fiillerden sonra da kullanılan ek, Yeni Uygur Türkçesinde de işleklik gösterir. Yeni Uygur Türkçesinde ünlüyle ve /l/, /r/, /y/ akıcı ünsüzleriyle biten fiillere doğrudan doğruya -t- şeklinde; /k/ ünsüzüyle biten fiillere bağlantı ünlüsü alarak eklendiği görülür.

acratmak < *acra-t-mak* “ayırarak, boşanmak; veda etmek” (URS, 19) (*acra-*: ayırmak, elden çıkarmak, kaybetmek (URS, 19))

aḥsatmak < *aḥsa-t-mak* “aksatmak” (URS, 22)

baḡlatmak < *baḡla-t-mak* “baḡlatmak” (URS, 193)

cakalatmak < *cakala-t-mak* “ilan ettirmek” (URS, 361)

(*cakala-*: ilan etmek, duyurmak (URS, 361))

daraṅlatmak < *daraṅla-t-mak* “fıkırdatmak, çitirdatmak, gümbürdetmek” (URS, 434) (*daraṅla-*: fıkırdamak, çitirdamak, (URS, 434)

ḥartildatmak < *ḥartilda-t-mak* “gürültü çıkarmak” (URS, 418) (*ḥartilda-*: horlamak; gürültü yapmak (URS, 418))

ilitmak < *ili-t-mak* “ısıtmak, ılıtmak” (URS, 178)

kaḥṣatmak < *kaḥṣa-t-mak* “zayıflatmak; ezmek, sarsmak; aḡlatmak, perişan etmek (URS, 577) (*kaḥṣa-*: zayıflamak, ezilmek, perişan olmak (URS, 577)

²²⁰ Eski Türkçede nadiren bağlama ünlüsü alan yaptırma ve edilgenlik bildiren -t- eki için *oku-t-* “okutmak”, *olur-t-* “tayin etmek”, *sāw-i-t-* “sevilmek” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 60. Çağatay Türkçesinde -t- eki, vokal ile veya /r/ ile fiil kök ve gövdelerine getirilir. *avu-t-* “avutmak, teselli etmek”, *oku-t-* “okutmak”, *yürüt-* “yürütmek”, *yügür-t-* “koşturmak”, *yalbar-t-* “yalvartmak”, *yaru-t-* “parlatmak” örnekleri verilmiştir. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 49. Bu ekin işleklik alanına; ancak ünlüyle biten birden fazla heceli fiillerle daha çok /l/, /r/ ve bazen de /k/, /k/, /p/, /ç/, /m/ ünsüzleriyle biten fiil kök ve gövdelerine girer. *uzat-*, *diret-*, *söylet-*; *düzel-*, *azalt-*; *kızart-*, *bildirt-*; *ört-*, *dürt-*, *sürt-*; *akut-*, *ürküt-*; *saput-*; *sürçüt-*; *damut-* vb. Örneklerde de görüldüğü gibi -t- eki, /l/ ve /r/ ünsüzleriyle biten fiillere doğrudan doğruya eklenmekte; yardımcı ünlü almamaktadır. M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2000, 211. Räsänen t ekiyle ilgili olarak ET. *okut-*, *olurt-*; Çağ. Türkçesinde ekin +t eklinde olduğu ve *açı-t*, *aşa-t*, *oltur-t*, *kör-sä-t* örneklerini, Özb. *oku-t*, *eri-t*; Osm. *aḡla-t*, *söyle-t*, örnekleri ile -at, -ät bazen -an, -än: *don-at*, *ögr-et* (*ögr-en*), *ut*, *üt*, *it*; Kaz. *aşa-t*, *tanı-t*, *kurkı-t* vs. örnekler verilmiştir. M. Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 155.

<i>kadatmak</i>	<	<i>kada-t-mak</i>	“taktırmak, sokturmak, saplatma” (URS, 578) (<i>kada-</i> : takmak, saplamak, sokmak (URS, 578))
<i>oḥṣatmak</i>	<	<i>oḥṣa-t-mak</i>	“benzetmek” (URS, 93) (<i>oḥṣa-</i> : benzetmek (URS, 94))
<i>sinatmak</i>	<	<i>sina-t-mak</i>	“denetmek” (URS, 538)
<i>tarkatmak</i>	<	<i>tarka-t-mak</i>	“dağıtmak” (URS, 273) (<i>tarka-</i> : dağılmak (URS, 273))
<i>āgritmak</i>	<	<i>āgri-t-mak</i>	“ağrıtmak” (URS, 39)
<i>tākṣūrtmāk</i>	<	<i>tākṣūr-t-māk</i>	“inceletmek” (URS, 300) (<i>tākṣūr-</i> : incelemek (URS, 300)
<i>alaytmak</i>	<	<i>alay-t-mak</i>	“sert bakmak” (URS, 46) (<i>alay-</i> : sert bakmak (URS, 46))
<i>boṣaltmak</i>	<	<i>boṣal-t-mak</i>	“boşaltmak” (URS, 384)
<i>sūrtmāk</i>	<	<i>sūr-t-māk</i>	“sürtmek” (URS, 522)
<i>köydürtmāk</i>	<	<i>köydür-t-māk</i>	“yaktırmak, ateşe verdirmek” (URS, 658) (<i>köydür-</i> : yakmak, ateşe verme (URS, 658))
<i>mükçäytmāk</i>	<	<i>mükçäy-t-māk</i>	“eğdirmek, kamburlaştırmak” (URS, 719) (<i>mükçäy-</i> : eğilmek, kamburlaşmak (URS, 719))
<i>kalçaytmak</i>	<	<i>kalçay-t-mak</i>	“giyerek genişletmek” (URS, 636) (<i>kalçay-</i> : giyilip genişlemek (URS, 636))
<i>kemirtmāk</i>	<	<i>kemir-t-māk</i>	“kemirtmek” (URS, 670)
<i>çakırtmak</i>	<	<i>çakir-t-mak</i>	“çağırtmak” (URS, 384)
<i>hecaytmak</i>	<	<i>hecay-t-mak</i>	“gülümsetmek, tebessüm ettirmek” (URS, 766) (<i>hecay-</i> : gülümsemek, tebessüm etmek (URS, 766))
<i>hürkūtmāk</i>	<	<i>hürk-ü-t-māk</i>	“ürkütme” (URS, 765)

2.3.4.20. -z-

Türkçede eskiden beri görülen; fakat az kullanılan ettirgenlik ekidir.²²¹ Yeni Uygur Türkçesinde sadece bir örneğini tespit ettiğimiz ek, ünsüzle biten kelimeye yardımcı sesle eklenir.

emizmäk < *em-i-z-mäk* “emzirmek” (URS, 153)

²²¹ Eski Türkçede sık görülmeyen, birkaç örneği olan -°z- yaptırma ekinin *tut-u-z* “tutturmak, teslim etmek”, *ut-u-z* “yenilmek, üttürmek”, *tüt-ü-z* “tüttürmek” örnekleri verilmiştir. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2000, s. 61. KB’de ekin bağlantı ünlüsü yuvarlaktır. *tam-u-z-* “damlatmak”, *tap-u-z-* “emanet etmek, ısmarlamak”, *tut-u-z-* “emanet etmek”. A. B. Ercilasun, *kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara, 1984, s. 38. Räsänen, z, +z ekiyle ilgili ET. *tut-uz*, *ut-uz*, *tüt-üz*; Otü. *ak-uz*, *äm-üz*, *bak-ız*, *öt-üz*; Kaz. *ağ-ız* örnekleri verilmiştir. M. Räsänen, *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957, s. 154.

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ EK DİZİNİ

A

+a-, 98
 -a, 120
 -a-, 151
 +aç, 42
 +aķ, 43
 -aķ, 120
 +al-, 99
 -alak, 121
 -am, 121
 -an, 122
 +anä, 79
 +aŋ, 43
 -aŋ, 122
 +ar-, 100
 -ar, 122
 -ar-, 163
 +at, 80
 +ay-, 101

B

+baz, 81
 +bäd, 81
 +bi, 81
 +bin, 82

C

+ca-, 101
 +cira-, 102
 +cirä-, 102
 +cura-, 102
 +dar, 83

Ç

-ç, 123
 +ça, 44
 +ça-, 101
 -ça, 124
 +çaķ, 46
 -çaķ, 124
 +čan, 48
 +çä, 82
 +çä-, 101
 -çä, 124
 +çäk, 46
 -çäk, 124
 +çän, 48
 +çi, 49
 -çi-, 151
 +çik, 52
 +çil, 53
 +çilik, 54
 +çilik, 54
 +çin, 56
 +çuk, 53
 -çuk, 125
 +çuluk, 54
 -çük, 125

D

+da-, 103
 +daķ, 56
 +dan, 83
 +gak, 61

-dar- 152

+daş, 57

+dä-, 103

+däk, 56

+di, 58

-di, 125

+din, 58

+doz, 84

-duq, 126

-dur-, 152

+duruk, 59

-dür-, 152

+düz, 59

Ä

+ä-, 98

-ä-, 151

-äk, 120

+än, 60, 79

-än, 122

+ändä, 80

+äñ, 43

-äñ, 122

+är, 60

-är, 122

-är-, 163

+ät, 80

+äv, 60

+äy-, 101

E

+eylän, 60

+ga-, 105

-ga, 127

+gak, 61

-gak, 128

-gan, 130

+gar-, 106

+gi-, 106

+gil, 62

-gilak, 133

-gin, 132

+gina, 62

+gu, 63

-gu, 134

-guç, 135

-guçi, 137

-gun, 132

+gur, 63

-gur, 138

-guy, 139

-guz-, 155

G

+gar, 84

+gä, 61

-gä, 127

-gä-, 154

-gäk, 128

+gär, 85

-gän, 130

+gäy, 62

-gin, 132

+göy, 85

Ğ

-ğ, 127
 -güç, 135
 -gün, 132
 -gür, 138
 -güç, 137

H

+han, 86
 +hana, 86
 +hor, 87
 +häm, 86

İ

+i-, 107
 -i-, 157
 +ira-, 107
 +irä-, 107
 +ist, 88
 +iy, 88
 +izm, 89

K

+k-, 108
 -k, 140
 -k-, 158
 +ka, 61
 +ka-, 105
 -ka, 127
 -ka-, 154
 -kaç, 141
 +kak, 61
 -kak, 61
 -kan, 130
 -kal, 141

-gu, 134
 -gü, 134
 +kar-, 106
 -ku, 134
 -kuç, 135
 -kuçi, 137
 -kum, 141
 -kun, 132
 +kur- 108
 -kur, 138
 -kur-, 138
 -kuz-, 155

K

+k-, 108
 -k, 140
 +kar, 89
 -kä, 127
 -kä-, 154
 +kä-, 105
 +käk, 61
 -käk, 128
 -kän, 130
 +kär-, 106
 +käş, 90
 +kây, 62
 +ki, 64
 +ki-, 106
 +kina, 63
 +kirä-, 109
 -kü, 134
 -küç, 135

+kay, 63
 +ki, 64
 -kılak, 133
 -kın, 132

L

+l-, 99
 -l-, 158
 +la-, 109
 -la-, 160
 +lak, 65
 +lan-, 111
 +lap, 65
 +laş- 112
 +lat-, 113
 +lä-, 109
 -lä-, 160
 +län-, 111
 +läş-, 112
 +lät-, 113
 +li, 66
 +liğan, 66
 +lık, 67
 +lik, 67
 +lük, 67

M

-m, 142
 -ma, 143
 -ma-, 160
 +maç, 70
 -mak, 144
 -mal, 145
 -mas, 145

-küçi, 137
 -kün, 132
 +kür-, 108
 +kürä-, 109
 +män, 70, 90
 -miş, 147
 -muş, 147
 +müş, 71
 -müş, 147
 +mtul, 71
 +mtül, 71

N

-n, 147
 -n-, 161
 +na, 91
 +namä, 91
 +nçi, 72
 -nķira-, 162
 +ntü, 72

P

+päräst, 92
 +pärvär, 93
 +püz, 93

R

+r-, 100
 -r-, 163
 +ra-, 114
 +rak, 73
 +rä-, 114
 +räk, 73

-mä, 143

-mäk, 144

-mäl, 145

-mäs, 145

-msira-, 161

+mtul, 71

S

+sa-, 115

+san-, 115

+sä-, 115

+sän-, 115

-sät-, 164

+si-, 116

+sil, 73

+siman, 74

+sin-, 116

-sin-, 164

+sira-, 117

+sirä-, 117

+sit-, 117

+siz, 75

+su-, 116

+sul, 73

+suman, 74

+sun-, 116

+suz, 75

-sül, 148

+sün-, 116

+stan, 93

-ruk, 14

T

+t-, 119

-t, 150

-t-, 165

+ta-, 119

+tak, 77

+tär, 77

+tu, 77

+tuk, 77

+tük, 77

+turuq, 59

+tür-, 119

U

+u-, 107

-u-, 157

+ulda-,

Ü

-ü-, 157

+üylän, 60

V

+van, 94

+var, 95

+vaz, 95

+vän, 94

+viy, 88

Ş

+ş, 76

-ş, 148

-ş- 164

+şa-, 118

+şä-, 118

+şi-, 118

+şu-, 118

+şunas, 94

Y

+y-, 101

+ylän, 60

Z

-z-, 167

+zadä, 96

+zar, 96

+zat, 96

SONUÇ

Yeni Uygur Türkçesinin Yapım Morfolojisi isimli çalışmamızda Yeni Uygur Türkçesinin yapım eklerini derli toplu ve ayrıntılı bir şekilde vermeye çalıştık.

Emir Necip'in 33.000 kelimeyi ihtiva eden *Uygursko-russkiy slovar* adlı sözlüğü taranarak Yeni Uygur Türkçesinin yapım ekleri tespit edilmiştir. Daha sonra ekler tasnif edilerek (isimden isim, isimden fiil, fiilden isim ve fiilden fiil yapma ekleri) tarihî karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu karşılaştırmada Eski Türkçe için A. von Gabain'in *Eski Türkçenin Grameri*, Çağatay Türkçesi için János Eckmann'ın *Çağatayca El Kitabı* kaynak olarak kullanılmıştır. Ayrıca çalışmamızda Yeni Uygur gramerlerinde yer almayan bizim *Uygursko-russkiy slovar*'da tespit ettiğimiz ekler de verilmiştir. Bunun için Hamit Tömür'ün *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya* ve A. T. Kaydarov'un *Hazirki Zaman Uygur Tili, Morfologiya ve Sintaksis* kaynak olarak kullanılmıştır.

Uygursko-russkiy slovar'ın incelenmesiyle elde edilen malzeme ışığında Yeni Uygur Türkçesinin yapım eklerinin Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesinin yapım ekleriyle ses ve şekil bakımından benzerlik ve farklılıkları dipnotlarda gösterilmeye çalışıldı.

Çalışmamızın önemli bir bölümünü ise Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde yer almayan *Uygursko-russkiy slovar*'da tespit ettiğimiz yapım ekleri oluşturmaktadır.

YUyg. +aŋ, +äŋ: *caraŋ* "seda, ses", *tozaŋ* "toz, duman", *özäŋ* "kendin".

YUyg. +di: *çirindi* "çürümüş şey", *sürgüندی* "sürgün", *jigindi* "birikme, birikim".

YUyg. +ğa: *suğa* "ağaçtan yapılmış su kovası".

YUyg. +gil: *tarğil* "çizgili".

YUyg. +li: *ziyali* "aydın", *çimänli* "çayırılık".

Yuyg. +kay, +kay: *solkay* "solak", *paŋkay* "sağır".

YUyg. +çil: *oñçil* “sağ görüşlü”, *läninçil* “Lenin taraftarı”, *halkçil* “halksever”.

YUyg. +tu: *yantu* “eğik, eğilmiş”.

YUyg. +tuk, +tük: *ölümtük* “leş”, *yantuk* “eğik, eğilmiş”.

YUyg. +tak: *bäñvaştak* “disiplinsiz”.

YUyg. +tär: *ķämtär* “alçak gönüllü, mütevazı”.

YUyg. +i-, +u-: *bayimak* “zenginleşmek”, *purkuş* “horuldama, horlama”.

YUyg. +ira-, +irä-: *yaltirak* “cila, parlaklık”, *gürkirämäk* “suyun gürül gürül akması”.

YUyg. +t-: *tamçätmak* “damlatmak”.

YUyg. +ta-: *haramtamak* “otlakçı, asalak”.

YUyg. +tür-: *köptürmä* “abartma, şişirilme”.

YUyg. -mal: *ķatmal* “durgun”.

YUyg. -kal: *toskal* “kalkan, bent”.

YUyg. -kum: *uşkutkum* “ıslık, vızıltı”.

YUyg. -ğuy: *burğuy* “burgu”.

Ayrıca incelememizde Yeni Uygur Türkçesinin mevcut bazı eklerinin Yeni Uygur gramerlerinde bulunmayan şekilleri de tespit edilmiştir.

YUyg. +duruk, +turuş isimden isim yapma ekinin sadece bir örnekte +tirik şekli tespit edilmiştir.

ķiltirik < *ķil+tirik* “kılıcık”

YUyg. +mtul, +mtül isimden isim yapma ekinin bir örnekte +mtu şekli tespit edilmiştir.

ķaramtu < *ķara+mtu* “esmer”

YUyg. +siman isimden isim yapma ekinin sadece birkaç örnekte +suman şekli tespit edilmiştir.

adämsuman < *adäm+suman* “insansı, insana benzer”

ķalkansuman < *ķalkān+suman* “kalkansı, kalkana benzer”

YUyg. +çan, +çän ekinin sadece bir örnekte +çañ şekli tespit edilmiştir.

ķilçañ < *ķil+çañ* “kıllı”

YUyg. +*çilik*, +*çilik*, +*çuluğ* isimden isim yapma ekinin bir örnekte +*çülik* şekli tespit edilmiştir.

tügürçülik < *tügür+çülik* “yuvarlaklık”

Çalışmamızda *İsimden İsim Yapan Alıntı Ekler* başlığı altında Arapça ve Farsça bazı eklerin Yeni Uygur Türkçesinde ses değişikliklerine uğrayarak kullanıldıklarını tespit ettik.

Farsça *dûz* eki Yeni Uygur Türkçesinde +*doz* şeklinde kullanılmaktadır.

mozdoz < *moz+doz* “ayakkabıcılık”

Farsça +*hâne* eki Yeni Uygur Türkçesinde +*hana* şeklindedir.

athana < *at+hana* “at ağılı”

Çalışmamızda tespit ettiğimiz bir başka husus da Yeni Uygur Türkçesinin ses özelliklerinden biri olan, Türkçe veya alıntı iki veya daha fazla heceli kelimelere gelen ek, ikinci veya daha sonraki heceleri, açık orta hece durumuna geçince bu hecede kelen /a/ ve /ä/ sesleri /i/ye dönüşür.

mürässiçil < *mürässä+çil*

tärbiyilik < *tärbiyä+lik*

arpiçi < *arpa+çi*

balıçuk < *bala+çuk*

toğumiçi < *toğuma+çi*

Sonuç olarak çalışmamızda Yeni Uygur Türkçesinin yapım eklerini eksiksiz ve ayrıntılı olarak gösterdik. Ayrıca Türkçenin tarihî dönemleriyle özellikle Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi ile Yeni Uygur Türkçesinin yapım ekleri karşılaştırmalı olarak incelendi. Ses ve şekil bakımından pek çok ekin Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesiyle farklılıklarının olmadığı, fonksiyon ve işlevlik bakımından Türkçenin bu dönemlerinin devamı olduğu tespit edildi. Ayrıca Yeni Uygur gramerinde yer almayan, *Uygursko-russkiy slovar'da* tespit ettiğimiz ekler de çalışmamızda verilmiştir.

KAYNAKÇA

AKALIN, Mehmet; Tarihî Türk Şiveleri, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1979.

ARAT, Reşid Rahmeti; “Uygur Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri”, Türk Dili-Türk Dili Araştırma Kurumu Bülteni, sayı 12, Haziran, 1935.

AKAR, Ali; Türk Dili Tarihi, İstanbul, 2005.

BANGUOĞLU, Tahsin; “Uygurlar ve Uygurca Üzerine”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Türk Dil Kurumu Yay, Ankara, 1958.

BANGUOĞLU, Tahsin; Türkçenin Grameri, Baha Matbaası, İstanbul, 1974.

BOZKURT, Fuat; Türklerin Dili, Kapı Yayınları, 4. Basım, İstanbul, Ekim 2005.

BOZKURT, Fuat; Türklerin Dili, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999.

CAFEROĞLU, Ahmet; Türk Dili Tarihi I-II, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984.

CAFEROĞLU, Ahmet; Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. İstanbul, 1968.

CLAUSON, Gerard; An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972.

ÇAĞATAY, Saadet Şakir; “Uygur Yazı Dili”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Yıl I, cilt I, sayı 5, Ankara, 1943.

ÇAĞATAY, Saadet; Türk Lehçeleri Örnekleri, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1977.

DEMİR, Nurettin ve YILMAZ, Emine; Türk Dili El Kitabı, Grafiker Yay., Ankara, 2003.

DEVELLİOĞLU, Ferit; Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, Ankara, 2001.

ECKMANN, Janos; “Çağatay Dili Hakkında Notlar”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1958.

ECKMANN, Janos; Çağatayca El Kitabı, Tercüme: Günay Karaağaç, İstanbul, 1988.

ECKMANN, Janos; Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Yayınla hazırlayan: Osman Fikri SERTKAYA, TDK, Ankara, 1996.

ERCİLASUN, Ahmet Bican; Örneklerle Bugünkü Türk Alfabesi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

ERCİLASUN, Ahmet Bican; Başlangıcında Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yay., Ankara, 2004.

ERCİLASUN, Ahmet Bican; Dilde Birlik, İlâveli 2. baskı, Ecdad Yay., Ankara, 1993.

EREN, Hasan; Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basımevi, 2. baskı, Ankara, 1999.

ERGİN, Muharrem; Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981.

EMET, Erkin; “Doğu Türkistan Özerk Cumhuriyeti”, Türkler, Cilt 20, Ankara, 2002.

EMET, Erkin; “Çağdaş Uygur Türkçesindeki Yeni Kelime Türetme Yolları ve Yeni Terim Türetmedeki Problemler”, 5. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, TDK, Ankara, 2004.

ERDAĞI, Binnur; “Uygurlar ve Yeni Uygurca”, Çağdaş Türk Dili Sayı:119, Ocak 1998.

ERDAL, Marcel; “Old Turkic Word Formation”, A Functional Approach to the Lexicon, vol. I, II, Wiesbaden, 1991.

GABAİN, A.Von; Eski Türkçenin Grameri, Tercüme: Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 2000.

GÖMEÇ, Saadettin; Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Atatürk Kültür Merkezi Yay, Ankara, 1997.

İZGİ, Özkan; Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi, Ankara 1987.

KANAR, Mehmet; Büyük Türkçe-Farsça Sözlük, Birim Yayıncılık, İstanbul, 1993.

KANAR, Mehmet; Örnekli Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Derin Yayınları, İstanbul, 2003.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü; c. I, Ankara 1991.

KASAPOĞLU, Hülya; “Modern Uygur Türkçesinde Fiil”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1988.

KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya; “Asya Çöllerinde Parlayan Yıldız-Lütfullah Mutallip-”, Türk Kültürü, S. 339, Temmuz 1991, s. 442-445.

KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya; Abdurrahim Ötkür’ün Şiirleri, İnceleme-Metin-Aktarma, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2000.

KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya; 2005, Kırgız Türkçesi Grameri -Ses ve Şekil Bilgisi-, Akçağ Yayınları, Ankara.

KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya; “Uygur Türklerinin Edebiyatı”, Türk Dünyası Edebiyatları, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1998, s. 595-641.

KAŞGARLI, Sultan Mahmut; Modern Uygur Türkçesi Grameri, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1992.

KAYDAROV, A. ; “Hazirki Zaman Uygur Tili”, I. Kisim, Leksika ve Fonetika, Kazan SSR Penler Akademiyasiniñ Neşriyati, Almuta, 1963.

KORKMAZ, Zeynep; Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1992.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad; “Çağatay Edebiyatı”, İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, c. III, (13 cilt), İstanbul, 1977.

KURBAN, İklil; “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”, Türk Kültürü Araştırmaları 26/2, Halil Fikret Alasya’ya Armağan, Ankara, 1989.

KURBAN, İklil; “Turgun Almas ve Uygurlar”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı 1, Konya, Kasım 1994.

KURBAN, İklil; Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, TDK, Ankara, 1995.

MAHMUD, Kâşgarlı; Divanü Lûgat-it-Türk, Cilt I (Çeviri), Çeviren: Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara, 2006.

MAHMUD, Kâşgarlı; Divanü Lûgat-it-Türk, Cilt IV (Dizin), Çeviren: Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara, 2006.

NADJİP, E. N.; Uygursko-russkiy slovar’, Moskva, 1968.

NADZHİP, E. N.; Modern Uigur, Nauka Publishing House, Moscow 1971.

ÖZKAN, Nevzat; "Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat", Türk Dünyası, Kayseri 1997.

ÖZTOPÇU, Kurtuluş; "Modern Uygur ile ilgili Açıklamalı Bir Kaynakça", Türk Dilleri Araştırmaları, Ankara, 1992.

ÖZTOPÇU, Kurtuluş; "Uygurcanın Yazı Dili Olarak Gelişmesi ve Uygurca Sözlükler", Türk Dilleri Araştırmaları 3, 1993.

ÖZTÜRK, Rıdvan; Yeni Uygur Türkçesi Grameri, TDK, Ankara, 1994.

ÖZTÜRK, Rıdvan; Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, TDK, Ankara, 1997.

RÄSÄNEN, M.; Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki, 1957.

SARAY, Mehmet; "Doğu Türkistan Tarihi (II)", Doğu Türkistan'ın Sesi, S.41.

STEINGASS, F.; A Comprehensive Persian-English dictionary, London : Keyan Paul, Trench, Trubner Co. Ltd., 1947.

TEKİN, Talat, Ölmez, Mehmet; Türk Dilleri (Les Languages Turques), T.C. Kültür Bakanlığı ve Simurg, Ankara, 1995.

TIETZE, Andreas; Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Cilt:1 A/E, Simurg Yayınları, 2002.

Türk Ansiklopedisi, Cilt XXXIII, M.E.B., Ankara, 1984.

Uygur tiliniñ izahliq luğiti; Hazırlayanlar: Yakup, Abliz ve başk., Şincan: Milletler, 1990–1998.

UZUN, N. Engin; Dilbilgisinin Temel Kavramları: Türkçe Üzerine Tartışmalar, İstanbul, 2004.

VARDAR, Berke ve başk; Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, TDK Yay., Ankara, 1980.

VARDAR, Berke; Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, ABC Kitabevi, İstanbul, 1988.

YAKIN, Aziz; "Dil Bilgisi ve Dil Bilimi Terimleri Sözlükleri" Türk Dili 548, TDK Yayını, Ankara, 1997

YAZICI, Habibe; "Yeni Uygur Türkçesinde Arapça ve Farsça Unsurlar", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999.

YILDIZ, Mustafa; “Yeni Uygur Türkçesinde Tasvir Fiilleri”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

ÖZET

İLKÜL, Funda. Yeni Uygur Türkçesinin Yapım Morfolojisi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

Çalışmamızda, 33 000 kelimeyi ihtiva eden Yeni Uygur Türkçesinin en geniş kapsamlı sözlüklerinden birisi olan *Uygursko-russkiy slovar*' isimli sözlükte bulunan yapım eki almış kelimeler tespit edilmiştir. Daha sonra yapım ekleri tasnif edilerek (isimden isim, isimden fiil, fiilden isim, fiilden fiil yapma ekleri) örneklerle birlikte verilmiştir. Tespit edilen eklerin dipnotlarda tarihî karşılaştırmalı olarak değişim ve gelişimleri gösterilmeye çalışıldı. Ayrıca mevcut olan Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde yer almayan, *Uygursko-russkiy slovar*'da tespit ettiğimiz yapım ekleri de verilmiştir. İsimden İsim Yapan Alıntı Ekler başlığı altında Arapça ve Farsça kaynaklı olan kelime türetme eklerinin Yeni Uygur Türkçesindeki şekilleri, işlevleri ve örnekleri de verilmiştir.

Çalışmamızın malzemesi *Uygursko-russkiy slovar*' ile sınırlı kalmamış, gereken bölümlerde diğer sözlük ve gramer kitaplarından faydalanılmıştır. Alıntı kelimeler için Arapça, Farsça ve Osmanlıca Lûgatlara başvurulmuştur.

Yeni Uygur Türkçesinin Yapım Morfolojisi, Yeni Uygur Türkçesinin yapım eklerini eksiksiz ve ayrıntılı olarak vermesi ve tarihî karşılaştırmalı olarak eklerin incelenmesi bakımından yapılan ilk çalışmalardan biridir.

Anahtar Kelimeler:

1. Yeni Uygur Türkçesi
2. Eski Türkçe
3. Çağatay Türkçesi
4. Yapım Ekleri
5. Tarihî Karşılaştırma.

ABSTRACT

İLKÜL, FUNDA. The Structure Morphology of New Uighur Turkish, Master's Thesis, Ankara, 2008.

In our study, the words which took derivational affixes taking place in the dictionary named “Uighursko – Russkiy Slovar” that is one of the most extensive dictionaries of New Uighur Turkish consisting of 33000 words have been determined. Then the derivational affixes have been classified, and the affixes for making noun from noun, verb from noun, noun from the verb, verb from verb have been given by examples. In the footnotes of the determined derivational affixes, their changing and developments have been tried to get shown by historical analogy. Furthermore, the derivational affixes that we determined in the dictionary named “Uighursko – Russkiy Slovar” which don't take place in the present grammar of New Uighur Turkish have been given, too. Under the heading “The Quoted Suffixes That Make Noun From Noun” , the new forms of the word making suffixes of Arabic and Persian origin in new Uighur Turkish, their functions and examples have also been given.

The material of our study hasn't been limited by “Uighursko – Russkiy Slovar”, other dictionaries and grammar books have also been referred to in the necessary sections. For the quoted words, Arabic, Persian, and Ottoman Turkish dictionaries have been referred.

The Structure Morphology of New Uighur Turkish is one of the first study performed in order to give the derivational affixes of New Uighur Turkish completely and in detail and to search the suffixes comparing historically.

Key Words :

1. New Uighur Turkish
2. Ottoman Turkish
3. Chagatai Turkish
4. Derivational Affixes
5. Historic Analogy.